

Садык АЛАХАН

**АЙТМАТОВ
ТУУРАЛУУ
АЛТЫ СӨЗ**

Бишкек -2023

УДК 821.51.0

ББК 83.3 (5Кир)

А 45

А 45 АЛАХАН Садык. *(Тиллебаев Садык Алаханович)* Айтматов тууралуу алты сөз... (Монография, макалалар, адабий пикирлер) – Б.: Университет, 2023. – 226 бет.

ISBN 978-9967-9480-2-0

Белгилүү адабиятчы Садык Алахандын бул жаңы эмгегинде улуу жазуучубуз адабият дүйнөсүнө жаңыдан кадам койгон өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынын баш ченинде орус тилинде жазылып, мезгилдүү басма сөз беттеринде жарык көрүп, бирок, ошол жылдардан бери кийинки муундагы окурман журтка дээрлик белгисиз боюнча калып келген “Гезитчи Дзюйо”, “Ашым”, “Биз андан ары барабыз”, “Сыпайчы”, “Кайракта” деп аталган беш аңгемеси изилдөөгө алынган **“Айтматовдун алгачкы аңгемелери”** деп аталган монографиясы, калемгердин Москвадагы Максим Горький атындагы Адабият институтунун архивинде сакталып турган **өздүк делосу, айрым чыгармалары** (“Кыямат”, “Алтын жана кар”) **жөнүндө жазылган иликтөөлөрү жана айрым бир айтматовтаануучулардын эмгектери жөнүндөгү сын макалалары** топтоштурулду.

Улуу калемгердин аталган беш аңгемеси белгилүү котормочу, орус совет адабиятынын классиги Валентин Распутиндин өлбөс-өчпөч чыгармаларын, Чыңгыз Айтматовдун “Кассандранын эн белгиси” романын эне тилибизге таржымалаган Мырзаян Төлөмүшевдин котормосунда тиркеме катары берилди.

ISBN 978-9967-9480-2-0

А 45

УДК 821.51.0

ББК 83.3 (5Кир)

© Алахан С., 2023

Баш сөз

Заманыбыздын залкар калемгери Ч.Айтматовдун акка моюн сунгандан кийин алты айдан соң белгине турган 80 жылдык мааракеси жергебизде жалпы журтубуздун зор маданий майрамы катары өтүп жатуусу бир жагынан маңдай жарар сүйүнүчтүү иш чаралар болсо, экинчи жагынан өзөк өртөөр өкүнүчкө да тушуктуруп турат. Бул сүйүнүч менен өкүнүчтүн себеп-жагдайларын чечмелеп олтуруунун бул жерде эч бир зарылдыгы жок. Өзүбүздү сооротор бир гана нерсе бар: 2008-жылдын аптаптуу июнунан тартып улуу сүрөткердин экинчи өмүрүнүн башталганы, бул өмүр Күнгө умтулган ак карлуу Ала-Тообуз, Ала-Тоо койнун мекендеген атпай журтубуз менен түбөлүк өмүр сүрөрү, ар бир пенденин акыл-оюн, жан дүйнөсүн аруулантар жарык нур болуп жанып тура берери. Ырас, залкар калемгердин көзү тирүүсүндө эле катмар проблемалуу көркөм туундуларынын түбөлүктүүлүк сапаттары ачылып, Л.Арагон менен М.Ауэзовдон тартып, азыркы муундагы адабиятчыларга чейинкилер сөз салышты. Бирок, канткен менен, Ч.Айтматовдун чыгармалары катынган улуу сыр минтип эми калемгердин көзү өткөн соң ар тараптуу да, терең да ачылат деген ойдобуз. «Улуулук алыстан көрүнөт» (С.Есенин) деген жадыбалдай жат болгон жалпыга белгилүү пикирди айтпаганда да, ошол көзү өткөн күндөн тартып залкар калемгердин чыгармачылыгы жашоонун айныгыс мыйзамына ылайык (бирок баарыбызды «аттиң» дедиртип) өзүнүн баш аягы аныкталган мезгилдик алкагына ээ болду. Ушундан улам орошон сүрөткердин көркөм туундуларын улам кийинки жазылаар чыгармаларын көңүлгө алып кылчактабастан бүткөн бир көркөм дүйнө катары элестетип иликтөө жүргүзүү зарылдыгы пайда болду. Адабий чыгарманы талдоого алууда билген адамга бул бир топ маанилүү жагдай болуп эсептелет. Бул бир. Экинчиден, калемгердин көзүн карап жазылуучу күнкор, кошоматчы (залкар калемгер мындай илимсөрөй иштерге эч качан муктаж болбогонун эстен чыгарбаганыбыз да оң) жазмакерчилик тотобосо да сээлдейт. Үчүнчүдөн,

ушундан улам, Айтматов тууралуу ак дил, айжаркын эмгектердин арбыныраак жаралыш доору башталат.

Брас, адабият ишине аралашкан мезгилден берки жылдарда улуу сүрөткер тууралуу үзүлө түшүп иликтөө ишин жүргүзгөн жокпуз. Мунун ар кандай жагдай-себептери болду, бирок, таптакыр эле үн катпай да коё албадык. Колуңуздардагы китептеги макалалардан дайын болуп тургандай, улуу жазуучубуздун өмүр тагдыры, өлбөс-өчпөс чыгармалары тууралуу унчукпай коюуга мүмкүн болбой калган учурларда гана калем кармап жүрдүк. Колуңуздардагы китеп демекчи, бул жыйнакка – китептин аннотациясында айтылгандай – улуу жазуучубуз адабият дүйнөсүнө жаңыдан кадам койгон өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынын баш ченинде орус тилинде жазылып, мезгилдүү басма сөз беттеринде жарык көрүп, бирок, ошол жылдардан бери кийинки муундагы окурман журтка дээрлик белгисиз боюнча калып келген “Гезитчи Дзюйо”, “Ашым”, “Биз андан ары барабыз”, “Сыпайчы”, “Кайракта” деп аталган беш аңгемеси изилдөөгө алынган “Айтматовдун алгачкы аңгемелери” деп аталган монографиябыздын айрым чакан толуктоолордон кийинки экинчи варианты, калемгердин Москвадагы Максим Горький атындагы Адабият институтунун архивинде сакталып турган өздүк делосу, айрым чыгармалары (“Кыямат”, “Алтын жана кар”) жөнүндө жазылган иликтөөлөрүбүз жана кээ бир айтматовтаануучулардын эмгектери жөнүндөгү сын макалаларыбыз топтоштурулду. Албетте, бул эмгектер жазылыш мезгили боюнча *хронологиялык ырааттуулукта эмес ички маңызына карата* жайгаштырылды. Тагырак айтканда, улуу жазуучубуздун адабият босогосун алгач аттаган мезгилде жазылган аңгемелери талдоого алынган, бирок, салыштырмалуу түрдө кийин – 2013-жылы – жазылган “*Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери*” деп аталган монографиябыз биринчи болуп жайгаштырылды да, калемгердин өмүр тагдырында өзгөчө мааниге ээ болуп турган, алгачкы аңгемелери жазылган жылдардан кийинки эле кадамы болгон Адабият институтуна кирүү, бул даңазалуу окуу жайдан окуп калуусунун таржымалы баяндалган – 1991-

жылы жазылган (*“Адабият институтуна апарган жол. // « Кыргызстан маданияты», 1991, 25-июль*) – макала экинчи болуп берилди. Бул иш окурмандарыбыз улуу жазуучубуздун өмүр тагдырын, басып өткөн жолун, чыгармачылык өсүп-өнүгүү эволюциясын бир аз да болсо байкап-баксын деген илгери үмүттөн улам жасалды.

Айта кетчү бир сөз, калемгердин аталган аңгемелеринин архивден табылган нускаларын көчүрүп чыгып таанымал котормочу Мырзаян Төлөмүшев менен улуу калемгердин айылдашы, мыкты жазуучу жана котормочу Жумабек Токтогазиевге сунуш кылып таржымалатканбыз. Аңгемелердин ошол кыргызча котормолору Мырзаян Төлөмүшевдин таржымасында тиркеме катары окурмандарга сунушталды. Бул иш, биринчиден, жарыяланган боюнча эч жерде кайра басылбаган аңгемелер менен атпай журтту тааныштыруу жана, экинчиден, биз тарабынан жасалган талдоолордун окурман журт тарабынан дагы да толук кандуу, салыштыра, терең түшүнө билип кабыл алуусун камсыз кылуу максатын көздөп иштелди.

Көрүнүп тургандай, бир мукабага топтолгон бул эмгектер жанрдык жактан ар түрдүү болгону менен улуу сүрөткерибиз Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жана көркөм мурасы жөнүндө сөз айтуу озуйпасы ар качан көңүл чордонунда болгондугунун, бардык учурда ушул асыл мүдөө мындагы эмгектерде баштан аяк кызыл сызык болуп өтүп тургандыгынын айкын күбөсү демекчибиз.

Албетте, улуу сүрөткердин көркөм мурасы жалпы элдик руханий кенч, атпай журттун адабий мүлкү.

2023-жылдын 14-июлу

Биринчи сөз

Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери (монография)

(Кыскача толуктоо менен 2-басылышы)

Алгы сөз ордуна,

же маселенин төркүнү тууралуу кеңирек маалымат

*...кыргыз сынчыларынын алдындагы милдет
“кичине”, “бир чымчым” болсо да ар ким өзүнүн
Чыңгыз Айтматовун ачууда турат.*

Кеңешбек Асаналиев.

Албетте, дүйнөлүк адабияттын улуу өкүлдөрүнүн дээрлик барысы сыяктуу эле Чыңгыз Айтматов да чыгармачылык чыйырын алгач аңгемеден баштаган. Көркөм чыгармачылыктын узак сапар жолунда адабий тажрыйба топтоонун, дүйнөнү көркөм аңдап туюнуунун жана аны образдуу чагылдырып берүүнүн мектеби, бүт өмүрдү сайып коюп өтөлүүчү милдетти аткаруунун “тажрыйба аянтчасы” катары эсептелген аңгеме жанрында күч сынап көрүү тагдырынан улуу калемгерибиз да кыйгап өтүп кетпейтир. Арийне, алгачкы кадам деген алгачкы кадам, биринчи чыйыр деген биринчи чыйыр. Алгачкы кадам тамтуң ташталышы, биринчи чыйыр кээде сызгыч менен сызгандай түз болбой, ал турсун көзгө көрүнөр көрүнбөс бүдөмүк болуп калышы да толук ыктымал, мыйзамченемдүү нерсе. Бирок, пенде баласынын бул жашоодогу түмөн түйшүктүү өмүр жолу да ошол тамтуң ташталган биринчи кадамдан, дүйнөнү түрө кыдыруучу узак сапары да ошол алгачкы чыйырдан башталары барыга белгилүү аксиома эмеспи. Улуу калемгердин ошол тамтуң ташталган алгачкы кадамдары, көзгө бүдөмүк көрүнүүчү алгачкы чыйыры болуп, биздин терең ишенимибизде, “Гезитчи Дзюйю”, “Ашым”, “Биз андан ары барабыз”, “Сыпайчы”, “Кайракта” деп аталган беш аңгемеси эсептелет. Ал эми сөздүн чыныгы маанисинде дүйнөнү түрө кыдырган улуу сапардын башталышы болушкан ал алгачкы аңгемелерге көңүл бурбай коюу, улуу рухту өз боюна сиңирген даңазалуу

өмүрдүн алгачкы кадамдары катары эсептелүүчү ал аңгемелер тууралуу сөз кылбай коюу улуттук адабияттаануу, анын ичинде айтматовтаануу илиминдеги кечиримсиз иш болуп эсептелет.

Сөз башында эле айтып койчу нерсе ушул: улуу калемгердин тырнак алды чыгармалары болушкан **бул беш аңгемеси** тууралуу Ч.Айтматовдун көзү тирүү кезинде эч бир жарытылуу сөз айтылган жок. «Многочисленные публикации о творчестве Ч.Айтматове свидетельствуют о том, что произведения киргизского писателя изучены, можно сказать, как «по вертикали», так и «по горизонтали». (1. с. 23.) Тилекке каршы, улуу жазуучунун “тикесинен” да, “туурасынан” да изилденген чыгармаларынын арасынан жогоруда аталган беш аңгемесинин “карааны” анда-санда гана бүдөмүк тарта көрүнсө көрүнөт, көрүнбөсө жок, же дээрлик көзгө урунбайт.

Залкар жазуучунун тун чыгармаларынын мындай тагдырга туш болушунун эки себеби бар деп ойлойбуз: биринчиден, булардын дээрлик баарысы орус тилинде жазылып, гезит беттеринде гана калса, экинчиден, – **бул эң башкысы – улуу сүрөткер өзү бул алгачкы аңгемелери жөнүндө кыя чапкандай терс пикир айтып койгондугу.** Залкар калемгер минтип жазат: “Менин адабий тушоом 50-жылдардын ортосунда кесилген – мезгилдүү басма сөздө “Гезитчи Дзюйю” жана “Биз андан ары барабыз” деген тун аңгемелерим басылган. Биринчисинде – гезит тараткан, иш арасында Стокгольм чакырыгына добуш чогултуп жүргөн япон бала жөнүндө, экинчисинде – Волга-Дон каналынын курулушу, мен ошол кезде газетадан окуган жаңы техниканы жардыруунун (*туурасы: жардырууга – С.А.*) колдонулушу жөнүндө айтылат. Жалаң реалдуу көрүнүш тургай, андагы проблема да өз турмуш таасирлеринен эмес, китептерден алынган.

Мындай “окурмандык” – чыгармачылыкка, турмуш менен бетме-бет баарлашууга кедерги болот. Мындай “окурмандыкты” ар бир жазуучу эртедир-кечтир жеңүүгө тийиш.

Жок, бул кеч келген өкүнүч эмес, актануу да эмес. Болору болду, ага өкүнгөндө пайда жок. Мен ал адабият таржымалымдагы үйрөнчүк мезгилге

философиялык жагдайдан карайм. Мен бул жерде али жетиле элек акылга окуганыңды үстүртөн билүү канчалык тескери таасир этерин белгилегим келет... Эгер мен алгачкы кадамымдай маанайда жаза берсем, анда адабиятчынын эмгеги жадатма, жөнү жок түйшүккө салган жүк болмок. Анда мен адабиятты таштап, пайдалуурак ишке – айыл чарба кызматына өтмөкмүн.” (2. 252 -253-66.) Аталган аңгемелер чынында эле колдон түшө калгандай начар чыгармалар беле? Аларда ырасында эле “жалаң реалдуу көрүнүш тургай, андагы проблема да... турмуш таасирлеринен эмес, китептерден алынган” беле? Бул суроолордун жообу бир нече себептерге катылган демекчибиз. Биринчиден, улуу калемгер бул оюн качан айтып жатат? Экинчиден, алгачкы аңгемелери жөнүндө мындай пикир айткан кезде Ч.Айтматов атпай журтка не деген чыгармаларды тартуулаган жана өзү кандай даражадагы калемгер болуп калган эле?

Атактуу сүрөткер тырнак алды көркөм туундулары тууралуу бул пикирин 1980-жылы айтып жатат. Бул кезде Ч.Айтматов, баарыга белгилүү болгондой, дүйнөлүк көркөм казынаны, башкаларын айтпаганда деле, “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Гүлсарат”, “Ак кеме” сыяктуу өлбөс-өчпөс чыгармалар менен байытып койгон калемгер болчу. Бул кезде Ч.Айтматов көптөгөн эл аралык сыйлыктарын айтпаганда деле мурдагы СССРде эң жогорку деп эсептелген Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, ал турсун ошол Совет бийлигинин тушунда чанда гана адамдарга ыйгарылуучу Социалисттик Эмгектин Баатыры наамына ээ жазуучу болчу. Мына ушул бийиктиктерден туруп караганда, албетте, калемгердик өмүрдүн тим башталышында жаралган чакан аңгемелер жогорудагыдай пикирге тушугушу турулуу иш деп койсок да болот.

Тилекке жараша, айрым адабиятчылардын арасында улуу калемгердин ошол тырнак алды аңгемелери кандайдыр бир деңгээлде өздөрүнүн реалдуу баасына татып келгенине да көз жумуп коё албайбыз. Айталы, ленинграддык (азыркы Санкт-Петербургдак) адабиятчы П.Е.Глинкин улуу калемгердин ошол алгачкы аңгемелери жөнүндө ой жүгүртүп келип, тээ ошол 60-

жылдарда эли момундай деген пикирин айтып кетиптир: “Айтматову пока под силу только романтическое изображение страстей. Художник ещё учится проникать в тайники человеческих эмоций, фиксирует лишь их внешние проявления, психологическая мотивировка поступков пока очень поверхностно. Не случайно рассказ от первого лица, столь характерный для зрелого Айтматова, тут ему ещё не нужен. Пока достаточно изложить предполагаемые намерения и мысли героев.” (3. с. 10). Ал эми белгилүү эстетик, таанымал адабиятчы Теңдик Аскарлов улуу калемгердин көркөм мурасын ар тараптан терең талдоого алган “Поиски Абсолюта – творческое кредо Чингиза Айтматова” деген фундаменталдуу эмгегинде минтип жазды: “...сам писатель считает, что его дебютом была повесть ”Лицом к лицу” и **склонен несколько умалить значение вещей, написанных до неё.** Но нам кажется, что **уже такие его рассказы, как “Белый дождь”, “Трудная переправа” и другие** продемонстрировали незаурядные творческие потенции молодого автора, на них явственно проступали нестираемые знаки, черты самостоятельности и самобытности образного видения автора, а также в их художественном строе, ”архитектонике” улавливались, “слышались” импульсивные движения души, многообещающего интеллекта, биения горячих сердец. Они бросали свет на напряженную работу сознания, сулящие радость встречи с героями необыкновенных душевных качеств, устремлений.” (4. с. 20 – 21). (Астыларын сызган биз – С.А.) Чыгаан окумуштуу айтып жаткан “и другиенин” ичинде, улуу калемгердин биз сөзгө ала турган тырнак алды беш аңгемесинин да айрымдары бар деген терең ишенимдебиз. Анткени, ал беш аңгеменин айрымдары ырасында эле “...продемонстрировали незаурядные творческие потенции молодого автора”, чынында эле “...на них явственно проступали нестираемые знаки, черты самостоятельности и самобытности образного видения автора, а также в их художественном строе, ”архитектонике” улавливались, “слышались” импульсивные движения души, многообещающего интеллекта, биения

горячих сердец.” Иштин ырасында эле ушундай экендигин окурман журт төмөн жактан өзү байкап-багат деген ойдобуз.

Улуу калемгердин алгачкы аңгемелери жөнүндө биринчилерден болуп сөз салган адабиятчы, бүгүн баарыбызга дайын болгондой, залкар илимпоз Кеңешбек Асаналиев болуптур. Атактуу адабиятчынын 1956-жылы Кыргызстан жазуучулар Союзунун IV Пленумунда жасаган “*Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери*” деген баяндамасында ошол учурда улуттук прозабызда аңгеме жанрында активдүү иштеп жатышкан Н.Байтемиров, А.Убукеев, К.Каимов, С.Сасыкбаевдердин чыгармалары менен бир катарда Ч.Айтматовдун аңгемелери да кылдат талдоого алынат. Ошол 1956-жылы К.Асаналиев минтип жазат: “Ч.Айтматов аңгемечи катарында өтө сараң жазуучу. Ал жай жазат, шашпай жазат, бирок, ойлуу жана негиздүү жазат. Бизге белгилүү бул автордун кыргыз тилинде үч аңгемеси бар. (“Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө”). Ошого карабастан, ушул үч аңгеменин негизинде автор жөнүндө көп ойлор айтууга болот.” (5. 199-б.) Анан адабиятчы калемгердин кыргыз тилинде жарык көргөн үч аңгемесин санап өтүп, алардын экөөсүн – “Түнкү сугат” менен “Асма көпүрөнү” – өзүнө тиешелүү чоң эрудиция менен талдоого алат. Өзүңүздөр күбө болуп тургандай, атактуу аалымдын бул баяндамасында улуу жазуучунун орус тилинде жарык көргөн – жогоруда биз санап өткөн – беш аңгемесинин бири да кепке тартылбайт.

Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелери жөнүндө төл адабиятыбызда экинчи болуп пикир айткан окумуштуу – **Азиз Салиев**. Залкар калемгерге Лениндик сыйлык ыйгарылган 1963-жылдын 21-апрелинен бир күн өткөн соң илимпоздун “*Светлый талант*” деген макаласы “*Советская Киргизия*” гезитинде жарык көрдү. Кырдалга жараша жалпы ыргагы өтө салтанаттуу жазылган бул макаласында А.Салиев Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын башталыш этабы жөнүндө да сөз кылып кетет. Окумуштуу минтип жазат: “Это драгоценный художнический талант, конечно, не вдруг раскрылся. Ранние айтматовские вещи – рассказы 1954 – 1955 гг. – хотя сразу и не

обратили на себя внимание читателей своей образной свежестью и драматизмом, заявили о приходе в литературу одарённого автора и, естественно, ещё носили на себе печать поисков.” (6.) Көрүнүп тургандай, калемгердин жогоруда биз санап өткөн тырнак алды беш аңгемеси тууралуу ныпым да сөз жок.

Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармалары тууралуу улуттук адабий сыныбызда өз пикирин айткан дагы бир адабиятчы болуп **Камбаралы Бобулов** эсептелет. “Адабий сындын жоокери” (*Абдыганы Эркебаев*) аталган К.Бобулов минтип жазат: “Мындан он бир жыл мурда “Кыргызстан” альманахында эч кимге белгисиз жаш калем Чыңгыз Айтматовдун “Газетчик Дзюйю” деген чакан аңгемеси жарык көрөт. Айтматовдун талантын урматтаган окуучулар бул аңгемени окуп чыгышса: “Кантип эле ушул Айтматовдун калеминен чыксын” – деп таң калышы ыктымал. Автор да бул аңгемесин эч бир жыйнагына киргизбейт, жөн гана адабий факт катары эскерип жүрөт. Албетте, аңгеме мактоого татыктуу эмес. Анда япондук гезитчи бала жөнүндө сөз болот. Эч качан көрбөгөн чоочун турмушту тайманбай жазышы эле Айтматовдун такшала электигин далилдейт.” (7. 119-б.) Эмне демекчибиз? Атактуу сынчынын бул пикири тууралуу бүгүн минтип айтууга болор эле: “Гезитчи Дзюйюну” окуган соң: “Кантип эле ушул Айтматовдун калеминен чыксын” – деп таң калуу жарабаган жорук, анткени, бул аңгеме калемгердин эң биринчи тун чыгармасы. Тырнак алды чыгарманын эле гениалдуу жазыла калышын талап кылуу туура эмес болуп калат. Бул бир. Экинчиден, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын барын сөзсүз түрдө мактоо керек деген ой да бир аз калпыс пикир болуп саналат. Үчүнчүдөн, “эч качан көрбөгөн чоочун турмушту тайманбай жазуу” сөзсүз түрдө эле калемгердин “такшала электигин” далилдебейт. Бул жерде **талант менен көркөм фантазиянын тубаса биримдиги, ажырагыс карым-катышы жөнүндөгү маселе** да катылып жаткандыгын эстен чыгарбаганыбыз оң. Анткени, **жазуучу канчалык таланттуу болсо, андагы көркөм фантазия ошончолук таңкаларлыктай бийик жана учкул**

канаттуу болот. Жаш жазуучу Ч.Айтматов менен алыскы-алыскы япон баласы жөнүндөгү окуядан биз чыгармачылыктын катылуу сыры болгон дал ушул көрүнүшкө туш болуп жатабыз. Ал эми күнүмдүк гезит-журналдардагы материалдар, жаңылыктар экинчи катардагы себептер болуп эсептелет.

Атактуу сынчы К.Бобулов өз пикирин андан ары минтип улантат: “Анын элүүнчү жылдын биринчи жарымында жарыяланган “Ашым”, “Сыпайчы”, “Ак жаан”, “Түнкү сугат” аңгемелерин көңүл коюп окуган адам кыргыз адабиятынын чоң дарбазасын өзүнүн каармандары, айкын позициясы бар таланттуу жаш жазуучу черткилей баштаганын сезер эле.

Аталган аңгемелерден эле Чыңгыз Айтматовдун оң образдардын татаал, эрктүү мүнөздөрүнө кызыккандыгын ачык байкоого болот... ..Бирок, бул аңгемелер көркөмдүк сапаты, образдардын толук иштелиши, жандуу мүнөздөрдүн түзүлүшү, турмуш чындыгынын реалдуу конфликтте сүрөттөлүшү жагынан Айтматовдун кийинки чыгармалары менен атаандаша албайт. Бул аңгемелерде Айтматов али жасалмалуулуктан кутула элек болчу.” (7. 119 – 120-бб.). Тилекке каршы, чыгаан адабиятчы бул акыркы пикиринде айтылган оюн бир да бир конкреттүү мисал менен далилдебейт, же “Ашымды”, же “Сыпайчыны” (дегеле жазуучунун алгачкы аңгемелери катары биз жогоруда санап өткөн беш аңгеменин бирин да) конкреттүү талдоого албайт, Ч.Айтматовдун ал кезде жасалмалуулуктан бошоно албагандыгын ишенимдүү талдоолор менен көрсөтүп бербейт. Өз оюн тек гана дүңүнөн чыгарат, дүңүнөн айтат. Анан сөзүн улай К.Бобулов да К.Асаналиев сыяктуу калемгердин “Асма көпүрө” аңгемесин талдап берет. Айтмакчы, жоокер мүнөз сынчынын бул пикирлери анын “*Пути развития реализма в киргизской прозе*” (8. с. 173.) деген монографиясында да, “*Творческий путь Чингиза Айтматова*” деген макаласында да (9. с. 183.) окурмандарга сунушталган.

Жогоруда эмгектери көрсөтүлүп, ысымдары аталган улуттук адабий-көркөм сыныбыз менен адабияттаануубуздун залкар өкүлдөрү К.Асаналиев, А.Салиев, К.Бобуловдор менен бир катарда Кыргызстанда айтматовтаануу

илиминин башатында турган дагы бир ысым бар. Ал – **Бакен Ашымбаев**. Айрым бир иликтөөлөрдө гана аты аталбаса, бүгүнкү күнү бул адамдын ысымы дээрлик унутта калды десек жаңылышпайбыз. Бакен Ашымбаев айрыкча 1960-жылдардын биринчи жарымында бир топ активдүү иштептир. Улуу калемгердин ар бир чыгармасы жана ал көркөм туундулардын негизинде искусствонун башка түрлөрүндө пайда болгон чыгармалар тууралуу тыкыр талдоолорду жүргүзгөн макалаларды байма-бай жазып, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан иш чаралар, жаңылыктар, ал турсун атактуу жазуучунун дарегине төгөрөктүн төрт бурчунан келген ар түрдүү маанидеги – негизинен калемгердин чыгармаларын окуган соң тамшана жазылган – каттар менен да атпай журтту дамамат тааныштырып туруптур. “Жамийла” повести жөнүндө “Чыңгыз Айтматов айткан баян” (“*Мугалимдер газетасы*”, 1961, 31-март), ”Делбирим” повести тууралуу “Кызыл жоолук секетим” (“*Мугалимдер газетасы*”, 1961, 22 август), “Бетмебет” повестинин негизинде коюлган спектакль жөнүндө “*Биздин пикирлер жана сунуштар*” (“*Ленинчил жаш*”, 1961, 24-сентябрь), “Жамийла” повестинин негизинде коюлган аты уйкаш опера тууралуу “*Жамийла*” жөнүндө сөз” (“*Советтик Кыргызстан*”, 1961, 27-сентябрь), “Биринчи мугалим” повести жөнүндө “*Мугалим жөнүндө баллада*” (“*Ленинчил жаш*”, 1962, 17-январь), “Ботогөз булак” тууралуу “*Турмуш чакырат*” (“*Советтик Кыргызстан*”, 1962, 1-апрель), “Тоолор жана талаалар повесттери” жыйнагы Лениндик сыйлыкка көрсөтүлүп, кызуу талкуу жүрүп жаткан учурда **(сыйлык алгандан кийин эмес)** “*Жылдыздуу адамдар*” (“*Советтик Кыргызстан*”, 1963, 21-февраль) деген эмгектерин байма-бай жазып, анан аларды республикабаздагы абройлуу басылмаларга үзгүлтүксүз жарыялап турган. Жогоруда саналып өткөн эмгектердин жазылышы жана жарыяланышынан ачык байкалып тургандай, кийин-кийин республикабыздын айрым айтматовтаануучулары өз чыгармачылыктарында салтка айландырган жөрөлгөнүн – улуу калемгердин ар бир жаңы чыгармасы тууралуу атайын макалаларды жазуу жөрөлгөсүнүн – башында дал ушул

Бакен Ашымбаев тургандыгына күбө болобуз. Бакен Ашымбаев жогоруда аталган эмгектерин кайрадан карап чыгып, алардын илимий пайдубалын дагы да бекемдеп, публицистикалык пафосун дагы да жогору көтөрүп, натыйжада, 1965-жылы эч бир ойкуштама коштоосу жок **“Чыңгыз Айтматов”** деген жөпжөнөкөй эле аталыштагы китебин жарыкка чыгарат. Бул китеп жөнүндөгү атайын сөзүбүздү кийинкиге (сөзсүз кайрыла турган кийинкиге) калтырып туруп, азыр каралып жаткан маселеге түздөн-түз тиешеси бар айрым бир ойлоруна жана да бул адабиятчы менен бүгүнкү окурмандарды үстүртөн болсо да кайрадан тааныштыра кетүү максатында – бул ишти жасоого ал жана анын эмгеги толук татыктуу болгондуктан – Бакен Ашымбаевди жакындан билген жолдошторунун эскерүүлөрүнөн жана да аталган китебинен айрым бир үзүндүлөрдү келтире кетүү менен Бакен Ашымбаевдин илимий дареметине, адабий-теориялык камылгасына, сөз кунун терең туюна билген көркөм табитине кыскача токтоло кетмекчибиз.

Азыркы муундагы окурмандар арасында: **“Бакен Ашымбаев деген ким?”** деген собол өзүнөн өзү пайда болушу мыйзамченемдүү көрүнүш. Бул суроонун белгилүү бир деңгээлдеги жандырмагын профессор Абдыкадыр Садыковдун, өзү жазгандай, “кыска эскерүүсүнөн” табабыз. А.Садыков минтип жазат: “Кыргызстандагы Айтматовго арналган саамалык китеп 1965-жылы Бакен Ашымбаев тарабынан чыгарылды. Бул жигит экөөбүз университетте (биз студент кезде пединститут болчу) бирге, бир партада отуруп окуп жүрүп бүткөнбүз... Көбүнчө “Советтик Кыргызстан” газетасында эмгектенди. Макалаларды тез-тез жазып, калайык-калкка таанылып калыптыр. ...газета жумушуна байланыштуу адамдар менен тыгыз карым-катышта болуп, көпчүлүк жазуучуларды жакшы таанып алыптыр. Ошолордун катарында Чыңгыз Айтматов менен да кадимкидей баарлашып, чыгармачылык темаларда аңгеме-дүкөн куруп калганын мага бир-эки жолу кабарлаганы эсимде. Бир күндөрдө мага кеңеш салды:.. ”Айтматов жөнүндө бир китеп жаздым, “Мектеп” басмасынан чыккан жатат, сен ошого рецензия жазып бер”. Мен ал тапшырманы тез эле аткардым. **Эмгек журналисттик**

жакшы тил менен жазылып, илимий да, публицистикалык да маанайда аткарылыптыр. Ал элге тез эле жетти. Автор кубанып жүргөнү сезилчү. Анан да бир күнү эски академиянын *(азыр Эркиндик бульвары менен Токтогул көчөсүнүн кесилишиндеги геология институту жайгашкан имарат – С.А.)* жанынан жолугуп, **“мен ушул китептин негизинде кандидаттык диссертация коргосом болобу?”** – деди. Мен анын планын жактырдым. Ошентип жолдошум демденип жакшы жүрүп эле больницага түштү. Көп узабай мерт болду. Шаардагы курбуларынын бир тобу чогулуп, аны көмүүгө кам көрүп жаттык. Ошондо **Чыңгыз Айтматов Бакендин үйүнө келип, анын табытынын жанында көзүнө жаш алып турганын көргөм.**

Бул кыска эскерүүнү айтып жатканымдын себеби эмне? Ал анын “Чыңгыз Айтматов” аттуу 184 беттен турган эмгегине байланыштуу. Мында “Бетме-беттен” тартып, “Гүлсаратка” чейин бардык чыгармаларына билермандык менен жакшы талдоо берилген. Ал убакта Айтматовдун аты көкөлөп обого чыккан кез, бирок айрым повесттери тууралуу күңкүлдөгөн сөздөр анын калемдештеринин арасында дагы эле токтой элек болчу. **Бакендин эмгеги ичи тарлардын жүрөгүнө чок салды, анткени ал жазуучунун чыгармалары тууралуу баштан аяк өтө шыктанып, өтө эргүү менен сөз кылат.** Калемгердин жан-дүйнөсү ал жараткан көркөм перзентте чагылат деп айтылат эмеспи. Анын сыңарындай **Бакендин Чыңгызды жекече жакшы билиши анын китебинин ийгилигине көп жагынан көмөктөш болсо керек.” (10. 7 – 8-бб.).** *(Астыларын сызган биз -- С.А.)*

Мына ушундай өкүнүчтүү тагдыр...

Бакен Ашымбаев китебине жанрдык жактан “сынчыл-биографиялык очерк” деп аныктама берет. Эмгек менен таанышып чыккан соң бул аныктаманын туура экендигине ынанабыз жана ал турсун **“Чыңгыз Айтматов (Сынчыл-биографиялык очерк)”** деп аталган бул китепти толук кандуу илимий монография деп айтканыбыз туура болот демекчибиз. “Очерк” деген термин бул жерде сынчыл, илимий мааниге ээ болуп

тургандыгын, илимдин тарыхында мындай тажрыйба боло келгендигин да эстен чыгарбаганыбыз оң. Айталы, кыргыз тарыхын, этнографиясын, маданиятын мыкты билген көрүнүктүү окумуштуу С.М.Абрамзондун эн мыкты илимий иликтөөлөрүнүн бири “Очерк культуры киргизского народа” (*Фрунзе, Кыргызмамбас, 1946*) деп аталса, кыргыз адабиятынын чоң билерманы М.И.Богданованын “Киргизская литература” деген фундаменталдуу эмгеги да (*Москва, “Советский писатель”, 1947*) тек гана “очерк” деп аталган. Ал эми өзүбүздүн атактуу аалымыбыз Кеңешбек Асаналиевдин 1-бөлүмү 1957-жылы, 2-бөлүмү 1960-жылы Илимдер академиясынын басмаканасынан басылып чыккан нукура илимий мүнөздөгү изилдөөсү “Кыргыз совет прозасынын очерки”, ал эми даркан жазуучубуздун өмүрү, чыгармачылыгына арналган дагы да болсо нукура илимий иликтөөсү “Түгөлбай Сыдыкбеков. (Кыскача чыгармачылык очерк)” (*Ф.: Кыргызмамбас, 1960*) деп аталат. Адабият жөнүндөгү илимдин дүйнөлүк тарыхында мындан башка да мисалдар толтура. Д.Дидронун, Ж.-Ж. Руссонун, кийинкилерден А.Ф.Лосевдин, Г.Д.Гачевдин илимий очерктерин эстеп көрөлү...

Бакен Ашымбаевдин бул китеби тыкан жазылган “Сөз башын” кошпогондо жети бөлүмдөн турат. Биздин изилдөө ишибиздин объектисине тикеден тике тиешелүү ойлорун “Өмүр жолу” деп аталган биринчи бөлүмдөн жолуктурабыз. Алгач эле улуу калемгердин өмүр-тагдырына кызыккан көптөгөн окурмандар үчүн кызыктуу болгон, бүгүнкү айтматовтаануучулар тактай турган маалыматка туш болобуз. Бакен Ашымбаев минтип жазат: “Анын (*Ч.Айтматовдун – С.А.*) студент кездеги даярдыгы акыр аягы кыргыз драматургиясынын бир кыйла чыгармаларын орус тилине которууга мүмкүнчүлүк берди.” (11. 13-б.) Ч.Айтматов чыгармачылыгын башталыш этабында орус тилинен эне тилибизге начар таржымаланган котормолор жөнүндө макалаларды жазгандыгын, өзү да кээ бир көркөм туундуларды – Валентин Катаевдин “Полктун уулу” деген повестин, Михаил Бубеновдун “Ак кайың” деген романын – кыргызчага которгондугун, “Тоо арасында”

дилогиясынын экинчи китебин, айрым очерктерди орусчага таржымалагандыгын билчүбүз, бирок, “*кыргыз драматургиясынын бир кыйла чыгармаларын орус тилине которгондугу*” тактала турган маалымат. Андан соң Бакен Ашымбаев калемгердин “...чакан аңгемелери газета-журналдарга басылып турду”, – деп жазат да, **(11. 13-б.)** өз оюн минтип улайт: “Айтматовдун чыгармачылык чыйыры 1952-жылы салынды. “Газетчик Дзюйо” деген аңгемеси орус тилинде “Комсомолец Киргизии” газетасынын бир нече сандарына *(туурасы: бир санына – С.А.)* жарыяланды. Ага удаа “Ашым”, “Сыпайчы” жана башка аңгемелери жарык көрдү. Бирок, **бул аңгемелер психологиялуу келип, кичине формадагы жанрды өз алдынча табылгалар менен байыткандыгына** карабастан, Айтматовду жазуучу катары анча тааныта алган жок.” **(11. 36-б.)** *(Астыларын сызган биз – С.А.)* Албетте, бул адилет пикир эле.

Жогоруда биз Бакен Ашымбаев менен бүгүнкү окурмандарды үстүртөн болсо да кайрадан тааныштыра кетүү зарыл экендигин атайы белгилеп кеттик эле. Изилдөөчүнүн “**Чыңгыз Айтматов**” деп аталган бул иликтөөсү, кайталап айтабыз, анын илимий дареметине, адабий-теориялык камылгасына, сөз кунун терең туюна билген көркөм табитине күбө өтүп турат. Ырас, ошол алтымышынчы жалдардын биринчи жарымында ал гезитте иштептир. Бирок, илимий-чыгармачылык жолун гезит-журналдарда, басмаларда баштап, анан илим жолуна түшүшкөн окумуштуулар бир топ эмеспи. Белгилүү аалымдар Мухтар Борбугулов, Качкынбай Артыкбаев, Советбек Байгазиев, Назаркул Ишекеев ж.б.лардын илимий-чыгармачылык тагдырлары айтылган ойдун эң сонун мисалдары болуп эсептелет. Бакен Ашымбаевдин илимий-чыгармачылык тагдыры да ушул нукта кетмек деп болжолдоого толук негиз бар... Анан калса өзү да ушул китебинин негизинде кандидаттык диссертация коргоо нетинде болгону эле көп нерседен кабар берип турат эмеспи.

Жаш илимпоздун китебинин кийинки алты бөлүмү Ч.Айтматовдун алты повестин – “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Делбирим”, “Ботогөз булак”,

“Биринчи мугалим”, “Саманчынын жолу” – талдоого арналган. Көрүнүп тургандай, китеп басылып чыккан 1965-жылга чейин жарык көргөн улуу калемгердин бардык чыгармалары талдоого алынган. Талдоо ишинде жаш окумуштуу илимий эмгек жазуу учурунда колдонулуучу жол-жоболорду, ыкмаларды мүмкүнчүлүгү жетишинче кеңири жана ыктуу пайдалана алгандыгына күбө болубуз. Тагырак айтканда, жаш окумуштуу **“Чыңгыз Айтматов (Сынчыл-биографиялык очерк)”** деп аталган бул монографиясында илимий-теориялык булактарды ошондой эле талдоо жүргүзүүнүн салыштырма-типологиялык, аналитикалык, полемикалык ыкмаларын, жол-жоболорун кеңири жана иш билги пайдалана алган. Ал турсун Бакен Ашымбаевдин бул монографиясынан маалымдама мүнөзүндөгү тексттерди да жолуктурабыз. Айталы, окурмандардын конференцияларынан жазылган куш тилиндей кабарлар, жазуучунун дарегине келген каттар ыңгай-шартына жараша ыктуу пайдаланылып, терең аналитикалык талдоолор менен эриш-аракта мамыр-жумур берилген. Анда эмесе, ал талдоолордун деңгээлин окурмандар өздөрү байкап-баалоо үчүн эч бир ортомчу кеби жок илимпоздун өзүнө сөз берели. Бакен Ашымбаев минтип жазат:

“Трагедиялык элементтери бар “Бетме-бет” повести Сейденин социалдык активдүүлүккө жетишин, коомдо жаңы адамдын өсүшүн жана жаңы нравалардын бекемделишин көрсөтүү аркылуу окуучунун жүрөгүндөгү ыйык сезимдерди жана кол жетпес бийик ойлорду ойготкондугу менен баалуу. Айтматовдун жазуучулук жолундагы ийгилиги да ушунда деп ойлоймун. Акын В.Маяковскийдин сөзүн бир аз өзгөртүп айтканда, “Бетме-бет” повести окуучуларын козголтуп, көтөрүп койдү. Анткени, ал жеке эле Ысмайыл өндүү качкын эмес коомдук турмуштун, эмгектин жана нравалык нормалардын качкындары менен да күрөшүүгө чакырды. Мындай жалпылаштырылган типтер жөнүндө М.Горький мындай деген: “Эгерде сиз кандайдыр бир жалкоону, шылуунду, аракеч Ивановду жазсаңыз, анда аны жалпылаштырыңыз, анткени, шылуун, жалкоо, аракеч жалгыз эле ал, Иванов эмес, башкалары да бар. Сиз бирөөнүн мурдун, башкасынын кулагын,

үчүнчүсүнүн дагы башка бир жерин алыңыз.

Типти түзүңүз, бардык шылуундар ушул типтен өзүлөрүн көргөндөй кылып жазыңыз.” (12. с. 437). Повесттен келип чыккан логикалык жыйынтыктардын маанисин ушундайча түшүндүрүүгө болот.” (11. 33-б.)

“Повесттин экинчи жарымын түзгөн жол мастери Байтемирдин аңгемеси жөнүндө адабиятчылар чөйрөсүндө эки ача пикир айтылып жүрөт. Маселен, М.Сырдыбаев, Р.Шамурзина жана ушул саптардын автору Байтемирдин аңгемесин повесттин денесине бүткөн сөөл деп эсептешпейт. Чыгарманын композициялык түзүлүшүнө болсун, образдарынын ар тараптуу ачылышына болсун аңгеменин залалы жок. Тескерисинче, повесттин бүтүндүгүнө шарт түзүү менен образдардын ачылышына өбөлгө болот. Мисалга, Илияс өзү айтпай калган нерселер жөнүндө, Аселдин Илиястын көзүнөн сыртта калган тагдыры, психологиялык кайгылары жөнүндөгү баяндоолорду эске салалычы. Бул аңгеме сөөл эмес, А.Чехов белгилегендей, бул сөзсүз атылышы керек болгон мылтык. Эгерде ал мылтык “ок чыгарбаса”, биздин повестибиз сыңар жактуу, каны аз болуп калат...

...Байтемирдин аңгемеси повесттин тулкуна органикалык түрдө бириккен толук кандуу, өндүү-түстүү бөлүгү. Ал эми повесттин чыныгы көркөм табигатын сезгиси келген адам кыргыздын кадимки комузун эске түшүрүү керек. Үч кыл керектүү буроосуна жеткен кезде гана ал адамдын бүткүл ички сезим отун, кайгы-касиретин, чалкыган романтикасын шолоктоп күүгө салган сыңары, Айтматовдун үч аңгемеси биригип келип, “толук түрдө гармониялык аккорд берет.” Демек, аңгемелерден түзүлгөн повесттин бул ыгы чыгарманын өңүнүн серттиги эмес, анын кооздук, көркөмдүк наары эмеспи. Ушул турпатында гана “Жалжалым” өзүнчө бир келки, жумуру чыгарма. Ал эми биротоло бүткөн чыгарма телегейи тегиз, төрт аягы төп, айланасы жумуру боло тургандыгы аксиома го. Эмесе, “Жалжалым” биздин оппоненттер айткандай, тигишинен ыдыраган чыгарма эмес ”толук түрдө гармониялык аккорд берген” көркөм чыгарма.” (11. 94, 95-66.).

“...“Саманчынын жолунун” жазуучунун мындан мурдагы

чыгармаларынан айырмаланып турган дагы башка бөтөнчөлүктөрү бар. Маселен, Ч.Айтматов “Жамийлада”, “Бетме-бетте”, “Асма көпүрөдө”, “Кызыл жоолук жалжалымда”, “Биринчи мугалимде” жана “Бото көздө” көбүнесе турмушка өз изин калтырууга биринчи кадам таштаган жаштардын “азаптуу жолун”, бакытка кол сермешин зор ынтаа менен жазып келген. Анын үстүнө автор өзүнүн чакан повесттеринде каармандардын өмүрүндөгү, турмушундагы көзгө көрүнөрлүк, колго урунарлык урунттуу учурларын, бурулуш мезгилдерин ала турган. “Саманчынын жолу” болсо, андай урунттуу, мерчемдү мезгилди гана тандап көрсөткөн чыгарма эмес. Ал бүт өмүрдү бардык белгилери, абалы менен камтыган чыгарма. Анын эпикалык башталышы да ушунда болуу керек. Чыгарма мазмун-мааниси жагынан караганда повесть-трагедия, ал эми форма жагынан караганда повесть-исповедь экендиги да ушуга байланыштуу.” (11. 161 – 162-бб.)

Китептин соңунда момундай маалымат берилген:

“РЕДАКЦИЯДАН

Таланттуу жаш журналист Бакен Ашымбаев жаңыдан гана табигат берген талантын талпынта өстүрүп, барик жайып келе жатканда шум ажал арабыздан алып кетти. Ал таланты бүрдөп, өмүрү гүлдөп турган 32 жашында дүйнөдөн кайтты. Бирок, ал кыргыз окуучуларына өмүр бою өчкүс жакшынакай очерктерди, аңгемелерди, адабий-сын макалаларды калтырды... Лениндик сыйлыктын лауреаты Чыңгыз Айтматовдун өмүр жолун, чыгармачылыгын камтыган... жыйнагынын жарыкка чыгышын көрбөй кетти. Бакен Ашымбаев бүткүл дүйнө элине кеңири тараган алп жазуучунун өмүр жолуна жана чыгармачылыгына **алгачкылардан болуп илимий жактан ой жүгүрткөн.** Бул очеркти улам арылап окуган сайын не бир кызыктуу талдоолорго күбө болосуң. Жаш журналисттин залкар жазуучу жөнүндөгү очерки да ар бир китеп окуучунун сүйүп окуган китептеринен болоорунда шек жок.

Көлкөйгөн кең пейилдүү, жайдары мүнөз, сылык сөздүү журналисттин жаркыраган элеси жана жакшынакай чыгармалары ар дайым ар бир

окуучунун көңүлүндө түбөлүккө сакталмакчы.” (11. 183-б.). (*Астыларын сызган биз – С.А.*)

Кайталап айтабыз, окуган адамды өкүткө салган, каңырыкты түтөткөн мына ушундай армандуу тагдыр.

Мындан сырткары Бакен Ашымбаев Барпы акындын чыгармаларынын бир томдугу тууралуу “Улуу акындын жыйнагы”, (*“Советтик Кыргызстан”, 1960, 30-октябрь*), казак-кыргыз адабий байланышы жөнүндө “Канатташ жана талапташ калк” (*“Ленинчил жаш”, 1961, 22-март*), ошол учурдагы ыр селинин типтүү өкүлдөрү болушкан Ж.Бейшекеев, М.Кудаев дегендердин “Алтын күн”, “Арноо” деп аталган ыр китептери тууралуу “Өмүр жана ыр” (*“Советтик Кыргызстан”, 1962, 11-май*), Алыкулдун көөнөрбөс поэзиясы жөнүндө “Өлбөс өмүр жөнүндө ыр” (13. 126 – 131-бб.) деген бир катар адабий-сын макалаларды жазган. Жогоруда саналып өткөн эмгектер катардагы журналисттик макалалар эмес адабий-көркөм сындын айкын үлгүлөрү экендигин алардын ар биринен алынган шилтемелер менен далилдеп берсек болмок, бирок бул ирет биздин максат башка, биздин мүдөө бөлөк болуп турат. Албетте, Бакен Ашымбаев чыгаан журналист да болгон. Бирок ал, жогоруда келтирилген мисалдардан даана байкалып тургандай, адабий сынга да өтө активдүү аралашкан, келечекте илимпоздук жолго түшө турганы ачык байкалган окумуштуулук кудурети күчтүү калемгер болуптур.

Ошол алтымышынчы жылдардын биринчи жарымында улуу калемгердин чыгармачылыгы тууралуу макала жазышкан көптөгөн адабиятчы, окумуштуулардын арасында азыр ырчылар поэзиясы боюнча чоң адис болуп калган Батма Кебекова эжени да жолуктурабыз. Эженин “Чыңгыз Айтматовдун аңгемелериндеги чеберчилик маселелерине карата” деген көлөмдүү макаласы “Ала-Тоо” журналынын 1964-жылкы 3-китебине басылып чыккан. Бул көлөмдүү макаладагы: “Анын “Ак жаан” (1954-жыл), “Сыпайчы” (1954-жыл) деген аңгемелери Ч.Айтматовдун алгачкы изденүүсү, алгачкы тажрыйбасы болуп саналат”, – деген (14. 88-б.) гана бир сүйлөмү биз карап жаткан маселеге тиешелүү болбосо, макаланын башка бир да

жеринен калемгердин орус тилинде жарык көргөн алгачкы беш аңгемеси жөнүндө айтылган кепти жолуктура албайбыз. Б.Кебекованын бул көлөмдүү макаласы калемгердин “Ак жаан”, “Асма көпүрө” сыяктуу аңгемелерин, “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Ботогөз булак” повесттерин талдоого алат. Айтмакчы, окумуштуу “Бетме-бетти” да, “Ботогөз булакты” да аңгеме деп атай берет. Ырас, айрым бирөөлөр ошол учурда бул эки чыгарманы аңгеме деп атай коюп жүрүшкөн. Бирок, Лениндик сыйлыкты алган “Тоолор жана талаалар повесттери” жыйнагына “Ботогөз булак” расмий түрдө повесть деп жарыяланган соң чыгарманы ушул жанрдык аталышы менен эле атаган оң болчу. Окурмандарды кайрадан бүдөмүк ойго салып, чаташтыруунун эч бир зарылчылыгы жок эле.

Улуу калемгердин алгачкы мезгилдеги чыгармачылыгы тууралуу республикабыздагы орус тилдүү адабиятчылар да өз ойлорун айтып келишиптир. Бүгүнкү белгилүү окумуштуу, профессор, ал кездеги жаш адабиятчы М.А.Рудов да бул багытта минтип жазат: “Тот, кто внимательно следил за республиканской печатью, знает, что рассказы и статьи, подписанные столь популярным сегодня именем, изредка появлялись в журнале “Киргизстан”, и в газете “Советская Киргизия” в 1952 – 1953 гг.” (15.) Тилекке каршы, М.А.Рудов да өзү таамай белгилеген “Киргизстан” альманахы менен “Советская Киргизия” гезитинде орус тилинде жарыяланган “Ашым”, “Сыпайчы”, “Кайрак жерде” (*“Гезитчи Дзюйо” менен “Биз андан ары барабыз” “Комсомолец Киргизии” гезитине жарыяланган эле*) аңгемелери тууралуу бир ооз да сөз айтпайт.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын алгачкы этабы, ал мезгилдеги аңгемелери тууралуу улуу держава СССРдин тушунда бүткүл Союздук адабият деп аталган көкөм дүйнөнүн өкүлдөрү да бир топ пикирлерди жазышыптыр. Улуу жазуучунун орус тилинде жарык көргөн алгачкы беш аңгемесинин айрымдары жөнүндө өз пикирин айткан алагчы адабиятчылардын бири болуп Н. Никипорец эсептелет. Баштан аяк полемикалык ойлорго жык толгон *“Проза Чингиза Айтматова”* деп аталган

макаласында ал минтип жазат: “...первые рассказы Айтматова – “Ашим”, “Сыпайчи”, “На реке Байдамтал”, “Белый дождь” и другие, ещё крепко связаны с традициями, изображает жизнь и людей фольклорно-эпическим методом, а также разнообразными фольклорными приемами... Драматизм ситуации растёт не из внутренней сущности самого явления, но нагнетается чисто внешними эпическими средствами. В ход пускаются силы природы: гром, молнии, тучи, ветер, ливень, гроза, рокот волн, грохот катящихся каменных глыб и т.д. и т.д. Айтматов не написал ни одного рассказа, где бы при нарастании драматизма на подмогу не включилась стихия.” (16. с. 83, 84.) Арийне, бул жерде көркөм баяндоонун нукура реалисттик ыкмалары менен каражаттары атайылап эле бир жактуу интерпретацияланып жаткандыгы жөнөкөй көзгө деле көрүнүп турат. Табият жана анын ар кандай абалы, көрүнүшү тээ мурдатан бери эле каармандын ички жан дүйнөсүн ачып берүүнүн бирден бир кошумча каражаттары болуп келгендиги баарыга маалым.

Н.Никипорецтин бул ойлорунун калпыс экендиги ошол эле “Литературный Киргизстан” журналынын ошол эле 1962-жылкы 6-китебине жарыяланган М.Селиверстовдун “*Спроектированное через фольклорную призму...*” деген макаласында жокко чыгарылды. “Кто был в горах Тянь-Шаня, – деп жазды Д.Селиверстов, – тот знает, что без всякого вмешательства мифических богов грохот горных рек, раскаты грома, блеск молний и т. п. здесь настолько реальны и обыденны, что не нуждаются в традициях фольклора, чтобы естественно войти в содержание рассказа.” (17. с. 75.)

Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринин бири болгон “Сыпайчы” жөнүндө Н.Никипорецтин айткан ойлору менен чыгарган тыянактары тууралуу аталган аңгемени талдап жаткан учурда сөз кылууну туура көрдүк.

Улуу калемгердин туңгуч аңгемелери жөнүндө алгачкылардан болуп пикир айткан украиналык адабиятчы М.Плисецкий “Поиски и достижения Чингиза Айтматова” деп аталган көлөмдүү макаласында (“*Радяньске*

литературознaвство”, 1963, № 6, с.78 – 95. *Орусчага которгон Г.Нечитайло.*) негизинен улуу калемгердин “Гүлсаратка” чейинки алты повестин талдоого алып, сөз ыңгайына жараша калемгердин өмүр баянынан маалыматтарды жана да алгачкы аңгемелери жөнүндөгү ойлорду да ортого салып кетет. Мындай учурлар макалада экөө.

Алгач момундай деген маалыматты окуйбуз: “Если не считать начальных литературных шагов, сделанных ещё в школе, первым произведением Айтматова был рассказ о японском мальчике “Газетчик Дзюйдо”, написанный на русском языке и опубликованный в 1952 г. С этого времени рассказы и статьи Айтматова начали появляться в журнале “Киргизстан” и в газете “Советская Киргизия”. Затем читатели познакомились с его рассказами “Ашим” (1953), “Сипайчи” и “Белый дождь” (1954), “Соперники”, “На богаре”, “На реке Байдамтал (1955). Все перечисленные произведения написаны до 1956 г.; они, можно сказать, исчерпывают собой первый этап творчества молодого прозаика.” (18. с. 267.)

Адабиятчынын көлөмдүү макаласындагы калемгердин алгачкы аңгемелерине байланыштуу айткан бул биринчи пикиринде көңүл бура турган үч жагдай бар. Биринчиден, тээ ошол 1963-жылы эле Ч.Айтматов окуучулук курагында колуна калем кармап, көркөм чыгарма жазып жүргөндүгү жөнүндө маалыматтын берилиши. Билген кишиге бул өтө олуттуу, көңүл бурбай коюуга болбой турган маалымат пикир болуп эсептелинет. Кийинкиин, арадан туптуура чейрек кылым (25 жыл) өткөн соң азыркы белгилүү айтматовтаануучу Абдылдажан Акматалиев бул маселе тууралуу момундай маалыматтарды жазып чыкты: “А.В.Штубендорф (*Ч.Айтматовду Жамбылдагы зооветтехникумда окуткан агайы – С.А.*) Чыңгыздын кагаз бетине бирдемелерди чиймелеп жүргөнүн байкап, анын кол жазмасын таанышып чыгууга сурап алат. Студент алгач ыр жазууга аракеттениптир. Окутуучу-устат Чыңгызга “проза жаз” деп кеңеш берет, анан ал студенттердин турмушун чагылдырган окуяларды кара сөз түрүндө кагаз бетине түшүрүүгө калем тартып көрөт. Чакан жазган аңгемелери (*туурасы:*

Жазган чакан аңгемелери – С.А.) өзүнүн купулуна толо бербейт. Ал эми анын ырларынын кол жазмалары сакталып калбагандыктан, кандай мазмундагы ырларды жазгандыгы тууралуу так айтууга мүмкүн эмес.” А.Акматалиев өз оюн андан ары улантып, Ч.Айтматов ошол боз түлөк кезинде жазгандарын ал турсун редакцияларга сунуштап жүргөнү тууралуу да маалымдайт: “...техникумдун баштапкы комсомол уюмунун секретары Василий Григорьевич Ступников 1946-жылы студент Чыңгызды комсомолдун катарына алышкандыгын эскерет. Василий экөө жолдош болушуп, окуган чыгармаларын жана өздөрүнүн жазгандарын талкуулашып турушкан. Областтык газетанын кызматкерлери Чыңгыздын аңгемесин, Василийдин ырларын “жарыялоого болбойт” деп жооп беришкен. “Түшүнүшпөдү. Бүгүн болбосо эртең кабылдайт. Мен буларга жазуучу болорумду, жазала турганымды баары бир далилдейм”, – деди. Көрсө, ошондо ал келечекке ишенимдүү караган турбайбы”, – дейт досу Василий.” (19. 14 – 15-бб.). Адабиятчынын бул пикирлери “Айтматовго таасирленүү” (Ф.: Мектеп, 1988) деген адабий макалалар жыйнагында да (12 – 13-беттер) окурмандарга сунушталган.

Адабиятчы М.Плисецкийдин улуу калемгердин алгачкы аңгемелери жөнүндө айткан биринчи пикириндеги биздин көңүлдү өзүнө буруп турган экинчи жагдай – калемгердин аңгемелеринин жарык көргөн мезгили тууралуу адабиятчы сунуш кылган жылдардын айрым бир учурдагы так эместиктери. Башкача айтканда, жазуучунун “Ашым” аңгемеси 1953-жылы эмес 1952-жылы жарык көрсө, “Сыпайчы” аңгемеси 1954-жылы эмес 1953-жылы, ал эми “Кайракта” аңгемеси 1955-жылы эмес 1954-жылы окурмандарга тартууланган. Айрым бирөөлөр “бир жылдын ар жак, бер жагы эмне” деп ойлошу да мүмкүн. Антүүгө болбойт, себеби, Ч.Айтматов сыяктуу улуу калемгердин өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндөгү маселеге келгенде ким-кимибиз болбосун өтө кылдат, өтө так болушубуз абзел.

Адабиятчы М.Плисецкийдин көлөмдүү макаласында айтылган бул биринчи пикириндеги көңүлдү өзүнө буруп турган үчүнчү жагдай – биз сөзгө

ала турган орус тилинде жазылган беш аңгемеси менен кыргыз тилинде жарык көргөн “Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө” аңгемелери кошулгандагы сегиз чыгармасы “...исчерпывают собой первый этап творчества молодого прозаика”, – деген жыйынтык ою. Бул пикир кийинкиин көптөгөн айтматовтаануучулар тарабынан тырнакчадан чыгарылып – демек, өзүмдүк кебетеге келтирилип – пайдаланылды, дагы эле бул жосунсуз жорук кайталана калып жүрөт. Ошондуктан ***Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын биринчи этабы анын алгачкы аңгемелери менен бүтөрү***, “Бетме-беттин” жазылышы менен улуу калемгердин чыгармачылыгынын экинчи этабы башталары ***жөнүндөгү таамай айтылган адилет пикир адабиятчы М.Плисецкийге тиешелүү*** экендигин адабияттын тарыхы, жок эле дегенде айтматовтаануу илиминин тарыхы үчүн белгилеп коюу ак иш болот го деп ойлойбуз.

Адабиятчы М.Плисецкийдин улуу жазуучунун алгачкы алты повестин адабий талдоого алган бул көлөмдүү макаласында калемгердин тунгуч аңгемелери жөнүндө жазган экинчи пикири Ч.Айтматовдун чыгармачылык багытына, жазуучулук стилине байланыштуу айтылган. М.Плисецкий минтип жазат: “Интересно, что в начале творчества молодого прозаика революционно-романтическое течение проявлялось значительно меньше. В таких рассказах, как “На богаре”, “Сипайчи”, “Соперники”... они менее заметны.” (18. с. 285). Муну биз мыйзамченемдүү көрүнүш демекчибиз, анткени, чыгармачылыктын алгачкы этабында, үйрөнчүк мезгилде, ар кандай агымдарга баш уруу, түркүн түс стилдерге ык коюу анча деле кооптонто турган иш болуп эсептелбейт эмеспи.

Улуу калемгердин чыгармаларын мурдагы бүткүлсоюздук, ал турсун дүйнөлүк көркөм-эстетикалык ойжоруулардын бийиктигинде туруп талдап берүү маселесине келгенде, албетте, айтматовтаануу илиминин корифеи Г.Д.Гачевдин ысымынан кыйгап өтүү мүмкүн эмес. Анан калса Г.Д.Гачев филологиялык илимдин бүгүнкү күндөгү эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, чоң интеллектуал болуп эсептелет. Атактуу окумуштуунун чакан-чакан,

бирок, маани-маңызы терең эмгектерин, мисалы, “Логика вещей и человек” (М.: Высшая школа, 1992.) ж.б. айтпаганда да, “Ускоренное развитие литературы. (На материале болгарской литературы первой половины XIX века)” (М.: Наука, 1954; Толукталып экинчи басылышы: М.: “Художественная литература”, 1989), “Содержательность художественных форм: Эпос. Лирика. Театр.” (М.: “Просвещение”, 1968. Экинчи басылышы: М.: Изд-во МГГУ; М.: Изд-во “Флинта”, 2008.), “Жизнь художественного сознания. Очерки по истории образа.” Ч.1. (М.: “Искусство”, 1972.), “Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама. (Интеллектуальные путешествия)” (М.: Издательский сервис, 2002.) деген сыяктуу фундаменталдуу изилдөөлөрү Г.Д.Гачевдин бүгүнкү күндөгү чоң окумуштуу экендигин далилдеп турат. Анан ушундай илимпоздун окумуштуулук тагдырынын улуу жазуучубуздун чыгармачылыгы менен терең карым-катышта болуп калышы чынында эле кубанарлык көрүнүш. Даңазалуу илимпоз өзү таамай белгилегендей, 1986-жылы эле айтматовтаануу илиминин айдыңында эмгектенгенине чейрек кылым (1961 – 1986-жж.) болгон залкар окумуштуунун улуу калемгерибиздин алгачкы зор ийгилиги катары эсептелген **“Жамийла” повестин ар тараптуу талдоого алган “Любовь, человек, эпоха (Рассуждение о повести “Джамиля” Чингиза Айтматова)”** (Москва, “Советский писатель”, 1965) деп аталган китебинен тартып, **“Чингиз Айтматов (В свете мировой культуры)”** (Фрунзе, “Адабият”, 1989) деп аталган фундаменталдуу иликтөөсүнө чейинки эмгектери башкаларга окшобогон терең жана масштабдуу талдоолору менен айырмаланып турат. Арийне, айтматовтаануу илиминин алпы Георгий Гачевдин көп катмарлуу, терең маанилүү изилдөөлөрү негизинен улуу жазуучунун повесть, романдарын талдоого арналса да, сөз арасында, ыңгай-шартына ыйлайык биз сөзгө ала турган беш аңгеменин айрымдары тууралуу учкай болсо да бутага дал тийген пикирлерин айта кеткендигине күбө болобуз. Айталы, “Сыпайчы” жөнүндө залкар окумуштуу кыска жана нуска минтип жазат: “...рассказ

“Сыпайчи” – о соперничестве отца и сына перед общей капризной возлюбленной – рекой Талас, чья любовь к ним – не на живот, а на смерть, как Клеопатры иль Тамары...” (20. с. 9).

Улуу калемгердин алгачкы аңгемелери жөнүндө кыска-кыска болсо да конкреттүү талдоолорду жасаган дагы бир окумуштуу болуп – жогоруда айтылып кеткен – ленинграддык (азыркы Санкт-Петербургда) илимпоз П.Е.Глинкин эсептелет. Өзүнүн “**Чингиз Айтматов**” деген монографиясында окумуштуу жазуучунун биз сөзгө алып жаткан тырнак алды көркөм туундулары тууралуу минтип жазат: “В первых же произведениях Айтматова, ещё далёких от уровня высоких образцов, видны особенности его дарования. Писателя интересуют моменты нравственного перелома, душевный рост человека. С первых шагов в литературе Айтматов взял в герои “простого человека”... Он умеет найти во внутреннем облике колхозного кузнеца или бригадира МТС, сыпайчи, ...агронома, гидролога, жены тракториста истинную красоту и силу. В его изображении это всегда незаурядные люди, писатель относится к ним с неподдельным уважением и интересом, восхищён богатством их характера.

Глубина и искренность чувств прозаика, когда он рисует героев из народной среды, особенно видны в сценах страданий, душевного разлада – это лучшие страницы его ранних рассказов.” (3. с. 9 – 10). Андан соң адабиятчы жазуучунун алгачкы аңгемелеринин ичинен “Ашымды”, “Сыпайчыны”, “Кайрактаны” кыска-кыска талдоого алат. *(Адабиятчынын бул талдоолоруна төмөндө кайрылабыз.)*

Сөз нугун кайрадан улуттук адабий-көркөм сын менен адабияттаануу илимине бурсак. Улуттук адабий-көркөм сын менен адабияттаануу илимибизге өткөн кылымдын 60-жылдары келишкен К.Даутовдун, А.Токтогуловдун, О.Соороновдун, С.Тургунбаевдердин, 70-жылдары адабий-көркөм сын менен адабият жөнүндөгү илимибизге келип кошулушкан А.Эркебаевдин, С.Байгазиевдин, К.Эдилбаевдин, К.Ибраимовдун, О.Ибраимовдун, К.Байжигитовдун да көптөгөн илимий эмгектеринен улуу

калемгердин орус тилинде жарык көргөн алгачкы беш аңгемеси жөнүндө айткан пикирлерин жолуктура албадык. Албетте, бул үчүн аларга карата тигиндей-мындай сөз айтуудан алыспыз, анткени, абалдын мындай болушунун бир катар объективдүү себептери бар деп ойлойбуз. Биринчиден, жогоруда саналып өткөн эки муундагы адабиятчылардын эч кимиси Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгын баштан аяк тыкыр изилдөөнү өздөрүнүн илимий иштеринин башкы максаты кылып алышкан эмес болчу. Экинчиден, сөз башында айтылып өткөндөй, жазуучунун орус тилинде жарык көргөн ошол беш аңгемеси мезгилдүү басма сөз беттеринде жарык көргөн боюнча кайрадан эч жерде басылбагандыгы да абалдын ушундай болушуна себепкер болгондой.

Ушул жерде бүгүнкү көпчүлүк окурмандар анча биле бербеген бир жагдайга токтоло кеткибиз келип жатат. Баарыга белгилүү болгондой, улуу калемгерибиз кош тилдүү жазуучу болгон. Жанатан бери айтылып келаткандай, Ч.Айтматовдун алгачкы беш аңгемеси орус тилинде жарык көргөнү менен кийинки үч аңгемесин – “Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө” – кыргыз тилинде жазган. Андан кийинки “Бетме-бет” (1957), “Обон” (“Жамийла”, 1958) повесттери да кыргыз тилинде жазылды. Ал эми “Делбирим” (1960), “Ботогөз булак” (1961) кайрадан орус тилинде жазылды да, “Биринчи мугалим” (1961) менен “Саманчынын жолу” (1963) эне тилинде окурмандарга тартууланды. **Ошол 1963-жылы калемгердин “Саманчынын жолу” жыйнагы кыргыз тилинде жырык көгөн боюнча 1978-жылга чейин дээрлик он беш жыл кыргыз окурмандары улуу жазуучунун чыгармаларын кыргыз тилинде окушкан жок.** Анан калса жаңыдан орусча жазылып жарык көрүп жаткан “Гүлсарат” (1966) да, “Ак кеме” (1970) да, “Эрте жаздагы турналар” (1975) да, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” (1977) да кыргыз тилинде жарык көрбөдү, же мурда кыргыз тилинде жазылган чыгармалары кайрадан басылып чыкпады. (Бул ишти аткаруунун эч бир кыйынчылыгы жок эле го). Чыңгыз Айтматов болсо дүйнөнү дүңгүрөткөн чыгармаларды жазып, башка мамлекеттердин, улуу держава

СССРдин эң абройлуу сыйлыктарын кайра-кайра алып жатты. Ал турсун ошол жетимишинчи жылдары башка өлкөлөрдө калемгердин чыгармаларынын тандалма томдуктары жарык көрүп жатты. Германияда улуу калемгердин чыгармаларынын эки томдугу (*Берлин, “Вольк унд Вельт” басмасы, 1974*), Болгарияда да чыгармаларынын эки томдугу (*София, “Народна култура” басмасы, 1976*), Түркияда болсо чыгармаларынын үч томдук жыйнагы басылып чыкты. (*Истамбул, 1974 – 1976*). Ал эми Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасында болсо дээрлик он беш жыл акыл-эси жайында адам аңдап түшүнө албай турган абал өкүм сүрүп турду. Абалдын мындай болушуна улуу жазуучунун ошол учурдагы республиканын башында турган, “булгаары тончон жаңы манаптардын” ана башчысы, “төш чөнтөгүнө партбилет салган жаңы хандардын” бири Турдакун Усубалиев менен билекке чабышкан абалы, ошондон улам республиканын башчыларынын улуу калемгерге карата бир беткей мамилеси да себепкер болду го деп ойлойбуз. Болбосо кыргыз элин дүйнөгө дүң кылып таанытып жаткан улуу жазуучунун чыгармалары эне тилинде жылына болбосо да эки-үч жылда бирден байма-бай басылып чыгып туруш керек эле го. Тилекке каршы, андай болбоду.

Дагы бир штрих. Ошол 50-жылдардын соңу, 60-жылдардын баш ченинде кыргыз калемгерлеринин алдыңкы сабына чыккан Ч.Айтматовду 1962-жылы Кыргызстан кинематографисттер Союзуна Төрага дайындаган боюнча эч жакка жылдырбай койду го кыргыз бийлиги. А чынында улуу калемгердин орду жазуучулар Союзунда эмес беле. Бирок, кыргыз бийлиги дээрлик жыйырма беш жыл бою залкар сүрөткерди жазуучулар Союзунан оолак кармап туруп алды. Качан гана 1985-жылкы кайра куруунун шарапаты менен Т.Усубалиев ошол 1985-жылдын ноябрында тактан кулатылган соң абал өзгөрүп, 1986-жылы жайында даңазалуу калемгер Кыргызстан жазуучулар Союзунун башкармалыгынын Төрагасы болуп дайындалды.

Башка дагы бир штрих. 1963-жылы март айынын аягында баш калаабыз Фрунзе шаарында *республиканын чыгармачыл*

интеллигенциясынын кеңешмеси болуп, анда Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы (азыркыча айтканда мамлекеттин башчысы, же Президенти) болгонуна эки жылга жакындап калган Турдакун Усубалиев баяндама жасады. Эмне деди дебейсизби? Т.Усубалиев буларды айтты: **“Аптап” фильми** (Ч.Айтматовдун “Ботогоз булак” повестинин негизинде кинорежиссёр Лариса Шепитко тарабынан “Кыргызфильм” студиясында тартылган (1963) кинокартина – С.А.) али массалык экранга чыга элек, бирок ошого карабастан, кыргыз кинематографисттеринин чыгармачылык союзунун жетекчилери (Кыргызстан кинематографисттер Союзунун жетекчиси болуп Чыңгыз Айтматовдун иштей баштаганын али толук бир жылдын жүзү боло элек эле – С.А.) сыяктуу эле аны түзүүчүлөр жана да **“Кыргызфильм” киностудиясы менен иш аркылуу байланышкандардын бардыгы бул картинаны ар кандай жолдор менен мактоого өздөрүндө болгон бардык күч аракеттерди жумшап жатышат, бирок бул картин, биздин оюбузча, олуттуу кемчиликтерден кур эмес.** Бул кемчиликтерди “булгаары тончон жаңы манаптардын” ана башчысы, “төш чөнтөгүнө партбилет салган жаңы хандардын” бири Турдакун Усубалиев фильмдин сценарийинин көркөмдүк деңгээлинен табышы мүмкүнбү? Жок. Режиссёрдук иштин аткарылышынан табышы мүмкүнбү? Албетте, жок. Т.Усубалиев сын найзасынын түпөктүү учун фильмдин саясий-идеологиялык маселесине сокту. Т.Усубалиев сөзүн мындайча улантты: **“...идеялык салмагы жөнүндө болсо, бул картинадагы окуялардын бардыгы тең эле өз жайында деп айтууга болбойт. Аптап айтканда, фильмде Сталиндин керт башына сыйынуу мезгилинде биздин элибиздин, бүткүл өлкөбүздүн абалы натура мүнөздөлөт... Бул – биринчиден. Андан кийин, бул фильмде мына мындай дагы бир жери бар: фильмдин башкы персонаждарынын бири – Абакир мурда стахановчу болуп, көп эмгек сиңирген, бирок күтүлбөгөн жерден элемыш болот да калат... Образды мына ушундайча түшүнүү аны моралдык-этикалык жактан мүнөздөөдөн социалдык-**

саясий жактан мүнөздөөгө өткөрөт жана жумушчу табынын ар түрдүү муундары жөнүндө натура түшүнүктөрдү берет.

Ошону менен бирге, биз бул фильмде көрсөтүлгөндөй, ушул кездеги кыргыз аялынын образын да кабыл ала албайбыз.” (21) Мына ушундай. Бул кандай мезгил болчу? 1963-жылдын март айынын аягы Ч.Айтматов үчүн гана эмес бүткүл кыргыз адабияты менен маданияты, атпай журт үчүн өзгөчө учур болчу. Анткени, Ч.Айтматов Лениндик сыйлыкка көрсөтүлүп, кызуу талкуулар жүрүп жаткан күндөр болчу. *(Бул тууралуу төмөндө дагы айтабыз.)* Учурдун ушунчалык олуттуу жана опурталдуу экендигин кылдат сезген саясий оюнчу Т.Усубалиевдин бул пикирин биз “Ботогоз булак” повестинин – Лениндик сыйлыкка көрсөтүлгөн “Тоолор жана талаалар повесттери” жыйнагына кирген төрт чыгарманын биринин (!) – негизинде тартылган фильмди шылтоо кылып, Ч.Айтматовдун артынан согулган арамза сокку деп кабыл алабыз.

Дагы бир башка штрих. Орустун атактуу кинорежиссёру Андрон Михалков-Кончаловский улуу калемгердин “Биринчи мугалим” повести боюнча “кыргыз кереметинин” алгачкы фильмдеринин бири болгон аты уйкаш кинокартинаны тарткандыгы баарыбызга маалым. Бул киного байланыштуу кинорежиссёр кийин-кийин миндай эскерүүсүн жарыялады: “Мен “Биринчи мугалим” фильмин тартууга киришерде Кыргызстандын көп жерин кыдырдым... Фильм жарымдай тартылып калганда Кыргызстан Коммунисттер партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары Усубалиев менен сүйлөшүп атып мындай дедим:

– Мен бул сапар чыныгы кыргыз картинасын тартсам деп көксөп атам...

Ал мага кыртышы сүйбөгөн түр менен карап:

– Сиз чыныгы советтик картинаны тартууга тийишсиз, – деди. Өңүнөн мени жактырбаганы билинди...

Ал учурда өкүм сүргөн тартип боюнча, улуттук республикаларда тартылган кино картиналар адегенде жергиликтүү бийлик тарабынан кабыл

алынып, анан Москвага жөнөтүлчү. Кыргызстандын партиялык бийлиги кабыл албай койду. Тартылып бүтөр замат эле “Биринчи мугалим” фильмин көмүскөгө катып салышты. Анын экранга коё берилиш маселеси тилге алынган да жок. Эмне болуп атканына акылым жетпей маң болдум. Башыма чокмордой бирдеме даңк урулгандай эсенгиреп калдым...” (22) Мына ошентип, “булгаары тончон жаңы манаптардын” ана башчысы, “төш чөнтөгүнө партбилет салган жаңы хандардын” бири Турдакун Усубалиев “Биринчи мугалим” фильмин эч ким көрбөй турган кылып темир сандыктын түбүнө салдыртты да койду. Албетте, Кыргызстандын башчысы менен кармашууга жаш режиссёрдун чама-чаркы жок эле. Өзүнүн повестинин негизинде тартылган фильмдин тагдыры үчүн Турдакун Усубалиев менен күрөшкө улуу жазуучу өзү аттанды. А.Михалков-Кончаловский андан ары минтип жазат: ”Айтматов Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Бобордук Комитетине, Сусловго кирип барды. *(Азыркы жаштар үчүн маалымат: Андрей Андреевич Сулов улуу держава СССРде мамлекеттин башчысы Л.И.Брежневден кийинки эле экинчи адам делип эсептелчү, башкача айтканда, азыркы В.В.Путинден кийинки эле экинчи адамдай болчу – С.А.)* Дал ошол маалда Москвага Фрунзеден (азыркы Бишкектен) кыргыз элин маданиятсыз, жапайы кылып көрсөткөн идеясы бузук картина жөнүндө кат да жетип келген экен.

– Биз сизди ыза кылдыра койбойбуз, – дептир Сулов. – Эгер Кыргызстан (Коммунисттер партиясынын) Борбордук Комитети илгери кыргыздар жапайы болгон эмес деп ойлосо, анда революцияны жасабаш керек эле деген тыянак чыкпайт бекен?

Картинанын элге көрсөтүлүшүнө уруксат берилди. Бирок ушундай болгуча бир жыл өтүп кетти.” (22)

“Биринчи мугалим” кинотасмасына карата кыргыз бийлигинин карасанатай иш аракети ырасында эле өтө катуу болгондугун бул фильмдеги башкы каарман Алтынайдын образын экранда ашкере мыкты жараткан атактуу киноактриса Наталья Аринбасарова да “Азаттык” радиосунун

алдыңкы журналисттеринин бири Венера Сагындык кызы менен болгон маегинде минтип эскерет: ”Тасма (*“Биринчи мугалим”* – С.А.) тартылып бүткөндө Кыргызстан аны көпкө кабыл албады. Чыңгыз Төрөкулович аны коргош үчүн аябай аракет кылды”. (23) Андрон Михалков-Кончаловский менен Наталья Аринбасарованын бул эскерүүлөрү ошол 60-жылдардын орто ченинде Т.Усубалиев башында турган кыргыз бийлигинин улуу жазуучуга карата кандай позицияда болгондугун ашкере даана көрсөтүп турат...

“Кыргыздын атын дүйнөгө тааныткан улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын он беш жыл бою эне тилинде бастырып чыгарышкан эмес” десең бүгүнкү муун – улуу калемгердин чыгармаларын эне тилинде көптөгөн томдуктарда, ар кандай тематикалык басылыштарда, экран менен сахнада, электрондук варианттарында окуп жаткан бүгүнкү муун – ишенбейт да, түшүнбөйт. А тарых чындыгы ошондой. Жогоруда биз кыркалекей санап өткөн эки муундагы адабиятчылардын – улуттук адабий-көркөм сын менен адабияттаануу илимибизге өткөн кылымдын 60-жылдары келишкен К.Даутовдун, А.Токтогуловдун, О.Соороновдун, С.Тургунбаевдердин, 70-жылдары адабий-көркөм сын менен адабият жөнүндөгү илимибизге келип кошулушкан А.Эркебаевдин, С.Байгазиевдин, К.Эдилбаевдин, К.Ибраимовдун, О.Ибраимовдун, К.Байжигитовдун – илимий-чыгармачылык өмүрлөрүнүн башталышы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына карата өз элинде өгөй мамиле жасалып жаткан мына ошол кара жылдарга туш келди. 1963-жылга чейин кыргыз тилинде жарык көгөн “Обон” (1959) жана “Саманчынын жолу” (1963) жыйнактарына калемгердин эне тилинде жазылган “Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө” аңгемелери гана кайра-кайра басылгандыгына күбө болобуз. Ал эми 60-жылдардын экинчи жарымынан тартып ошол “Обон” жана “Саманчынын жолу” жыйнактарын бир да бир дүкөндөн, бир да бир мектеп китепканасынан табыш мүмкүн эмес болчу. Ушундай шартта тээ 50-жылдардын баш ченинде орус тилинде жазылып, мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланган боюнча унутта калган беш аңгеме жөнүндө ким ойломок да, аларды ким

эстемек?!

Абал 1978-жылы калемгердин 50 жылдык мааракеси зор салтанат менен белгиленгенден кийин, Турдакун Усубалиев менен улуу жазуучунун ортосундагы көк ирим дайранын буркан-шаркан түшкөн астыңкы катмарындай болуп жат көзгө көрүнбөгөн мамиленин бир аз солгун тартып, кандайдыр бир деңгээлде компромисттик абалга келгенден кийин өзгөргөндөй болду. Ушул жылы кыргыз китеп чыгаруу саясатындагы (басмалардан чыгарылуучу китептердин тизмеси алдын ала партиянын Борбордук Комитетинде талкууланып бекитилгенден кийин китеп басып чыгаруу иши саясат эмей эмине болмок эле) улуу калемгердин чыгармаларына карата жасалып келген он беш жылга созулган ың-жыңсыздыктын кишени үзүлгөнсүдү. Ошол 1978-жылы атпай журттун баарынын көзүнө сүйкүм көрүнгөн “Гүлсарат” деп аталган жашыл түстөгү оголе калың китеп басылып чыкты. Эсимде, ошол 50 жылдык мааракеге жакын калган күндөрдүн бири болсо керек эле, кыргыз телевидениесине конокко келген улуу жазуучу “Гүлсарат” деп аталган оголе калың ошол китепти кош колдоп кармап туруп: “Менин китептерим дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулуп, көптөгөн өлкөлөрдө басылып чыгып жатат. Бирок, мобул китеп мен үчүн өтө кымбат, жүрөккө өтө жакын” деп өзгөчө бир маңдай жарган сүйүнүч менен кеп салды эле. *(Ал көрсөтүү КТРдин архивинде болушу да мүмкүн)*. Ошол 1978-жылы улуу жазуучунун “Биринчи мугалим” деп аталган дагы бир жыйнагы жарык көрдү. Бул китепте 1963-жылы калың элге тартууланган “Саманчынын жолу” жыйнагында жарык көргөн чыгармалар кандай тартипте жайгаштырылса, дал ошол ыраатында жарыяланды. Болот экен го ушинтип кайра бастырып чыгарса! Анан эки жылдан соң 1981-жылы калемгердин “Делбирим” деп аталган дагы бир китеби кыргыз окурмандарына тартууланды. Кийинки 1982 – 1983-жылдары улуу калемгердин чыгармаларынын 3 томдук жыйнагы жарык көрдү. Андан кийинкилери баарыбызга маалым... Тилекке каршы, бул китептердин биринде да Ч.Айтматовдун орус тилинде жарык көргөн алгачкы беш

аңгемеси басылып чыккан жок.

1980-жылдардан тартып республикада айтматовтаануу илими жаңы нукка түшүп, жаңы деңгээлге көтөрүлдү. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ар кайсы проблемаларын изилдөөгө алган кандидаттык, докторлук диссертациялар жазыла баштады. Бул иште аксакал адабиятчылар менен бирге 1980-жылдары адабияттаануу илими менен адабий-көркөм сынга келген муундун өкүлдөрү бир топ активдүүлүктү көрсөтүштү. Л.Үкүбаева, К.Ибраимов, А.Акматалиев ж.б. ошол кездеги бир катар жаш окумуштуулар илимий изилдөө иштеринин негизги багытын Ч.Айтматовдун чыгармаларына бурушту, баш-оту менен улуу калемгердин гана чыгармаларын изилдөөнү колго алышты. Албетте, мындай үзүлө түшүп жасалган эмгек өз натыйжасын бербей койбойт болчу. Натыйжада, айтматовтаануучулардын жаңы мууну бир катар олуттуу эмгектерди жарыкка чыгарышты. Алардын эмгектеринде биз карап жаткан алгачкы аңгемелер жөнүндө да, албетте, учкай болсо да сөз болду.

Айталы, бүгүнкү белгилүү окумуштуу *Лайли эже Үкүбаева* 1984-жылы басылып чыккан “*Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү*” деп аталган илимий эмгегинде улуу калемгердин биз сөзгө ала турган алгачкы беш аңгемесинин үчөө – “Гезитчи Дзюйю”, “Ашым”, “Кайракта” – тууралуу гана кыскача талдоолорун сунуш кылган. Эмнегедир алгач “Ашым” жөнүндөгү талдоосун сунуштап, “Гезитчи Дзюйю” тууралуу талдоосун андан кийин окурмандарга тартуулайт окумуштуу. Иштин мындай болушун “Киргизстан” адабий-көркөм альманахынын ошол 1952-жылкы 2-китебине алгач “Ашым” басылып, “Гезитчи Дзюйю” андан соң окурмандарга сунушталганынан улам болсо керек деп боолголосок болот.

Окумуштуу эженин пикирлеринин “дурус” жана “буруш” жактары тууралуу полемикалуу саптар, талаш-тартыш ойлор ыңгай-шартына жараша ар бир аңгемеге арналган бөлүкчөлөрдө өзүнчө айтылмакчы.

Ал эми Кыргызстандагы айтматовтаануу илиминин белдүү өкүлдөрүнүн бири болуп калган адабиятчы *А.Акматалиев* 1988-жылы

жогоруда сөзгө тартылып өткөн эки китебин жарыкка чыгарып, буларда улуу калемгердин алгачкы аңгемелери тууралуу төмөндөгүдөй пикирин ортого салды: “Ч.Айтматов чыгармачылыгынын баштапкы этаптарында китептерге түздөн-түз таасирленгендиктен жазуучуларды туурап жазуу багытында “Газетчи Дзюйо”, “Ашым” жана “Биз андан ары баратабыз” деген (1952 – 1953-ж.) аңгемелерин жаратат. “Газетчи Дзюйо” аңгемесинде газет таратып, тынчтык үчүн Стокгольм чакырыгына добуш чогултуп жүргөн япон баласы чагылдырылган. “Ашымда” карыянын согуштан жалгыз уулунан ажырашы, тынчтык үчүн күрөшүүсү чыгарманын идеялык негизин түзөт. “Биз андан ары барабызда” Волга-Дон каналынын курулушу, жаңы техникалардын колдонулушу сыяктуу өзү окуган газеталык материалдар орун алат.” (19. 17 – 18-бб). Бул пикирин адабиятчы “*Айтматовго таасирленүү*” (Ф.: Мектеп, 1988) деген адабий макалалар жыйнагында (14 – 15-беттер) дагы бир ирет айтып кетет.

Ошону менен бирге адабиятчы *А.Акматалиев* 1993-жылы басылып чыккан “*Айтматовдук энциклопедия*” деген эмгегинин *1-томунда* улуу калемгердин туңгуч аңгемелери тууралуу энциклопедиялык макалалардын усулуна, бул жанрдагы макалалардын талабына ылайык пикирлерин жазды. Лайли эже Үкүбаева сыяктуу адабиятчы А.Акматалиев да улуу калемгердин “Ашым”, “Гезитчи Дзюйо”, “Кайракта” деп аталган үч аңгемесине гана кайрылган. Алфавиттик тартип боюнча алгач “Ашым” тууралуу макала сунушталган. Андан соң алфавиттик тартип боюнча “Биз арылап барабыз” аңгемеси тууралуу жазылган макала берилиш керек болчу, бирок бул чыгарма жөнүндөгү макала жыйнакта жок да, “Г” тамгасы менен башталган чыгармалардын катарында “Гезитчи Дзюйо” тууралуу макала сунушталган. Мындан соң окумуштуу алфавиттик ырааттуулук менен калемгердин “Кайракта” деген аңгемеси жөнүндөгү энциклопедиялык макаласын окурмандарга тартуулайт. Алфавиттик ырааттуулук боюнча биз сөз кылып жаткан беш аңгеменин акыркысы катары “Сыпайчы” сунушталыш керек эле, бирок, эмнегедир бул аңгеме жөнүндө макала

жазылган эмес. Энциклопедиялык жыйнакка аңгеме жөнүндө эмес бул чыгарманын негизинде режиссёр Т.Разаков тарабынан тартылган киноновелла тууралуу макала жарыяланып, ал макала жыйнактын “*Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кинодо*” деген бөлүмүнөн орун алган. Анда эмесе киноновелла жөнүндөгү макаланы чогуу окуп көрөлү:

“СЫПАЙЧЫ” (“Кыргызфильм”) киноновелласынын режиссер-коюучусу Т.Разаков. Тасма жазуучунун “Сыпайчы” аңгемесинин негизинде жаралган. Ата менен баланын техникалык замандагыболуп жаткан өзгөрүүлөргө карата көз караштарынын келишпестигин берүүнү авторлор аракет кылышкан. Киноновелла түп нускадан кескин айырмаланып, баш каарман Бекназардын сууга агышы менен бүтөт.” (24. 138-б.)

Албетте, энциклопедия деген биринчи кезекте маалымдагыч басылма. Ошондуктан бул маалымат-макалаларда энциклопедиялык макалаларга коюлуучу талаптар негизинен сакталган десек болот. Кайталап айта кетчү бир гана нерсе, биз сөзгө алганы жаткан беш аңгеменин үчөө тууралуу гана маалымат-макалалар жазылып, “Биз андан ары барабыз” менен “Сыпайчы” тууралуу мындай макалалардын жазылбай калгандыгы. Энциклопедиялык басылманын спецификалык бөтөнчөлүгүн – сөзгө алып жаткан объекти тууралуу мүмкүн болушунча толук жана жеткиликтүү маалымат берүү өзгөчөлүгүн – эске алчу болсок, анда бул көрүнүш аткарылган иштин кенемте жагы, кийинки басылыштарында оңдоп коё турган кемчилик болуп эсептелет.

Ал эми белгилүү окумуштуунун жогоруда аталган энциклопедиялык үч макаласы тууралуу ар бир аңгеме жөнүндө сөз салган учурда кеп кылмакчыбыз.

Кыргыз окумуштууларынын арасында Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүн өзгөчө бир өңүттөн, эч кимге окшобогон сапаттык жаңы деңгээлде изилдеген окумуштуу болуп *Калык Ибраимов* эсептелет. Мындан отуз жыл мурда басылып чыккан “*Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө*” (Ф.: “*Кыргызстан*”, 1982) деген жыйнагынан баштап “*Адабият, адам жана*

дүйнө” (Ф.: “Кыргызстан”, 1986), “Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “адам-табият” концепциясы” (Ф.: “Илим”, 1991), “Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова” (Ф.: “Кыргызстан”, 1998) деген китептеринде улуу жазуучунун чыгармалары сөздүн нукура маанисинде гуманитардык илимдердин эң алдыңкы жетишкендиктеринин контекстинде каралат. К.Ибраимовдун акыркы китебине жазган баш сөзүндө анын жылпы илимий эмгектери тууралуу залкар аалым, улуттук айтматовтаануу илимибиздин классиги Кеңешбек Асаналиев эч нерседен тартынбай туруп зор канааттануу менен минтип жазат: “...книги *Калыка Ибраимова*, написанные в годы его службы в стенах *Киргизской академии*, безусловно заняли и занимают свое прочное место в активе киргизского айтматоведения. Они оказывали и оказывают свое плодотворное воздействие на развитие авторитета и реноме киргизской литературной науки.” (25. с.4).

Ал эми К.Ибраимовдун “Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова” (Ф.: “Кыргызстан”, 1998) деген китеби тууралуу айтылган К.Асаналиев агайыбыздын төмөнкү ою К.Ибраимовдун аталган китебине берилген эң жогорку баа гана эмес жалпы эле Кыргызстандагы айтматовтаануу илиминин соңку жылдардагы абалына карата айтылган өзгөчө адилеттүү пикир экендигин да эч кимибиз тана албайбыз: “...настоящая книга, о которой идет речь, явление совершенно другого порядка. Прежде всего она отличается своей насыщенностью и густотой мысли, целенаправленной концептуальностью и четкой проблематичностью. В этом смысле труд К.Ибраимова можно ставить в один ряд со знаменитой книгой Г.Гачева “Чингиз Айтматов и мировая литература”. Скажу больше, индивидуальная концепция К.Ибраимова ориентирована именно на высокие образцы философской и эстетической мысли, а не на псевдонаучную писанину, коей наполнено киргизское айтматоведение”. (25. с.4).

Тилекке каршы, чыгаан илимпоз К.Ибраимовдун бул китептеринен да улуу жазуучунун алгачкы беш аңгемеси тууралуу эч нерсе таба албайбыз.

Улуу калемгердин биз сөзгө алып жаткан беш аңгемеси жөнүндө айтылган азырынча эң акыркы пикир маркум **Салижан Жигитовго** тааныдык. Айтылуу адабиятчы кайтыш болоруна жакын жарык көргөн, жогоруда биз кепке тартып өткөн, *“Чыңгыз Айтматов адабият майданына жаңыдан келгенде...”* деген эмгегинде бул аңгемелер тууралуу минтип жазды: “Газетчик Дзюйю”, “Ашым”, “Биз андан ары барабыз” деген алгачкы үч аңгемеси автордун басма сөз бетинде көрүнүп, көпчүлүккө таанылуу тилеги менен жазылган экен. Арийне, а кезде өкмөттүк саясаттын жарчысы ролун аткарган советтик пресса актуалдуу идеологиялык компаниялардын идеяларын ар кыл ыкмалар менен пропагандалаган тексттерге дайыма муктаж болуп турчу. Мезгилдүү басма сөздүн ушундай муктаждыктарын жана учурдагы талаптарын туюнган, ошондой эле өзүнүн жазгандарынын жарыкка чыкканын көргүсү келип өрөпкүгөн Чыңгыз Айтматов сталинизм режиминин жаңы дүйнөлүк согушту болтурбоо жана жаратылышты өзгөртүү багытында жүргүзүп жаткан саясий компанияларынын ураандарын адабият тилинде пропагандалаш үчүн жаштык кыялынан реалдуу турмушка дегеле коошпогон жупуну сюжеттерди сыгып чыгыптыр.” (26) Албетте, атактуу адабиятчынын бул айткандарын биз “таза манета” катары, айныксыз чындык катары кабыл албашыбыз керек. Анткени, биринчиден, болочоктогу залкар жазуучунун алгачкы аңгемелери *“автордун басма сөз бетинде көрүнүп, көпчүлүккө таанылуу тилеги менен жазылган”* деп айтуу таптакыр туура эмес. Экинчиден, жаш калемгерди *“мезгилдүү басма сөздүн ... муктаждыктарын жана учурдагы талаптарын туюнган”* конъюнктурщик жазмакер тариздентип көрсөтүү да чекилик болуп эсептелет. Үчүнчүдөн, Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринин өзөгүн *“реалдуу турмушка дегеле коошпогон жупуну сюжеттер”* түзүп турат деп айтуу да бир жактуу.

Жогоруда биз өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынан тартып республикабызда Ч.Айтматовдун чыгармаларын иликтеп-изилдөө иши жаңы

баскычка көтөрүлгөндүгү жөнүндө да айтып өткөнбүз. Ырасында эле ошондой болду. Көптөгөн китептер, монографиялык изилдөөлөр, маалымдама жыйнактар жарык көрдү. Мунун баары айтматовтаануучулардын жаңы мууну тарабынан аткарылгандыгын да адилеттүүлүк үчүн айта кеткенибиз оң. Ошону менен бирге “Айтматовтаануу” өзүнчө дисциплина катары ЖОЖдордун окуу программасына кирип, болочоктогу филолог адистер улуу калемгердин өмүрү, чыгармачылыгын гана эмес ал жөнүндөгү илимдин өзүнүн өсүп-өнүгүшүн да тереңден окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө эгедер болушту. Бул багытта жогоруда биз **анык алгачкы айтматовтаануучу Бакен Ашымбаевдин** өмүр-тагдырына байланыштуу шилтеме келтирген профессор *Абдыкадыр Садыковдун “Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү” (1992)* деген китепчеси менен Ош мамлекеттик университетинин профессору *Дүйшөнбай Туратовдун “Айтматов таануу” (2010)* деген китеби жарык көрдү. Тилекке каршы, бул эки эмгекте тең биз сөзгө алмакчы болуп жаткан улуу калемгердин орусча жазылган алгачкы беш аңгемеси жөнүндө эч нерсе жок.

Мына ошентип, биз бул эмгегибизде Чыңгыз Айтматовдун сөз башында саналып өткөн “Гезитчи Дзюйю”, “Ашым”, “Биз андан ары барабыз”, “Сыпайчы”, “Кайракта” деп аталган тырнак алды беш аңгемеси тууралуу кеп кылмакчыбыз.

Акырында айта кетчү бир нерсе, монографиядагы бапчалардын аталышын анда сөзгө алынган аңгемелердин өзүндөй жөнөкөй эле атоону туура көрдүк. Ырас, “Алыскы япон баласынын тагдырынын көркөм интерпретацияланышы”, же “Ашым аксакал жана образды индивидуалдаштыруунун алгачкы жемиши”, же болбосо “Ата, бала сыпайчылар жана муундар ортосундагы көркөм коллизия” ж.б. деген сыяктуу илим сымак ойкуштама аталыштар менен деле атасак бизге эч ким эч нерсе демек эмес, бирок, улуу калемгердин тырнак алды чыгармалары

жөнүндө жазылган бул бапчаларды, кайталап айтабыз, ал аңгемелердин өзүндөй эле кылып жөпжөнөкөй атоону туура көрдүк.

“Гезитчи Дзюйю” жана ал жөнүндө

“Гезитчи Дзюйю” улуу калемгердин тырнак алды көркөм туундусу. Аталышы атпай журттун баарына дайын болгон аңгеме. Ооба, аталышы гана. Чыгарма эмне жөнүндө экендигин жогоруда калемгердин өзүнүн эскерүүсүнөн жана айрым адабиятчылардын кыскача болсо да талдоолорунан бир аз туюндук. Республиканын жаштарынын орус тилиндеги басылмасы болгон **“Комсомолец Киргизии” гезитинин 1952-жылкы 6-апрелдеги санынын акыркы 4-бетине жарыяланган.** “Гезит бети” дегенде азыркы жайнаган басылмалардын чакан форматын түшүнбөшүбүз керек. Ал кездеги басылмалардын бир бети бүгүнкү гезиттердин эки бетине барабар болгондугун эске алчу болсок “Гезитчи Дзюйю” көлөмү жагынан деле дурус эле аңгеме экендиги көрүнүп турат. Автордун ысым-жөнү жазылгандан кийин **“студент сельхозинститута”** деген кошумча маалымат берилген. Чыгарма **“Из рассказов, поступивших на конкурс”** деген коштомо маалымат менен жарык көргөн. Өз мезгилинин талап-мүдөөлөрүнө ылайык ошол 1952-жылдын башталышында “Комсомолец Киргизии” гезити “жаштарды коммунисттик духта тарбиялоо”, “өсүп келе жаткан муунду эмгекти сүйүүгө, тынчтыкты сактоого үндөө максатында” мыкты аңгемелерге конкурс жарыялаптыр. Ч.Айтматов тунгуч аңгемесин мына ушундай “аламан байгеге” салган экен, “Гезитчи Дзюйю” мына ушундай жарышка түшкөн чыгарма экен, көрсө.

Аңгеме анда баяндалган окуялардын ички логикалык өсүп-өнүгүүсүнө ылайык чакан-чакан төрт бөлүкчөдөн турат. Улуу калемгердин аталышы баарыбызга жат болгон, бирок чанда бир адам окуган тырнак алды бул чыгармасы минтип башталат:

“–Таңкы газета!.. Таңкы газета, таңкы!.. Соңку жаңылыктарды билүүгө шашылгыла!.. – деп эки чоң көчөнүн кесилишине туруп алып, Дзюйю кыйкырып жатты.” (27. ...–б.)

Ырасында эле бул сүйлөмдөрдү окуган окурман “Гезитчи Дзюйону” ошол учурдагы саясий эки лагердин – социалисттик жана капиталисттик – бирин бири каралап жазган эл аралык журналисттердин көптөгөн репортаждарынын кургак кайталоосу сыяктуу кабыл алышы турулуу иш. Бирок кийинки эле сүйлөмдөр окурманды оригиналдуу чыгарма окуп жаткан абалга алып келет. Калемгер аңгемесин минтип улантат: “Кээде көчөнүн ызы-чуусунда он төрт жашар жапон баланын үнү угулбай калат. Бул порттук чоң шаардын эл эң көп жүрүүчү көчөлөрү боло турган. Дзюйонун үнүн автомобилдердин сигналдары, рикшалардын сак болууну эскерткен кыйкырыктары, полицейскийлердин ышкырыктары, тротуарда өздөрүн кожоюн сезишип, менменсине басышкан америкалык солдаттардын жаман жакшыны ылгабай сүйлөгөн сөздөрү жутуп алууда.

Майда бырыштарды бетине тараткан чоң ачылган оозду, газетчинин сурангансыган көздөрүн көрүп туруп, бирок анын кыйкырыгын укпоо кызыктай сезилет. Кез-кезде гана:

-...аңкы ...еталар!.. жаңылыктар!.. өрт!..- деген сөздөр үзүл-кесил угулат.”

Мына ошентип, калемгер баш каарманын окурман менен иш үстүндө тааныштырат. Адамы кайнаган көчөдөгү ызы-чуудан кыйкырган үнү угулбай дале калып жаткан он төрт жашар өспүрүмдүн иши чынында эле оор экенин сездирет окурманга жазуучу. Аңгеменин андан аркы өнүгүүсү Дзюйонун кара курсагын багууга гана багышталган турмушу канчалык каңырык түтөтөр абалда экендигин көз алдыбызга тартат. Гезитчинин азаптуу турмушу минтип сүрөттөлөт: “Бирок Дзюйо талыкпайт. Ал кээде агымы үзүлбөгөн өйдө-төмөн өткөндөргө жол бошотуп койгону болбосо, күн бою бурчта турганы турган; өпкөсү көпкүчө кыйкырганы кыйкырган, ал газеталарды ушинтип бүткүчө сатат. Анан бир маалда кайрадан пайда болот: сумкасы жана кучагы толтура жаңы газеталар. Кечинде гана, шаарга ууру түн киргенде, дүкөндөрдүн витриналары электр жарыгы менен азгырмалуу

жымыңдаганда жана деңиз булуңунан нымдуу, жагымдуу сыдырым жел соккондо, Дзюйо шаардын алыскы четине жөнөчү.

Бели бүгүлбөй уюп, жыгачтай каткан жыңайлак буттары араң шилтенет. Дзюйо алсыз, ийкемге келбеген манжалары менен чөнтөгүндөгү бир нече майда тыйындарды сыйпалап койду. Эртең апасы базардан бир аз күрүч жана турп сатып алат, алар, демейдегидей, экөөнү тойгузбайт.

Эртең менен Дзюйо өзүнүн бурчуна туруп алып каадасынча:

-Таңкы газета! Газета!...- деп кыйкырат.

Ошентип күнүгө кыйкырмай.” (27. ...-б.)

Аңгемеден алынган шилтемени бул ирет биз атайылап узунурак келтирдик. Анткени, бул үзүндүдө, биринчиден, андагы жаш калемгердин сүрөткерлик туюмунан кабар бере ала турган көркөм баяндоолор кездешсе (*“...өпкөсү көпкүчө кыйкырганы кыйкырган...”*, *“Кечинде гана, шаарга ууру түн киргенде, дүкөндөрдүн витриналары электр жарыгы менен азгымалуу жымыңдаганда жана деңиз булуңунан нымдуу, жагымдуу сыдырым жел соккондо...”*, *“Бели бүгүлбөй уюп, жыгачтай каткан жыңайлак буттары араң шилтенет”*), экинчиден, жазуучу өспүрүм гезитчинин ой-санаасын, сезим-туйгусун, адабиятчылар айтып жүрүшкөндөй, психологиялык ал-абалын мүмкүнчүлүгүнө жараша көркөм баяндап бере алган. Биздин бул жыйынтык пикирибизди окуган айрым скептиктер “Ч.Айтматовдун тырнак алды туундусунан эле психологизмди көрө коюптур” деп чоёндошору этимал. Десе дешсин. Биздин бул айткан оюбузду аңгемедеги кийинки сүрөттөөлөр дагы да жеткире далилдеп турушат: “Дзюйо сергек бала болчу жана баамчылдыгы менен айырмаланчу. Ага ушул жерде, көчөдө туулуп, өскөндөй сезилчү. Ал адамдарды жазбай билчү.” (27. ...-б.) Жаш калемгер муну менен чектелбейт. Андан ары үмүтсүз каңгып жүргөн жумушсуз адамдын, көмүрдүн чаңына ындыкара болуп калган жүк жүктөгүчтүн, теңселе басып бараткан мас матростун, кара жаны көзүнө көрүнүп бараткан рикшанын арабасында койкоё отуруп бараткан

жибек кимоночон төрө айымдын элесин Дзюйонун кабыл алуусунда көркөм баяндап берет.

Мына ошентип, аңгеменин биринчи бөлүкчөсү өспүрүм гезитчинин бир күндүк турмушун сүрөттөө аркылуу анын оор тагдырын көз алдыбызга тартат. Айтмакчы, өспүрүм балдардын оор тагдырына калемгер арадан чейрек кылым өткөн соң кайра кайрылып, алардын бирөөсүнүн бир күнкү запкылуу турмушун минтип сүрөттөйт: “Орулган куурайды жыйнап таңганда үч көтөрүм отун болду... бир көтөрүмдү өзүнө ылайыктап, арчындама кылып таңды. Жер алыс, көтөрүп жетиш оңой эмес... Чоң таңым отун көтөрүп келатканда узак отуруп эс албагын... Аны билген Султанмурат арышын бир калыпта кенен таштап, алды-артын карай албай, бутунун учун гана тиктеп жүрүп отурду... Кайра туруп кетишке жеңил болсун деп, бир арыктын кашатына чалкасынан кулады. Көкүрөгүндөгү арчындалган арканды бошоткондо кенен дем алып, ачышкан тердүү далысына жабышкан жегдеси акырындап сыйрылып, бүткөн бою чымырап кеңирсый берди.” (28. 186, 187, 188-бб.)

Аңгеменин экинчи бөлүкчөсү – көлөмү жагынан чоңу. Мында жаш жазуучу өспүрүм гезитчинин турмушундагы эң урунттуу учурду, тагыраак айтканда, беш улуу державанын ортосунда түзүлгөн Тынчтык Пактысын колдоп карапайым япондордун демонстрацияга чыгуусуна күбө болуусун сүрөттөйт. “Дзюйо – көчөдөгү бардык окуялардын кичинекей күбөсү. Анын сергек балалык көз алдынан эч нерсе жаздым өтчү эмес.

Бир жолу, – бул кеч күздө болгон эле, – сөөктөн өткөн нымдуу сууктан бүрүшүп, буттарын алмак-салмак солбуп, үшүгөндөн көгөрүп кеткен Дзюйо баягы өз бурчунда турду.

Кандайдыр бир жалпы коогалаңчылыктын белгиси билинип турду: адамдар өйдө-төмөн шашыла өтүшүп, бир нерсе жөнүндө тынчсыздана шыбырашышат, жумушчулар, аялдар, студенттер топ-тобу менен өтүүдө.

- Демонстрация болот! –деп Дзюйо биле койду.” (27. ...-б.)

Ырасында эле кичинекей гезитчинин сезгениндей болуп, тез эле чоң көчөгө адам толо, “Жапон эли согушту каалабайт!”, “Элге – эркиндик жана көзкарандысыздык!” деген жазуулары бар плакаттарды көтөрүшүп, америкалык баскынчыларга каршы демонстрацияга чыгышат. Дзюйо да элдин шары менен демонстранттарга кошулуп жөнөйт. Жаш жазуучу ушул учурдагы өспүрүм гезитчини тек гана көптүн катарында кыйкырып бараткан бала катары сүрөттөбөстөн, биринчиден, ыңгай-шартын келтирип анын өмүр-тагдыры тууралуу кошумча маалыматтарды – апасынын жумушсуз экендигин, атасы менен агасы согушта каза болгондугун – окурмандарга кабарлап кетсе, экинчиден, аңгемедеги эпизоддук каармандардын тобун көз алдыбызга тартат. Алар – жапжаш студент менен комбинезон кийген көзайнекчен аксакал жумушчу эле. Албетте, аңгемедеги бул эпизоддук эки каарман тууралуу айтуу менен Ч.Айтматов ушул тун чыгармасында эле алардын жандуу, ишенимдүү элестерин жарата алган деген ойдон алыспыз. Тескерисинче, булар эки сүйлөм менен эсте каларлык деңгээлге көтөрүлө алган эпизоддук кейипкерлер болуша элек али. Бирок, ошондой болсо да туңгуч аңгемедеги бул эпизоддук каармандардын аткарган милдети башкада. Аларды сүрөттөө аркылуу жаш калемгер, биринчиден, чыгармада көрсөтүлүп жаткан окуяны реалдуу чындыкка жакын көркөм баяндоого умтулгандыгы, экинчиден, башкы кейипкерди турмуштун кайнаган чордонунда көрсөтүүгө жетишүү үчүн кошумча таянычтарды табууга жасаган аракети байкалат.

Бул экинчи бөлүкчө полициянын, америкалык солдаттардын күчү менен демонстранттардын жазалана таркатылгандыгын, Тынчтык Пактысына кол топтоп жүргөн жапжаш студенттин канга боёло (“*Ал бүт бойдон канжалаган*”) жүк ташыган машиненин кузовуна ыргытылгандыгын сүрөттөө менен аяктайт.

Ушул жерде белгилүү адабиятчы Лайли эже Үкүбаеванын бул аңгеме тууралуу жазган төмөнкү пикири эсибизге түшөт: “Гезитчи Дзюйо” (1952) аңгемесинде Ч.Айтматов каармандын чыныгы жүзүн, мүнөзүн ачууда ...бир кыйла курчураак турмуштук кырдаалды тандап алган. Ал кырдаал –

Америкалык басып алуучуларга каршы япон элинин демонстрациясы. Бул окуя Дзюйонун көндүм болгон бир жактуу турмушун бузуп, анын жандүйнөсүнө бүлүк салат. Ал өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүүгө даяр, демонстранттардын катарына кошулат, тынчтыкты сүйгөн элдин колун чогултат.

Бул аңгемесинде жазуучунун сүрөттөлүп жаткан окуяларга белгилүү деңгээлде көркөм жүк аркалатууга жасаган аракетин байкалат... ..Албетте, бул окуялар баяндоочулук маанайда берилгенин көрбөй коюу жарабас, алардан али күрөштүн драматизми, деми сезилбейт, автор окуяга жуурулушуп кете албай, кандайдыр сырттан байкоо жүргүзүп турган кыялда.

Көркөмдүк жактан бошоңчо бул аңгемесинде жазуучунун эл массасы менен тыгыз байланышта болгон күрөшчүл адамды даңазалоо ниети көңүлдү өзүнө бурат.” (29. 17 – 18-бб.)

Ал эми белгилүү айтматовтаануучу А.Акматалиев бул аңгеме тууралуу минтип жазат: “ГАЗЕТЧИК ДЗЮЙО” аңгемеси жазуучунун эң алгачкы чыгармаларынан. Жаңыдан калемин жазуучулукка сынаган автор чыгармачылыктын баштапкы этаптарында газета-журналдарга, китептерге таасирленген. Натыйжада газета сатып жүргөн жапондук балага арнаган алешем аңгемесин жараткандыгын өзү да жашырбай моюнга алган.

Америкалык баскынчыларга каршы патриоттук сезим менен Дзюйо өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүүгө бел байлап, тынчтыкты жактаган демонстранттардын колун жыйнайт.” (24. 38-б.)

Аңгеменин үчүнчү бөлүкчөсүнөн биз өспүрүм Дзюйонун өзү гезит сатуу менен бирге эми согушка каршы, Тынчтык Пактысы үчүн кол топтоону да кошо жүргүзүп жаткандыгына күбө болобуз. Бул иш анын жашоосун жаңы нукка бургандыгын жаш калемгер дурус эле ишенимдүү көрсөтө алгандыгын адилеттүүлүк үчүн айта кеткендигибиз оң. “Эми алар баягы бөтөн өтүп бараткандар эмес эле, өз көйгөйү, жашоосу менен алек болушуп, ага көңүл бурбаган ал адамдар Дзюйого бөтөндөй көрүнгөн. Алар ага азыр ушунчалык жакын көрүнөт, алардын көздөрүндө канчалык мээрим,

алпейимдик бар! Канчалык дем берүүчү кол кысуулар! Дзюйо эми жалгыз эмес. Анын достору көбөйдү – жумушчулар, мугалимдер, жаштар.” (27. ...-б.)

Аңгеменин соңку төртүнчү бөлүкчөсүнөн биз чыгарма жазылган ошол 1952-жылдагы улуу держава СССРдин коомдук турмушундагы типтүү көрүнүштүн – жеке адамга сыйынуунун – бир үзүмүнө күбө болобуз. Мында Сталиндин япон элине карата Жаңы жылдык куттуктоосу баяндалат. Атайы белгилей кетүүчү бир нерсе, бул акыркы бөлүкчө дурус жазылган пейзаждык сүрөттөө менен башталат. Мынакей жаш жазуучу тарткан табияттын ошол картинасы: “Жаңы жыл алдында бир жума бою асман ачылбады. Саландаган карасур булуттарга жашырылган күн бир да жолу көрүнбөдү. Деңиз күр-шар этип, катуу толкуп турду. Майда жаан. Айлананы ным каптап, суук.

Бүгүн баары кол менен алып салгандай жок болду. Күн чайыттай ачык асманга өзүнүн алтын нурларын чачыратты. Чөөттөр күнгө жылт-жулт этип, көңүлдүү чагылышууда; терезелердин айнектеринде күн нуру ойноп, жалтылдайт; ишке эрте баруучулар шайдоот кадамдашат.” (27. ...-б.) Бир жумадан бери түнөрүп турган табияттын минтип жадырай ачылып кетиши, жадагалса “чөөттөрдүн күнгө жылт-жулт этип, көңүлдүү чагылышуусу” да жөн жерден болбоптур. Көрсө, айтылып өткөндөй, ошол учурда СССРдин учу-кыйырсыз аймагын мекендешкен миллиондогон адамдар үчүн жердеги кудай сыяктуу болуп калган Сталин япон элине Жаңы жылдык куттуктоо жиберип, ал куттуктоосунда япон элинин эркиндик менен бакты-таалайга жетишин, тынчтык үчүн күрөшүндө жеңишке жетишүүсүн каалаптыр. Жаш жазуучунун тунгуч аңгемесинин соңундагы Сталин жөнүндөгү бул саптарын, Сталин жөнүндөгү бул панегириктерин биз реалдуу кабыл алганыбыз жөн. Анткени, жаңыдан калем кармаган жаш жазуучу эмес ошол учурда адабиятыбыздын дөө-шаалары болуп калышкан абройлуу сүрөткерлердин бүт баарысы тең Сталин тууралуу не деген гана саптарды жаратышпаган. Мындай мүнөздө жазуу, мындай багытта ырдоо кадыресе көрүнүш, сөзсүз боло турган нерсе катары кабыл алынып калган болчу ошол элүүнчү жылдардын баш ченинде. Ошондуктан бүгүнкү белгилүү окумуштуу Лайли

эже Үкүбаеванын бул аңгеменин финалдык бөлүгү жөнүндө айткан пикири бутага дал тийбей калгандай сезилет. Илимпоз минтип жазат: “Аңгеменин финалы үчүн алынган гезитчи Дзюйонун Сталиндин япон элине жиберген куттуктоосу жөнүндөгү кубанычтуу кабары сюжеттин ички өнүгүүсүнөн келип чыкпастан, аңгемени оптимисттик маанайда бүтүрүү үчүн жазуучу тарабынан атайылап киргизилген эпизод катары элес калтырат.

Бул жерде жазуучунун “Гезитчи Дзюйо” аңгемесинин сюжети жана анын проблемасы кыргыз элинин реалдуу турмуш чындыгынан алынбагандыгын көрөбүз. Жаш жазуучу чыгармачылык алгачкы чабытында реалдуу турмуштун таасирине караганда көбүнчө китептик таасирде болгон.”

(29. 18-б.) Албетте, китептик таасир китептик таасир менен, бирок: “...Сталиндин япон элине жиберген куттуктоосу жөнүндөгү кубанычтуу кабары сюжеттин ички өнүгүүсүнөн келип чыкпастан, аңгемени оптимисттик маанайда бүтүрүү үчүн жазуучу тарабынан атайылап киргизилген эпизод катары элес калтырат”, – деген ой ошол 50-жылдардын баш чениндеги реалдуу турмуш чындыгы менен дал келип турабы? Биздин оюбузча дал келбейт. Анткени, кайталап айтабыз, ошол 50-жылдардын баш ченинде адабиятка жаңыдан кадам койгон Ч.Айтматов эле эмес көркөм сөздүн дөө-шаалары да Сталин жөнүндө не деген гана саптарды жаратышпаган. Мынакей аттуу-баштуу акын, жазуучуларыбыздын ошол учурда Сталин тууралуу жазган айрым саптары:

Бул эмгегим, аз да болсо белегим
Элим сага жүрөгүмдөн беремин.
Дем бергичим, устат улуу Сталин,
Мен баласы, сүйкүм мекен-эненин. **(А.Токомбаев)**

Чөлдө дарак көгөрсө,
Суу жиберген, Сталин
Саратан жайда жел келсе,
Баары сенден, Сталин. **(Т.Үмөталиев)**

Көтөрдүң сен, тоодой кылып тургуздун,
Зарын угуп, башын коштуң кыргыздын.
Өзүң курган өлкөсүндө кыргыздын,
Ата Сталин сен биринчи кыргызсың. **(К.Маликов)**

Уулум сага ырдасын деп,
Үн берди го Сталин!
Энелерге жытгасын деп
Гүл берди го Сталин!
Күндүз эмгек, түндө ыракат,
Күн берди го Сталин! **(А.Осмонов)**

Уккун өлкөм!
Унутулбайт ак сүтүң.
Бүт сеники жүрөктөгү бар күчүм!
Керек кылам кашык каным калганча
Элим, жерим жана Сталин сен үчүн! **(М.Алыбаев)**

Ал эми кыргыз адабиятынын классикалык туундусу болуп калган **Түгөлбай Сыдыкбековдун** айтылуу *“Биздин замандын кишилери”* романынан мындай саптарды окуйбуз: *“Бул күндөрү журт атасы кемеңгер көп ойлоду. Түн уйкусун бөлдү, күн тынымын койду... Оюн ойлоп акылман мурут сылайт. Эй ата, эне жүзүңдү саргайтпаска, жоокер табын ойлоду жеңиши чыңап!..”*

...Акылдын атасынын атын атап дүйнөдөгү кишилерге жар чакырат. – Баса, – деди Камка божурап, – Акман айткандай, Сталин акылдын атасы да. А киши билип айтат.” (30. 386, 387, 400-бб.)
(Астыларын биз сыздык – С.А.)

Ал эми улуттук драматургиябыздын классикалык туундусу катары эсептелген **Жоомарт Бөкөнбаевдин** “*Алтын кыз*” драмасы Сталинди даңазалап ырдаган төмөндөгүдөй хор менен бүтөт:

Улуу Сталин сен менен,
Сен өстүргөн эл менен,
Бүт дүйнөдө жеңебиз
Биз күрөштө өрчүгөн,
Сталинчил баатырбыз
Оттон туулуп, отто өскөн,
Ойрон салып душманга
Кайратыбыз тоо тешкен.
.....
Ата Сталин туу менен
Алга жеңип чыгабыз.
Жер бетине шаң салып,
Жаңы дүйнө курабыз. **(31. 58-б.)**

Атактуу акын, жазуучулар ушундай саптарды жазышкан соң жаңыдан калем кармаган жаш жазуучудан башка нерсени күтүүгө болот беле?

Албетте, Сталин темасы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында өзүнчө сөз кылууну талап кылып турган темалардын биринен. Сталин тууралуу, дегеле Чексиз Бийликтин табияты тууралуу улуу жазуучу кийин-кийин “Бороондуу бекет” (“Кылым карытар бир күн”) романында, анан да М.С.Горбачёвдун кайра куруу жылдарындагы бир топ публицистикалык эмгектеринде ар тараптуу сөз кылды. Арийне, калемгердин Сталин жөнүндөгү кийинки көз караштары “Гезитчи Дзюйодо” айтылгандарга караманча каршы турган пикирлер болду. Айталы, сөз болуп жаткан туңгуч аңгемесинде, эскертилип өткөндөй, Сталинди дүйнө жүзүндөгү бардык элдерге эркиндик, жеңиш, бакты-таалай алып келген (“*Сталин бар жана баарыбызга бакыт алып келүүчү эл бар*”, “*Сталин бизге боштондукту жана бакытты каалаптыр*”, “*Сталин биздин жеңишибизди каалайт!..*”) өзгөчө касиетке эгедер адам

катары сүрөттөсө, кайра куруу учурунда (1988-жылы) жарыяланган “*Подрываются ли основы?..*” деген макаласында Ч.Айтматов тике эле минтип жазды: “*Сталина давно уже нет. Но только теперь, спустя 35 лет после его смерти, наконец-то, преодолевая синдром идолопоклонства, в прессе, на собраниях, причем во всеулышание, и, что характерно, без прежних жалких экивоков и ”дрожи в коленях”, начала высказываться вся полная правда о нём. Представить страшно, насколько глубоко было парализовано наше общество сталинскими репрессиями и его авторитарным режимом!*” (32. с.14.) Албетте, айрым бирөөлөр үчүн биз бул жерде салыштырбай турган нерселерди кош катар коюп карап жаткан адамдай көрүнүшүбүз ыктымал. “1952-жылкы Ч.Айтматов ким эле да, 1988-жылкы Ч.Айтматов ким эле?” – деп айтчулар чекеден чыгарын да сезип турабыз. Бирок биз бул жерде таптакыр башка нерсени көздөп жатканыбызды, тагырак айтканда, жалпы элдин дүйнөкабылдоосунун өзгөчөлүгү, коомдогу социалдык-саясий абал калемгердин да дүйнөкабылдоосуна, жан дүйнөсүнө канчалык катуу таасир этерин белгилөө болуп жатканын айта кетмекчибиз. Ал эми 1952-жылкы жалпы элдик дүйнөкабылдоону, коомдогу социалдык-саясий абалды, адамдардын аң-сезимин 1956-жылкы КПССтин XX съезди, КПСС БКнын Биринчи катчысы **Н.С Хрущёвдун** ал съездде – азыркынын тили менен айтканда – жабык эшик артында жасаган “*О культуре личности и его последствиях*” деп аталган баяндамасында айтылган ойлор жана чыгарылган тыянак пикирлер өзгөрткөндүгүн эч качан эстен чыгарбашыбыз керек. Бүтүндөй бир коомдун турмушун, ал коомдо жашаган миллиондогон адамдардын аң-сезимин, дүйнөкабылдоосун өзгөрткөн, жаңы нукка бурган ал баяндама момундай сүйлөмдөр менен башталган: “После смерти Сталина Центральный Комитет партии стал строго и последовательно проводить курс на разъяснение недопустимости чуждого духу марксизма-ленинизма возвеличивания одной личности, превращения её в какого-то сверхчеловека, обладающего сверхъестественными качествами, набодобие бога. Этот человек будто бы

все знает, все видит, за всех думает, все может сделать; он непогрешим в своих поступках.” (33.) XX съезден отуз жыл өткөн соң башталган кайра куруу процесси да коомдук турмушту, ал коомдо жашаган миллиондогон адамдардын аң-сезимин дагы да теренирээк өзгөртүп, жаңы нукка, жаңы багытка салды. Улуу калемгердин 1952-жылкы жана 1988-жылкы абалы таптакыр эки башка болуп жаткандыгына жогоруда айтылган окуялар тикеден тике таасир бергенин айта кетүү азыркы муундун жалпы билим деңгээли үчүн эч бир ашыкча болбойт деп ойлойбуз жана Ч.Айтматовдун минтип эки учурда бири- бирине таптакыр карама-каршы келип турган эки башка пикирде болуусу мыйзамченемдүү көрүнүш экендигин эстен чыгарбасак...

Улуу калемгердин тырнак алды чыгармасы жөнүндөгү сөзүбүздүн соңуна чыгып жатып, бул аңгеменин алгылыктуу жана кенемте жактары жөнүндө да ачык-айрым айта кеткенибиз оң.

“Гезитчи Дзюйонун” өксүк жактары эмнеде? Биринчиден, кийин-кийин улуу калемгер өзү таамай белгилегендей, китептик-гезиттик таасирдин өтө күчтүүлүгү. Экинчиден, китептик-гезиттик ошол таасирден улам айрым учурларда баяндоодогу шаблондуулукка, жасалмалуулукка кабылуу, үчүнчүдөн, автордук ойдун, айтылуучу идеянын алдын ала эле дапдайын, ачык-айкын болуп турушу.

Арийне, Ч.Айтматов жараткан көөнөрбөс көркөм дүйнөнүн алгачкы булагы, тунгуч башаты болгон бул аңгеменин алгылыктуу жактары катары анда автордун көркөм туюмунун байкалып турушун, сюжет курууда тыкандыкка, логикалык жактан ырааттуулукка умтулуусун, анан, албетте, көркөм фантазиясынын күчтүүлүгүн көрсөтүп кетер элек. Калемгер канчалык таланттуу болсо, анын фантазиясы ошончолук учкул болорун жогоруда айтык...

Өзгөчө белгилеп кетүүчү дагы бир нерсе – дал ушул тунгуч аңгемесинин баш каарманы Дзюйонун образы улуу калемгер жараткан балдардын (“Жамийладагы” *Сейит*, “Ботогөз булактагы” *Кемел*, “Кызыл

алмадагы” Анара, “Атадан калган туяктагы” Авалбек, “Ак кемедеги” Бала, “Эрте жаздагы турналардагы” Султанмурат, Анатай, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттөгү” Кириск) кайталангыс образдарынын бүтүндөй бир галереясынын тим башында турган төл башысы болуп эсептелет.

“Ашым” жана ал тууралуу

Жарыяланган ырааты боюнча айтчу болсок, улуу калемгердин басма бетинде жарык көргөн экинчи чыгармасы болуп “Ашым” аңгемеси эсептелинет. Чыгарма *“Киргизстан” альманахынын* (кийинчерек бул басылма *“Литературный Киргизстан”* деген аталыш менен ай сайын чыгып туруучу журналга айланган, 1958 – 1960-жылдары Ч.Айтматов бул журналдын башкы редактору болуп иштеген) **1952-жылкы 2-китебине** жарыяланган. Альманахтын бул жылкы ошол экинчи саны терүүгө 1952-жылдын 27-июлунда берилгенин эске алчу болсок, анда бул “Ашым” аңгемеси “Комсомолец Киргизии” гезитинин ушул эле 1952-жылдын 17, 20-август күндөрүндөгү сандарында жарык көргөн “Биз андан ары барабыз” аттуу аңгемесинен мурда жазылган деп айтууга толук негиз бар. Атайын белгилеп айта кетчү бир нерсе, “Киргизстан” альманахынын эскертилип өткөн 1952-жылкы 2-китебинде алгач “Ашым” берилип (69 – 74-беттер), андан соң “Гезитчи Дзюйю” басылган (75 – 79-беттер). Жзуучунун бул аңгемелери ошол элүүнчү жылдардын баш чениндеги жаш калемгерлер Сооронбай Жусуев, Мухтар Борбугулов, Сергей Фиксин, Муса Жангазиев ж.б.лардын чыгармалары менен бир катарда “Творчество молодых” деп аталган рубриканын алдында жарык көрүптүр.

Аталышынан эле маалым болуп тургандай, аңгеменин башкы кейипкери – Ашым. Ал көп жыл бою бир колхоздун жападан жалгыз чаалыкпаган устасы болуп иштеди. “Ашым менен устакана ажырагыстай экени, экөө эки башка жашай алышпасы көрүнүп туруучу.” (34. ...-б.) Бирок табияттын айныгыс мыйзамына баш ийип, эми ардактуу эс алууда жүргөн кези. Азыр анын устаканасында өзү тарбиялаган шакирти Кубаткул иштейт. “Кубаткул карган Ашымдын чеберчилигин калтырбай алыптыр, устатынан шакирти өтөт деген ушул дешет колхозчулар.” (34. ...-б.). Ал турсун Кубаткул колхоздун эле ушул устаканасында сеялка жасап койгон. Шакиртинин мындай жетишкендиктерине ал чын жүрөгүнөн кубанат. Анткени, “...жаңы сеялка жөнүндө жаңыртып айтуу Ашым жана анын

татыктуу шакирти... үчүн угуучуларда сыймыктануу сезимин туудурат.” (34. ...-б.). Аялы Айша болсо колхоздо звено башчысы (СССРдин тушунда ушундай да кызмат бар болчу) болуп иштейт. Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, жаш калемгер алгач ушинтип баш каарманынын өмүр таржымалы менен окурмандарды тааныштырып өтөт. Бул аңгеме тууралуу окумуштуу Лайли эже Үкүбаева минтип жазат: “Жазуучунун алгачкы чыгармачылык тажрыйбаларынан болгон “Ашым” аңгемесинде (1952) өзүнүн ак ниет эмгеги менен айылдаштарынын урматтоосуна ээ болгон пенсионер-уста Ашым көркөм иликтөөнүн борборунда турат. Автор каарманы туурасында кең-кесири маалымат берүү үчүн анын өткөндөгү оор турмушуна да окуучунун көңүлүн бурат. Бирок жазуучу сүрөттөөгө алган бардык эле окуялар каармандын образын түзүүдө зарыл эмес, алар көбүнесе Ашымдын турмуш жолунан аз-аздап кабар берген фактылардын суммасына окшоп кетет.” (29. 16 – 17-бб.)

Ал эми бул аңгеме тууралуу окумуштуу А.Акматалиев өз оюн минтип билдирет: “АШЫМ” аңгемесинде өмүр бою маңдайынан тер агызып иштеп, урмат-сыйга ээ болгон уста Ашымдын дүйнөсүн изилдөөгө көңүл бурулат. Бирок, жазуучу сюжеттик линияны созуп жиберип, керексиз эпизоддорду зордоп кошо бериши менен аңгеменин кульминациялык чыңалуусун солгундатып салган. Ашым уста тынчтык үчүн кол коюуга биринчилерден болуп чакырбаган айылдаштарына таарынат. Каармандын мүнөзү, ички дүйнөсү психологиялык жактан терең иштелбей калган.” (24. 31-б.)

Бир караганда Ашым өзүнө окшогон миңдеген мекендештеринен эч дале өзгөчөлүгү жоктой сезилет. Бирок аны терең ойго салган, басса-турса санаасын санга бөлгөн, ал турсун түн уйкусун бузган күйүтү, көөдөнүн эзген арманы бар эле. “Сталинграддын алдындагы согушта жалгаз уулу Сагын курман болгон.

- Ай, Кудай-ай... Ушундай да болобу, ыя? Каралдым балам. Өх!.. – Ашымдын түн уйкусу канча жолу бөлүнбөдү. – Каранаар-карманаар жалгыз уулум эмес беле...

Ашымдын жанын ушундай арылбас күйүт кыйнайт. Алкымы кайгы-муңга буулуп, карт адамдын байып бүткөн чолок жашы көз кычыгына жыйылат.” (34. ...-б.). Мына ошентип, шакирти Кубаткулга мээримин төгүп, аны өз баласындай бооруна тартып, карыган чагындагы жөлөк-таянычы катары сезип жүргөндүгүнүн сыры тереңде, өтө тереңде экен көрсө. Ушул жерде айтматовтаануу илиминин корифеи Георгий Гачевдин “Атадан калган туяк”, “Уулу менен кездешүү (“Арман”) аңгемелери жана “Эрте жаздагы турналар” повести тууралуу айткан пикири эске түшөт. Залкар окумуштуу минтип жазыптыр: “И вот бессменный сюжет, как сквозная рана: Отец и Сын, недопетое отцовство, недолюбленное сыновство.” (20. с.9.) Бул пикир эң алгач ушул ”Ашым” аңгемесине тиешелүү болуп турат десек жарашчудай.

Макалабыздын башталышында “Гезитчи Дзюйого” байланыштуу “жаш калемгер каарманынын ички ой-санаасын ачып берүүгө аракет жасайт” деп айтып кеттик эле. Ошондой аракеттин белгилүү деңгээлдеги үзүрүн дал ушул “Ашым” аңгемесинен көрөбүз. **Жазуучу чыгармадагы окуялардын бүтүндөй бир түрмөгүн Ашымдын ой толгоосунун, учкул кыялынын, көөдөндөгү санаасынын реалдуу турмушка айланышындай кылып сүрөттөп бергендигине күбө болобуз.** Баяндоонун мындай формасын табуусун жаш калемгердин ошол учурдагы сюжет куруу ишиндеги ийгилиги, каармандын ички дүйнөсүн ачып берүүгө болгон аракетиндеги чакан табылгасы катары караганыбыз оң. Карыя көкүрөгүн эзип, көөдөнүн куйкалай, көзүнөн жашын агызган ойлорун улай **кыялый дүйнөсүн реалдуу турмушка айландырып алгандыгын** андагы жаш Ч.Айтматов тиешелүү эле деңгээлде көркөм баяндап берген. Карыянын кыялый дүйнөсүндөгү турмушка бир саам биз да аралашып, ал дүйнөнү, ал турмушту биз да реалдуу чындыктай кабыл алып калабыз. Албетте, муну биз ошондогу жапжаш жазуучунун, кайталап айтабыз, чакан ийгилиги катары эсептегенибиз оң. Алтымыш жылдан ашуун мезгил мурда жазылган ошол кыялый дүйнөгө биз да ортоктош болуп көрөлү. Карыянын санаасынан

жаралган ал кыялый дүйнөнү калемгер минтип сүрөттөп баштайт: “ Мындай учурларда Ашым өзүн эч нерсе менен алаксыта жана соорото алчу эмес. Улам бир капталынан экинчи капталына оодарылат, уктоого аракет кылат, бирок эч нерсе жардам бербейт. Анын кайгысы учу-кыйры көрүнгүс, чалкып жаткан деңиздей эле, анын толкуну Ашымды каптап, аптыктырып тереңге алып жөнөөчү да, ал кайгы-муңга тумчугуп кетээр эле.

Кээде ага көзгө сайса көрүнгүс караңгы, суук түндө мына азыр туруп алып, Сагынды издеп жөнөгөндөй сезилчү. Караңсалдай болуп, ың-жыңсыз жымжырттыкта, бузулуп талкаланган жерлер менен жапжалгыз, ак көйнөк-дамбалчан абышка уулун кыйкырып чакырып келаткан болот:

– Сагын, Сагын! Кайдасың? Үнүндү чыгар... (34. ...-б.).

Кудум кинокадр сыяктуу көз алдыбызга тартылган жандуу деталь эмеспи бул баян. Кинокадр демекчи, окуянын андан аркы сүрөттөлүшү айтылган оюбуздун аныктыгын андан бетер далилдеп турат. Бул жандуу кадр минтип уланат: “Ашым уулун кайсы бир окоптон – колхоздун фронтовиктеринин айткандары боюнча элестеткен, – узун андын ичинен табат. Сагын тирүү экен. Ал атасын көздөй жай көтөрүлөт. Ашым уулунун кымбат, жанга жакын белгилерин көпкө, көпкө карап турат. (34. ...-б.). Мына ушул баянды – Ашым аксакал уулун узун окоптун түбүнөн тирүү табышын, Сагын болсо атасын көздөй акырындап, акырындап туруп келатканын, аксакал болсо сагынычка, кусага толгон көздөрү менен уулунун ымыркай, аллей кезинен бери жүрөккө жакын, боор эти менен тең болуп калган жамалынан көзүн албай, карагандан тойбой турганын – кинокадр, болгондо да акырындатылган конокадр аркылуу элестетип көрүңүзчү! Элестеттиңизби? Мындай кадрды жүрөк толкубай, көөдөн туйлабай көрүүгө мүмкүнбү? Албетте, мүмкүн эмес. Көкүрөктү эзген көз алдыбыздагы жандуу кадр минтип уланат:

“– Ооба, албетте, уулу! Бул менин Сагыным. Ал өзгөрүлбөптүр дагы. Тигине: баягы эле үстүнкү эрдиндеги балапан жүнү, ээгиндеги баягы эле

жарашыктуу меңи... Көздөрү гана эмнегедир баягы эмес: нурсуз жана чарчаңкы, жансыз сыяктуу.” (34. ...-б.).

Мына ошентип, Ашым аксакалдын жүрөктү эзген сагынычтан, көөдөнгө толгон кусадан, көкүрөктү өйүгөн сары санаадан пайда болгон кыялый дүйнөсү кудум турмуштун өзүндөгүдөй, дал күнүмдүк жашоодогудай даана, так көз алдыбызга тартылат. Адам оюнда пайда болгон кыялый дүйнө менен күнүмдүк турмуштагы реалдуу жашоо, мына ошентип, көркөм сөздүн күчү менен ажарата алгыс бир бүтүндүккө айланат. Анан бул кыялый дүйнөдөгү турмуш аксакалдын ой-санаасында андан ары уланып, Сагындын эсен-аман үйгө кайтып келгендиги айтылат. “Анан кандай гана кереметтүү кыялдар жаралбайт Ашымда ушундай учурда!” (34. ...-б.). Бүт колхоздун эли чогулуп той кылышып, Сагынды сулуу, акылдуу кызга үйлөнтүшкөндүгү, көргөн адамдын эт-жүрөгү эзилгидей неберелүү болгондугу баяндалат. “Бул түшүбү же өңүбү? – Ашым ажырата албайт. Денесин кара тер басат. Карыя уста бирде ишенсе, бирде ишенбейт. Бирок аң-сезиминин тээ тереңинде ушунун баары канетсе да куру кыял экенин тынчы жок ою түкшүмөлдөйт.

– Жок, жок! Бул чындык, бул куру кыял эмес, – деп Ашым өзүн кара күчкө ынандырууга аракет кылат.” (34. ...-б.).

Каармандын жан дүйнөсүндөгү будуң-чаң абалды так, даана берүүгө болгон аракет, көрүнүп тургандай, кандайдыр бир деңгээлде максатына жеткен...

Ушул жерде Ашым аксакалдын сарсанаасы, күйүткө толгон арман касирети, дегеле жанатан бери сөзгө алынып келе жаткан кыялый дүйнөсү жөнүндө орус адабиятчысы П.Е.Глинкиндин төмөнкү пикири эске түшөт: “...мирная картина душевного равновесия длится недолго. Она сменяется сценами ночных грёз о сыне, когда миражи отцовского счастья обретают вид полубреда и оборачиваются отчаянием, слёзами бессилия.” (3. с.11) П.Е.Глинкиндин бул пикирин биз, албетте, туура эмес ой, натура чыгарлыган жыйынтык демекчибиз. Себеби, пенде баласынын күнүмдүк реалдуу жашоо-

турмушунан башка да жогоруда калемгер тарабынан эң сонун көрсөтүлүп берилген көөдөн түпкүрүндө, жүрөк толтосунда, учкул канат кыялда жашай турган кыялый дүйнө да болот экен. Жүрөктүн отунан тап алган ал дүйнө адам баласына реалдуу турмуш алып келген кубанычтан кем эмес сүйүнүч да, ыракат да тартуулай алат тура. Анан ал дүйнөнү “обретают вид полубреда и оборачиваются отчаянием, слёзами бессилия” деп айтуу көркөм чыгармачылыктын ички мыйзамчендерин эске албагандык болуп эсептелет.

Айтмакчы, башкы кейипкердин ой-санаасында пайда болгон дал ошондой кыялый дүйнөнү Ч.Айтматов арадан бир топ жыл өткөн соң жазылган “Свидание с сыном” (“Арман”) деген ангемесинде дагы бир жолу баяндап берет. Бул чыгарманын баш каарманы Чордон карыя да Ашым аксакал сыяктуу колхоздун устасы болуп иштеп жүрүп, азыр эс алууда. Чордон карыя да Ашым аксакал сыяктуу согушта кайтыш болгон уулу Султанды сагынып, ал майданга кеткенге чейин мугалим болуп иштеген коңушу айылга уулу Султанды көрүп келгени жөнөйт. “...в сознании Чордона совершенно неподвластным образом сын оживал, годы причудливо смещались, желаемое становилось действительностью, фантазия – реальностью. Он представлял себе, как, например, приедет он в тот аил, как встретит его сын, о чем они будут говорить. Обрадуется, наверное: “Отец, наконец ты приехал!” – и подойдет к нему.

“Приехал, родной мой, здравствуй. Ты все такой же. А я постарел, как видишь”.

“Да нет, отец, не так уже ты стар, просто времени прошло много. Почему так долго не приезжал? Сколько лет прошло: двадцать, а то и больше. Или ты не скучал обо мне?”

“Как же не скучал! Всю жизнь тоскую. Ты прости, что так долго заставил тебя ждать, все не мог собраться. Сам знаешь, мать умерла – её хоронили...” (35. с.605.) Мына ошентип, Чордон аксакал да сагынычтан, кусадан, армандан жаратыш алган кыялый дүйнөсү менен жашап, ал кыялый дүйнөдө бу турмуштун кубанычы менен кайгысын алда качан кайтыш болгон

уулу менен кадимкидей тең бөлүшөт. Жан дүйнөсү, көөдөн-көкүрөгү сагынычка, кусага, арманга толгон бул эки карыя үчүн ырасында эле “желаемое становилось действительностью, фантазия – реальностью.” Ашым аксакал сыяктуу эле Чордон карыя да: “Нет, нет! Это правда, это не выдумка” – деп өзүн өзү ишендиргиси, ал турсун ой-тоону жаңырта кыйкыргысы келет.

Эки карыя демекчи, Ашым аксакал менен Чордон карыянын дагы бир түгөйү бар эмеспи биздин адабиятта. Сагын менен Султандын аталарынан бир аз мурдарак адабият айылына келген бул аксакалдын да сагынычтан, кусадан, армандан көкүрөгү эзилip, көөдөнү муңга батып жүргөнүн сүрөттөйт эмеспи улуу акын.

Күткөндөр тарай-тарай суюлганда,
Аксакал бир чал калды пристанда.
Сүрдүгүп, ташка тийген тулпарга окшоп,
Жарыктык аяк шилтейт араң гана.

Ким десең, бул карыя Миңбай ата,
Көз салып эртели-кеч батыш жакка.
Көп менен бул да кошо уулун күтөт,
Күткөнү дайым чеки, дайым ката...

.....

Баары бир, азыркы бир Миңбай чалга,
Кур үмүт курч тийди бейм кары жанга.
Уулу жок... бир адам жок пристанда,
Бир гана жалкоо толкун тийген жарга...

Дүйнө – өмүр, уул бердиң, бала бердиң,
Дүйнө – өмүр, алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңдан
Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң?

Дүйнө – өмүр, энчи бердиң, үй-жай бердиң,
Күн көр деп, бар керекти белендедиң.
Неге сен ыраак кеткен сапарыңдан,
Эскиртип канатыңды кайра келдиң? (36. 5 – 6-бб.)

Мына ошентип, Чыңгыз Айтматовдун алгачкы чыгармаларынын бири болгон бул “Ашым” деген аңгемесиндеги күйүткө баткан карыянын тагдыры, арманга баткан аксакалдын турмушу төл адабиятыбыздагы классикалык образдар менен тагдырлаш келип, ушундан улам андагы жаш жазуучунун эл турмушундагы эң урунттуу проблемаларды, адам тагдырындагы айныксыз курч маселелерди, баарынан да пенде баласынын ой-санаасынын түркүн-түс абалын кылдат сезе билип, таамай-так сүрөттөөгө болгон аракетинен кабар берип турат деп жыйынтык чыгарсак чындыктан анча деле алыстабаган болор элек.

Уулу Сагындан ажыроо Ашым аксакалдын бу турмуштагы биринчи жоготуусу, алгачкы кайгы-касирети эмес эле. Адегенде ал жалгыз кызынан ажыраган болчу. “Бул илгери болгон, анда али совет бийлигинин алгачкы жылдары эле.” (34. ...-б.) Ошол жылы айылдагы жаш балдардын баары котур менен ооруп, четтен жатып калышты. Караңгы эл эмнелерди гана жасашкан жок, бирок наристелердин ал-абалдары күндөн күнгө оорлошо берди. Карайлап турган ушундай учурда кайдан-жайдандыр эл ичинде эшен аты бар Залым кожо пайда болуп калды. “Курсагы салаңдаган Залым-кожо устанын жалгыз коюн сойгузуп, бешбармак даярдоого буюрду. Анан Залым-кожо жылаңач кызды жаңы союлган койдун жылуу терисине думбалап ороду да, үстүнөн кык менен жаап коюуга буюрду. Ошентип кыз тумчугуп калды... Кыз эшендин “укмуштуу дарылоосунан” өлдү.

...Кийин Ашым көп өкүнүп жүрдү:

– Бул акмактан жардам суроого мени кайсы шайтан азгырды. Кийин орус докторлор келип, бардык балдарды айыктырды го, ошого күтпөгөнүмдү карачы.” (34. ...-б.)

Баарыга маалым болуп тургандай, Ашым карыянын жашоосундагы бул эпизоддун да өзүнчө аткарып жүгү так-даана эле байкалып турат. Биринчиден, бул эпизоддо ошол учурдагы коммунисттик идеологиянын катуу кысымынын, ал турсун тикеден тике куугунтугунун натыйжасында эл ичинде исламдык окууга, мусулманчылыкка карата түзүлгөн таптакыр тескери ой-пикирдин таасири ачык сезилип турса, экинчиден, бул эпизоддогу негизги каармандын ысымынын аталышы эле – Залым кожо делип – кандайдыр бир шаблондуулуктан, адабий таасирдин тескери көрүнүшүнөн кабар берип турат. Орус адабиятында буларды “говорящие” фамилии деп коёт эмеспи. Анан, албетте, орустун классикалык адабиятындагы терс каармандардын Недоросль, Скотинин, Стародум, Сабакевич, өзүбүздүн төл адабиятыбызда Чегиртке, Коңкараев ж.б. деп аталгандары эсибизге келет...

Уулунун өлүмүнөн кийин Ашым карыя “...таң эрте туруп алып өзүнүн устаканасына жөнөчү. Ошол жерде гана, иште, өзүнүн айылдаштарынын арасында гана карыянын жаны жай алчу. Эмгек жана жандуу адамдар анын кайгысын унуткартып, күч-кайрат берип, жашоого кызыкчылык туудурчу.”
(34. ...-б.)

Ашым аксакалдын кайгысын тең бөлүшүп, ага арка-бел болгондордун алдыңкылары катары автор карыя устанын шакирти Кубаткул менен колхоздун парторгу Черикти атап кетет. Бул парторг тууралуу: ”...кандай сезгич, кандай баамчыл!” – деп жазат андагы жаш калем Чыңгыз Айтматов. “Кимдин көңүлүндө эмне бар, Черик билет, иште да, кеңеш менен да жардам берет, оюн ортого салып турат.” **(34. ...-б.)** Бул сүйлөм парторг Чериктин портретине сүртүлгөн кошумча боёктор. Өз доорунун “акылы, ар-намысы жана абийири” деп эсептелген коммунисттик партиянын катардагы өкүлдөрү менен жер-жерлердеги уюмдарынын жетекчилеринин идеалдуу образын жаратуу өткөн большевиктик заманда акын, жазуучулардын, дегеле искусство адамдарынын алдына коюлган эң башкы милдет-тапшырмалардын бири эмес беле. Ч.Айтматов да белгилүү бир мезгилге чейин бул озуйпаны кынтыксыз, ал турсун өзгөчө бир берилүү менен аткарып келди.

Алгачкы аңгемелеринин бири болгон “Ашымда” минтип колхоздун парторгу Чериктин оң образын түзүүгө болгон аракет, баарыбызга белгилүү болгондой, чыныгы коммунист Дүйшөндүн образын жаратууга алып келди. Өткөнгө бир аз кылчая карасак 1963-жылы 20, 26, 29-март күндөрү Ч.Айтматовдун “Создадим яркий образ коммуниста”, “Жажда поиска”, “Горжусь моим современником” деген үч макаласы ошол учурдагы эң абройлуу жана нускасы эң көп басылмалар болгон “Правда” менен “Комсомольская правда” гезиттерине басылып чыккан. 1963-жылдын мартынын соңку он күндүгү кандай учур эле? Жеке эле Ч.Айтматов эмес жалпы кыргыз адабияты үчүн өтө маанилүү, зор маселе чечилчү он күндүк эле бул марттын соңу. Анткени, совет мамлекетиндеги эң абройлуу, мартабасы өтө жогору Лениндик сыйлыкка Чыңгыз Айтматов экинчи жолу көрсөтүлүп, бүт эл-журт “ана алат, мына алат”, “не болот, не жок” деп зор үмүт менен жашап турган күндөр эле 1963-жылдын мартынын бул акыркы он күндүгү. Ал эми сыйлыкты ыйгаруунун жыйынтыгы Лениндин туулган күнү 22-апрелге карата чыгарылчу. Кырдалдын канчалык курч экендигин башкаларга караганда алда канча мыкты сезген Ч.Айтматов мына ушинтип эң абройлуу басылмаларга катары менен үч макаласын жарыялап, алардын бирин ураан сыяктуу, чакырык сыяктуу туюлган “Коммунисттин жаркын образын жараталы” деген сүйлөм менен атаса, “Изденьүнүн кумары” деген экинчи макаласын “Создание образа коммуниста – долг чести каждого молодого художника”, “И пусть примером будет для нас светоч наш – партия коммунистов” деген сүйлөмдөр менен бүтүргөн. Ал эми “Замандаштарым менен сыймыктанам” деген үчүнчү макаласында Ч.Айтматов “...я готов служить партии правдой и верой” деп ачыктан ачык жазып чыкты. (37. с. 90, 96, 98.) Тилекке жараша, атпай журттун, калемгердин өзүнүн ак үмүтү акталып, ошол 1963-жылкы Лениндик сыйлык Чыңгыз Айтматовго ыйгарылды. Бул сыйлык бүт кыргыз элинин кубанычына айланды, адабиятыбыз менен маданиятыбыздын жаңы бийиктигин аныктады.

Ал эми Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон соң жазылган чыгармаларынын ичинен улуу жазуучу коммунисттин образына “Гүлсарат” менен “Кыямытта” кайрылды. Эгерде “Гүлсаратта” алар чыныгы коммунист Танабай, колхоздун парторгу Чоро, жаш коммунист Керимбеков менен коммунист атын алып жүргөн “булгаары тончон жаңы манаптар” Сегизбаев, Кашкатаевдер болсо, “Кыяматта” колхоздун парторгу “гезит киши” Кочкорбаев эле. Көрүнүп тургандай, эгерде “Гүлсаратта” жазуучу социалисттик система, коомдук турмуш үчүн башын сайып койгон коммунисттер менен бир катарда коомдук кызыкчылык дегенди уруп койбогон, жеке карьерасын, керт башынын жыргалчылыгын баарынан жогору койгон, адамдык насили арам коммунисттерди кош катар коюп сүрөттөсө, “Кыяматта” коммунисттердин кандайдыр бир деңгээлде карикатуралык образын жараткан. Улуу жазуучунун минтип өз доорунун “акылы, ар-намысы жана абийири” деп эсептелген коммунисттик партиянын (айтмакчы, өзү мүчөсү болгон коммунисттик партиянын) өкүлдөрү тууралуу улам мезгил өткөн сайын терс пикири тереңдей беришинин, албетте, көптөгөн объективдүү себептери бар эле. Арийне, бул башка учурда айтылып, башка учурда талдана турган маселе...

Аңгемеде кыска, бирок, иш билги тартылган пейзаждык сүрөттөөлөр бар. Жаш жазуучу минтип жазат: “Быйылкы күз күнөстүү, мээримдүү болду. Табияттын ажары ачылып, берекеси чачылып...; жер-жемиши жайнаган ал калбаат, бир калыпта дем алып жатты. Күн булутсуз, ачык асманда мээримин чачыратып турду, сыдырым жел башы ийилген бариктерди эрине эзүүдө.” (34. ...-б.) Жакшылап байкап-баккан кишиге бул пейзаждык сүрөттөө терең подтекстке да ээ болуп турат. Аба ырайы ачык болгон күз, мөмө-чөмөсү төгүлгөн табият, булутсуз тунук асмандагы Күн – мына ушунун баары азапка, кайгы-муңга, ачкачылыкка алып келген каардуу согуштан кийинки турмуштун бейпил нукка түшүп, токчулук, баргерчилик өкүм сүрө баштаганын көрсөтүп турат.

Аңгеменин акыркы бөлүкчөсү айылдын элинин кырманга чогулушуп,

Тынчтык комитетинин Чакырыгына кол коюуларын сүрөттөөгө арналган. Көчө-көчөдөн суудай агып шашыла чогулган эл апыр-тапырда буту ооруп үйдө олтурган Ашым аксакалды унутуп коюшат. Көпчүлүктүн бул кылганына катуу тарынган, жаалы келе ачууланган Ашым аксакал таягын таап, кырманга жөнөйт. Кырманга келаткан жолдогу аксакалдын ой-санаасы, ички толгонуулары, өткөн өмүрүн элестетүүсү кыска, бирок, дурус эле ишенимдүү берилген десек болот. “Карыянын башына ушундай баш аламан, ызалуу жана өктөлүү ойлор келе берди. Ашым эмнелерди гана ойлободу! Эгер Сагын тирүү болгондо аны тынчтыктын кагазын көрүүгө чакырышпай, унутуп коюшат беле? Же аны ушунча эле дармансыз чал деп эсептешеби? Чынында эле мага бир сөз айтып коюуга киши табылбадыбы!..” (34. ...-б.)

Аңгеменин ушул эпизоду тууралуу белгилүү окумуштуу Лайли эже Үкүбаева момундай оюн ортого салат: “Жазуучу тарабынан окуянын кульминациялык чыңалуусу катары тандалып алынган кырдаал – Ашымдын тынчтык үчүн чакырыкка кол коюуга биринчилерден кылып чакырбайт деп айылдаштарына таарынуусу – аңгеменин бүтүндөй материалын кристаллизациялап, каармандын облигин дааналатып, анын негизги мүнөз өзгөчөлүгүн ачууга алсыз, чабал. Натыйжада, Ашымдын иш-аракети өзүнүн көркөм чындыгына, турмуштук реалдуулукка ээ болбой, психологиялык жеткилең мотивировкасыз калган. Ошентип, “Ашымда” жазуучу өзү баяндаган турмуштук окуяларды чыныгы көркөм окуянын деңгээлине көтөрө албаган.” (29. 16 – 17-бб.) Илимпоздун бул пикирин жарым-жартылай туура дегенибиз оң.

Ал эми Ашым аксакалдын эл чогулган жерге келгендеги көрүнүшүн калемгер мындайча сүрөттөйт: “Демейде Ашымдын кара тору өңү азыр купкуу болучу, жаак эттери титиреп, кең көкүрөгү көрүнүп, көйнөгү жагжайып кеткен. Чалдын сумсайган жүзүнөн же тер, же жаш агып жатканын билүү кыйын эле. Ушул каарды, ушул ызаны, өзүнүн баа-баркын, өз укугун билген намыскөй адамды бир бүтүнгө бириктирип полотнодо берүү бардык эле сүрөтчүнүн колунан келе бербес эле...” (34. ...-б.)

Көркөм деталды, андагы каармандын ал-абалын жаш калемгер эмес дасыккан жазуучулар деле ушундай эле денгээлде көрсөтүп берет.

Чогулушту алып барып жаткан парторг Чериктин, жалпы элдин кадырман карыядан кечирим суроосу, Тынчтык комитетинин Чакырыгына Ашым аксакалдын айыл тургундарынын ичинен биринчи болуп кол коюусу менен аңгеме соңуна чыгат.

Жыйынтыктап айтканда, “Ашым” деп аталган бул аңгеме жогоруда сөздүн жүрүшүндө айтылып кеткен айрым бир кенемтелерине карабай жаш жазуучунун турмушту көркөм аңдап-туюуга, каармандардын жан дүйнөсүн ичкериден ачып берүүгө болгон аракетинин бир топ алгылыктуу натыйжаларды бергендигине күбө өтүп туручу чыгарма болуп эсептелет.

“Биз андан ары барабыз” жана ал жөнүндө

Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган үчүнчү көркөм туунду – сүрөткер өзү жогоруда сөзгө алып өткөн “Биз андан ары барабыз” деген аңгемеси. Чыгарма *”Комсомолец Киргизии” гезитинин 1952-жылкы 17, 20-август күндөрүндөгү эки санына катар жарыяланган.* Көлөмү боюнча деле бул чыгарма калемгердин тырнак алды көркөм туундусу болгон “Гезитчи Дзюйодон” анчалык айырмаланбайт. “Биз андан ары барабызды” да калемгер чакан-чакан төрт бөлүкчөгө бөлгөн. “Сиз Бейшеналы аксакалды билесизби?” Бул аңгеменин эң биринчи сүйлөмү. Окурмандарды жүрөк түпкүрүндө эң жакын адамындай сезе, аларга бир туугандарча ишеним артамына ушундай маанай менен баштайт аңгемесин жаш жазуучу. Анан аны эч ким тааныбастыгын айтуу менен аксакалдын “Кызыл-Туу” кохозунда мураб болуп иштей тургандыгын маалымдайт окурмандарга. Ушуга удаа эле Бейшеналы аксакалдын тышкы көрүнүшүн көз алдыбызга тартат калемгер: “... жайында ал жалаң ак кийинип жүрөт: көйнөгү да, таар кенен шымы да, кыры саймалуу калпагы да – баары ак. Калпак алдынан күнгө тотуккан чап жаак, кара тору жүзү, кууш көздөрү, суйдаң сакалы көрүнөт. Көрүнүшү, кыймыл-аракети али тың.” (38. ...-б.) Жаз менен жайда Бейшеналы аксакалды ар качан башкы шлюзда арыктарга тепетең кылып суу бөлүп жүргөн жеринен, же сугатчылардын арасынан жолуктурууга болсо, ал эми кышында да улгайып калдым деп тим олтуруп албастан суу чарбасына байланышкан райборбордогу ар түрдүү семинарларга дамамат катышып турат. Албетте, Бейшеналы аксакалга окшоп жаны жай албаган, чарбанын иши деп чарчаганын билбеген адамдар ар бир айылда боло келгендигин эске алчу болсок, анда жаш калемгер жараткан бул образ кандайдыр бир деңгээлде жалпылык мүнөзгө да ээ болуп турганын белгилей кетүү ашыкча болбойт. Көпчүлүктүн көз алдында аксакалдын аброюн көтөргөн дагы бир нерсе бар. Ал – алыскы Волга-Дон каналында иштеп жаткан экскаваторчу уулу Самсалыдан келген каттар. Ал каттарды аксакал ар дайым көпчүлүктүн

көзүнчө, баары уга тургандай кылып бийик үн менен окутат. Мунун өзү Бейшеналынын мүнөзүндөгү өзгөлөргө окшобогон бөтөнчөлүктөн кабар берип турат. Аксакалда көпчүлүктө жок дагы бир сапат бар эле. “... Дагы бир нерсени эскере кетүүнү унутпайлы, Бейшеналы өз айылында күү черткен чоң комузчу. Эгер сиз ага жолуңуз болуп жолугуп калсаңыз, анын күүлөрүн угуп, Бейшеналы комузда кандай кереметтүү мукам күүлөрдү жаратарын баалаңыз.” (38. ...-б.) Аңгеменин биринчи бөлүкчөсү ушинтип башкы каарманды окурман менен кең-кесири тааныштыруу озуйпасын аркалап турат.

Бул чыгарманын да экинчи бөлүкчөсү көлөм жагынан салыштырмалуу түрдө бир топ чоңурагы болуп эсептелет. Мында калемгер көпчүлүк сүрөткерлер тарабынан кеңири колдонгон, ал турсун өзүнүн кийинки чыгармачылыгында да байма-бай пайдаланган ыкманы, тагыраак айтканда, баяндоонун ретроспективдүү ыкмасын биринчи ирет ишке тарткандыгына күбө болобуз. “1915-жылы – Бейшеналы 22 жашка толгон жылы – угуп көрбөгөндөй катуу жут болду. Ачкадан адамдар жана мал өлдү.” – деп башталат бул экинчи бөлүкчө. Мына ошентип, калемгер аңгеме жазылган мезгилден кырк жылдай мурда болуп өткөн окуяны ретроспективдүү баяндоо менен чыгармасын улантат.

Ырасында эле кылымдардан бери мал менен жан баккан кыргыз калкынын турмушунда жут деген эл башына түшкөн өзүнчө бир зор трагедия болгон. Калк турмушун капсалаңга кабылтчу табияттын бул апаат күчүн элибиз кылымдарды карыткан турмуштук тажрыйбасынын негизинде байкап-бакканга аракет кылып келишкен. Кандайдыр бир деңгээлде алдын алуунун аракетин жасашкан. Жут болор жылдын өзгөчө белгилерин – дале болсо кылымдарга созулган турмуштук тажрыйбанын негизинде – андап түшүнүшкөн, ошол белгилердин негизинде жутка каршы колдон келген камылгаларын көрүшкөн. Улуу акыныбыз Алыкул Осмонов эл арасынан чогулткан материалдарынын негизинде жут болор жылдын белгилерин төмөнкүчө чечмелеп жазып калтырыптур: “Жут болор жылы, жай күнүнө

карабастан, эчки, текелер талаага жакын келет. Ошол жылы мергенчилер: “Капырай, эчки, текелер жайлоонун тоолорунда суюлуп калыптыр да...”, – деп сүйлөшөт. Жут болордо эчки, текелер эрте семирет, аны аткан мергенчилер байкашып:

– Эчки-теке эрте семиреттир, быйыл жут болот экен го, – деп сүйлөшөт.

Жут болордун дагы бир белгиси: кулжа, текелер кеч жүгүрөт, себеби: “Быйыл жут болот, тукумубуз калсын”, – деп ойлошот. Анткени, эрте жүгүрсө, аркар, эчкилер эрте төлдөйт да, козу-улактары жутка калат. Эл жутту көбүнчө ушундан байкашат.

Жут болор жылы кол малдары мойнун буруп жатат. Булар да эрте семирашат.” (39. 489 – 490-бб.)

Ал эми кыргыз мамлекетин түптөөчүлөрдүн бири, көрүнүктүү коомдук ишмер, жаш кыргыз мамлекетинин айыл чарбасы менен экономикасынын зор билерманы Абдыкерим Сыдыков 1928-жылдын 20-январында САГУнун айыл чарба факультетинде жасаган жут жөнүндөгү терең маанилүү баяндамасында көчмөндүү кыргыз турмушунда 1879 – 1880-жылдын, 1891 – 1892-жылдын, 1902–1903-жылдын кышында болуп өткөн жуттардын трагедиялуу залакасын таблица түрүндө баяндап берет. Айталы, 1879 – 1880-жылдын кышындагы жутта 6.624.752 баш койдун 3.220.333ү, 877.155 баш жылкынын 556.402си, 503.158 баш бодо малдын 310.603ү кырылгандыгын жазат. (40. с.158.) Мал менен жанын баккан эл үчүн бул орду толгус зор жоготуу, чоң трагедия эле. Пайыздык катыш менен айтканда, ошол бир эле жылкы жуттан элдин колундагы койдун 48,6 %ы, жылкынын 63,4 %ы, бодо малдын 61,7 %ы кырылып калган. Эл ичинде эзелтен бери айтылып келе жаткан “Байдын малы бир жуттук” деген сөздүн мааниси мына ушунда тура. Салыштырмалуу түрдө жем-чөбү жакшырак камдалган байдын малы кырылган шартта, албетте, кедей-кембагалдын бирин-экин жандыгы аман калбасы түшүнүктүү эмеспи.

Жут деген кандай апаат нерсе экендигин, “кыш менен жаздынкармашынан жут чыгып, эки ортодо төл кырылып, элдин айласы кетерин” Ч.Айтматов нукура реалист калемгер катары кийин-кийин минтип жазды: “Асман түбү түшкөнсүп, уч-кыйыры көрүнбөй түнөрөт. Түндөгүсүнөн жазбай дагы эле жаап турат: бирде карлап келсе, кайра жаанга өтөт, кар жаайт да, кайра жаан...

Тагдырына наалат айтып, күндү каргап-шилейт чабан. Дүйнөнү каргап-шилейт чабан. Уйку бетин көрбөй, орозосун ачпай, чылага батып турган кой-козулар менен алпурушат. Көрдөн суук короодо кой кырыла баштады. Андып келген ажалдын жолун тосор кедерги жок. ...жылаңач козулар менен ач койлорду боо-боо кылып кыра кетти. Шордуу чабан кокуйлап күндө нечен кой өлүгүн, көгөрүп жаткан козу өлүгүн чыгарып, кашардын артына алпарып үйө берди. Өлүк сасытпай аларды көөмп салышка да акысы жок чабандын. Айына бир көрүнгөн мал догдур санап акти жазбаса, кийин жанагы эле Ыбрайым өзүң жедиң деп, моюнга салат. Ушул арам өлүктөрдү киши кантип жесин? Атүгүл ит жыттабай, күн тие калса курт, чымындар гана үйүлүп жатат...

Короодан чыгарып койсо, жайылып от издегенден үмүтү каткан бооз койлор ийрилген боюнча турат. Бүгүн-эртең булар да тубат. Бирок искеп алар чөп жок, суук жамгыр сөөккө өтүп, жаактары карышып калган. Суу болгон жүнү аткым-тутам болуп жыдып түшүп турат.

Ушу кар-жамгырлуу суукта жайыттан эмне табат?..

Жут башталганы Танабай күн эсебинен да, төлдүн өлүк эсебинен да адашты... Асыл эмгек үйүлгөн өлүк болду. Козулар туулган жеринде чылага аралышып, суукка катып калып жатты. Тирүүлөрү жөткүрүп, чычкактап, биринин башына бири шатыратат. Козусунан айрылган койлор кыңылдап маарап, топ арасынан жок баласын издеп, толгоо тартып жаткан башка койлорду тепсеп жүрөт. Ушунун баары табиятка жарашпаган, тирүүлүккө каршы келген бир шумдук эле. Төл кечинен келсечи, жадегенде койлор күн ачылганча чыдай турсачы деп зар какшайт Танабай.” (41. 135, 136 – 137-66.)

Эл башына каран күн түшүргөн мындай жут Талас жергесинде 1915-жылы да болуп, Ч.Айтматовдун экинчи аңгемесинин баш каарманы Бейшеналы да аны өз башынан өткөргөн экен. Мындай жуттан кутулуунун негизги жолдорунун бири сугат жерди көбөйтүү, ошол көбөйгөн сугат жерден жем-чөптү арбын даярдоо болуп эсептелет эмеспи. Сугат жерди көбөйтүү үчүн какыраган талааларга суу жеткирүү керек. “Мына ушундай кезде бүткүл Талас өрөөнүнө белгилүү манап Боромбай канал чаптырам деп чыкты”, – деп жазат аңгемесинде Ч.Айтматов. “Ошентип Бейшеналы башкаларга кошулуп таштай каткан, күн нуруна бышып бүткөн жерди кетмен менен казкылап кирди. Көк-Суу дарыясынын жээгинен баштап, Боз-Адырдын капталы менен дээрлик үч чакырым аралыкка арыктын нугу ийрелендеп дөңсөөнү карай кетет. Бул жерде ар бир кадам жер, ар бир шагыл таштын үймөгү, ар бир чукуп чыгарылган таштан өйдө кетменчилердин тери менен жашына сугарылган.” (38. ...-б.) Бейшеналы болсо чоң арыктын нугун казган алдыңкы сапта иштеп жатты. Бул эң оор жумуш эле жана бул жерге Боромбай манап булчуңдары таштай болгон сомбилек жигиттерди койдурган болчу.

Аңгемеде жаш калемгер ар түрдүү образдарды жаратууга аракет жасаган десек болот. Мына ушундай каармандардын бири манаптын жасоол жигити Жолбун. Ал канал казгандарды баш көтөрбөй тынымсыз иштетүүнүн адам акылына келбей турган ар түрдүү жолдорун ойлоп табат. Айталы, күнүгө эрте менен келет да, арык казгандар токтогон жерден эки жүз кадам өлчөп туруп семиз байтал бээни аркандап коёт.

“– Мына, достор, бүгүн бээге чейин арык чапсаңар, аны силерге союшка берем...” – дейт. “...Бээ кол жеткис алыста. Алдан тайган дыйкандар куру жалак калышты... Бейшеналынын жаак эттери түйүлдү. Жини келгендиктен жана ызадан ичи өрттөнүп бараткансыды. Ордуна тура калып тигинин майланышкан жана тултук бетине “былч” эттире бир ургусу келди. Бирок күч жок. Муундары коргошун куюп койгондой кыймылсыз, колдору

түйүлбөйт муштумга – алакандары көөп чыккан, сөөктөрү сыздап ооруйт.”

(38. ...-б.)

Аңгеменин бул экинчи бөлүкчөсүндө элдин канын сүлүктөй соргондордун айтылган акылга көнбөгөн терсаяктыгы, мурдунун учунан алысты көрө албаган кем акылдыгы, зөөкүрлүгү карапайым элдин башына ар качан мүшкүл гана алып келери дурус эле деңгээлде көркөм баяндалып берилген десек болот. Боз-Адырды кыялай казылган канал Моло-Ташка жеткен соң андан ары төмөндөтө казуу керектигин айтат Бейшеналы. Бирок зөөкүр Жолбун айтылган акылга көнбөй, көнмөк турсун Бейшеналыны мазактап, каналды дагы жогорулата казууну буйруйт...

Акыры бүткөн канал менен суу агызып жөнөй турган салтанаттуу күн да келип жетет. Бүт өрөөндүн эли үчүн бул окуя ырасында эле зор үмүттүн шооласын жандырган иш чара болчу. Жашоонун булагы, өмүрдүн башаты сыяктанган суу канал толо агып жөнөйт. Ушул жерде жаш жазуучу ыктуу табылган лирикалык чегинүүнү окурмандарга сунуштайт: “Адамдар жансызга жан киргизген сууну кургак топурак кантип шабыратып жутуп алып, суунун алдында майда, чоң таштар калып жатканын үнсүз карап баратышты. Жок, алар бардыгын жеңүүчү эмгектин кубанычын сезишпеди! Эмнесине кубанышат?!”

Жалаң кара жарма менен жүгөрү нан жеп, эптеп аман калгандарынабы. Боромбай ушул суудан пайдалангандары үчүн салык алганынабы, же алар алган өп-чап түшүм ушул арыкка салынган Боромбайдын тегирменинде каларлыгы үчүнбү?” **(38. ...-б.)** Минтип баяндоонун ар кандай ыкмаларын табууга аракет жасоосун андагы жаш калемгердин утушу катары баалоого тийишпиз.

Окуя андан ары мындайча өнүгөт: “Суу Моло-ташка чейин жетти да, андан ары кеткен жок. Суу токтоосуз келе берди жана капталдагы кыйла бийиктиктеги каналга топтолуп жатты. Суу каналдын жээктерин тиреп чыкты. Болбой койбос катастрофа коркунучу тууду.

Тургандардын баарын коркунуч басты. Жолбун эмне кылар айла таба албай, кетменчилерге кыйкырып жатты. Бирок кеч болуп калган эле. Жээктеги кырдалган топурак сууну шимирип болуп, эзиле баштады. Кимдир бирөө ачуу кыйкырып жиберди.” (38. ...-б.) Моло-Таштан ары көтөрүлө албаган суу ушинтип каналдын жээгиндеги жумшак топуракты жыра жеп, тээ бийиктен шаркыратма сыяктуу жолундагынын баарысын агызып жөнөдү. Төмөндөгү боз үйлөрдүн туурдуктарын сыйрып келишип, ал гана эмес кереге, ууктар менен суу жырған жерди баса башташты. Ал турсун кетменчилерге карап:

“ – Жата кал, денең менен бөгө! Өлтүрөм! – деп Боромбай айкырды.

Бейшеналыны жана дагы бирөөнү сууда жан талаша чапчынып жаткандардын үстүнө күү менен түртүп жиберешти. Алардын оозу-мурдуна суу кирип, какап-чакап, чөгүп кетпөөгө аракеттенип кашатты тырмалашууда, анан, алдан тайып бүткөндө, кийиздер жана жууркан-төшөк менен кошо жалпы агымда тарбалаңдашып, капталдан төмөн карай агып жөнөшүүдө. Бейшеналы бардык күчүн жыйып, суудан чыкмай болду эле, бирок ары жактан Жолбун чуркап келип, оозго тепти...

... Ооба, Бейшеналы өз убгында көп эле азап тартты. Ак эмгегинин акысына анын эки кабыргасын сындырышты.” (38. ...-б.).

Биз минтип аңгемеден шилтемелерди атайылап арбынырак келтирип жатабыз. Себеби, биринчиден, жогоруда белгиленип өткөндөй, улуу калемгердин бир ирет гезит бетинде жарык көргөн боюнча унутта калтырылып келинген аңгемелеринде баяндалган окуялар менен бүгүнкү окурмандар дагы да жакындан, дагы да кененирек таанышсын деген изги тилек болсо, экинчиден, келтирилген мисалдардын негизинде эле окурман журт өзү андагы жаш жазуучунун чыгармачылык дараметинен да кандайдыр бир деңгээлде толугурак кабар алсын деген үмүт болуда.

Аңгеменин үчүнчү бөлүкчөсү: ”1952-жыл – жаш Самсалы Бейшеналиевдин 22 чыккан жылы совет элинин улуу жеңиши менен белгиленди” – делип, экинчи бөлүкчөнүн алгачкы сүйлөмүн маанилик

жактан кайталоо менен башталат. Жаш жазуучу бул эки сүйлөмгө белгилүү бир маани сыйдырып жаткандыгы айтпаса деле түшүнүктүү болуп турат. Бейшеналынын күлгүн курак жыйырма эки жашы “угуп көрбөгөндөй катуу жут” менен белгиленсе, уулу Самсылынын күлгүн курак жыйырма эки жашы “совет элинин улуу жеңиши менен белгиленди”. Болгондо да орустун эки улуу дарыясы Волга менен Донду бириктирген эмгектин жеңиши эле бул. Маалымдагыч адабияттардан Волга-Дон каналы тууралуу момундай кабарларды окуйбуз: “Волга ж-а Дон д-ларын алардын эң жакын жеринен бириктирип турган канал. Уз. 101 км (мунун ичинен 45 км суу сактагычтар аркылуу өтөт). Волга м-н Донду байланыштырган кеме жүрүүчү канал курууга 17-к-дын аягында эле Пётр I демилге көтөргөн. Эки дарыяны бириктирүүнүн бир нече долбоору кийин иштелип чыгып, бирок ишке ашкан эмес. Каналды куруу иши Улуу Ата Мек. согуштун алдында гана колго алынып, бирок согуш жылдарында токтолуп калган. Ал 1948 – 1952-ж. толук курулуп, СССРдин европ.бөлүгүндөгү суу транспортунун системасына айланды. Канал 13 шлюздан ж-а суу өтүүчү бир нече дарбазадан турат... Каналга суу үч ири насостук станциянын жардамы м-н Дон д-нан чыгарылат. Жүк көтөрүмдүүлүгү 5 миң т га чейинки кемелер жүрөт.” **(42. 71 – 72-бб.)** Боз-Адыр аркылуу кетмендеп канал казган Бейшеналы аксакалдын уулу Самсалы мына ушундай чоң каналдын курулушунда иштеген жигит катары сүрөттөлөт аңгемеде. Ошентип, окуя алыскы Волга-Дон каналында эбегейсиз чоң экскаваторду башкарып эмгектенип жаткан Самсалынын кандай чөйрөдө, кандай адамдар менен жашап, иштеп, кандай ийгиликтерге жетишип жаткандыгын көркөм бояндоо менен уланат. Эгерде Бейшеналы өткөн оор замандагы өмүрүндө Бормбай, Жолбун сыяктуу кара мүртөз, жырткыч сымал адамдардын чөйрөсүндө жүрсө, уулу Самсалы инженер Журавлёв, мөөнөттөшү Василий сыяктуу ар качан жардамын аябаган боорукер, асыл мүнөз адамдардын чөйрөсүндө эмгектенет. Албетте, жаш жазуучунун минтип эки доорду параллель коюшу кандайдыр бир деңгээлде схематизмге ыктап турарын да танууга болбойт. Анан калса “улуу

агалардын” өкүлдөрүн насаатчы, жол көрсөткүч кылып сүрөттөө накта шаблондуулук экендигин да айта кетмекчибиз.

Ошону менен бирге бул үчүнчү бөлүкчөдөн баяндоонун очерктик стилин да байкабай койбойбуз. Эпистолярдык форманын жардамы менен берилген цифра түрүндөгү маалыматтар гезиттик репортаждардан анчалык айырмасы жок болуп калган. Сөзүбүз кургак болуп калбасын үчүн төмөндөгү мисалга кайрылып көрөлү: “Атаке, – деп кат жазды жакында Самсалы Кыргызстанга, – биздин экипажга кубансаң болот. Жолдошторум мага жардам беришти. Мен 2000 кбм сузуудан баштагам, азыр сменада 9-10 миң кбм. топурак сузуп чыгарууга жетиштим. Машинанын механизмин мындан да жакшы өздөштүрүүгө аракеттенүүдөмүн. Биздин экскаватордун эсебинде азыр 2,5 млн. кбм. сузуп чыгарылган топурак бар...” (38. ...-б.) Адабиятчылар айтып жүрүшкөндөй, ар кандай комментарий бул жерде ашыкча нерсе болуп эсептелет.

Аңгеменин акыркы төртүнчү бөлүкчөсү кайрадан Бейшеналынын бүгүнкү турмушуна арналып, аксакалдын башкы шлюздө суу бөлүштүрүп жүргөнүн көрөбүз. Ушул учурда почточу бала Волга менен Дон дарыялары кошулгандыгын, өздөрү андан ары барышарын (*Волга-Дон каналындагы иштерин мөөнөтүнөн мурда аяктап, экскаватордун экипажы андан ары чогуу Чоң Түркмөн каналынын курулушуна барууну чечишкендиктери аңгеменин мурдагы үчүнчү бөлүкчөсүндө айтылат*) кабарлаган Самсалынын телеграммасын алып келип берет. Ушул жерде биз нукура улуттук дүйнөкабылдоо менен мамыр-жумур байланышып турган, улуттун өзүнө гана тиешелүү болгон каада-салтка туш болобуз. Телеграмма аркылуу чексиз кубанычтуу окуядан кабардар болгон Бейшеналы аксакал алыстагы уулу укчудан бетер: “Кел, алтыным, үйгө келип сүйүнчүндү ал”, – дейт. Жакшы кабар, жүрөктү кубанткан маалымат үчүн кыргыздар алмуस्ताктан бери эле сүйүнчү берип келишкен. Анан калса, мындай көөдөндү нурланткан кабар үчүн аны айтып келген адам өзү эле сүйүнчүсүн кошо сураган. Бул салт болуп калган. Кан-жанга кошо бүткөн бул каада минтип өзүнөн өзү эле

Бейшеналы аксакалдын көөдөнүнөн атып чыгып, көмөкөйүнөн куюлуп жатат. Эмне үчүн мындай болуп жатат? Себеби, Бейшеналы кыргыздык дүйнөтааным кан-жанына сиңген карыя, ал гана турсун ал кыргыздык дүйнөтаанымдын алып жүрүүчүсү. “Ч.Айтматовдун чыгармаларын эң мыкты түшүнгөндөр кыргыздар болууга тийиш, – деп жазат улуу жазуучунун көркөм дүйнөсүндөгү элдик таалим-тарбиянын миң түркүн сырларын эң сонун изилдеген чыгаан окумуштуу Абдыкерим Муратов, – себеби анда биздин ата-бабалардын руху бар, биздин турмуш бар, бизге алда канча жакын элдик философия бар, этнография, этнопсихология, этнопедагогика ж.б. этностаануу багытындагы илимдер изилдей турган объектилер – калктын жашоо-турмушу, ой жүгүртүүсү бар.” (43. ...-б.)

Мына ошентип, элдик дүйнөтаанымдын алып жүрүүчүсү болгон Бейшеналы аксакалдын маңдай жара сүйүнткөн бул окуяны тезирээк айылдаштарына кабарлаш үчүн алдындагы атын олбуй-солбуй камчылана чаап келе жаткан чексиз кубанычын сүрөттөө менен аңгеме соңуна чыгат.

Айтмакчы, отуз жылга жакын убакыттан кийин бул аңгемеси жөнүндө айткан улуу калемгердин сөзүндөгү “жаңы техниканы жардыруунун колдонулушун” негедир чыгармадан окуй албадык.

Жанатан берки сөздүн жүрүшүнөн көрүнүп тургандай, улуу калемгердин бул үчүнчү аңгемеси кадыресе чыгармадай эле окулат. Албетте, “Биз андан ары барабызды” жогоруда көрсөтүлгөн айрым мүчүлүштүктөрү менен кошо кабыл алганыбыз жөн.

“Сыпайчы” жана ал тууралуу

Улуу калемгердин кийинки аңгемеси “Сыпайчы” деп аталат. Бул чыгарма да “Ашым” аңгемеси сыяктуу *“Киргизстан” адабий-көркөм альманахынын 1953-жылкы 2-китебине жарыяланган.* Аңгеменин аталышына снаска берилип туруп, орус тилдүү окурмандар үчүн “сыпай”, “сыпайчы” деген сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү жазылган. Аңгеме алты бөлүкчөгө бөлүнгөн.

Залкар калемгердин чыгармачылыгында улуттук фольклордун ээлеген орду, элдик уламыштар менен санжыралардын жазуучунун чыгармаларында көркөм интерпретацияланышы кийин-кийин көптөгөн илимий изилдөөлөрдүн объектисине айлангандыгы бүгүн баарыбызга белгилүү. Айрым окумуштуулар жадагалса нукура реалисттик чыгарма болгон “Жамийладагы” Даниярдын таардан тигилген жети пуддук чоң карала капты станциядагы трап менен көтөрүп чыгуусунан фольклордогу баатырлардын ар түрдүү тири укмуш тоскоолдуктарды жеңип өтүп, сүйгөнүнүн купулуна толуу жөрөлгөсүн көргөнгө чейин барышса, көпчүлүк илимпоздор улуу сүрөткердин фольклордук сюжеттерди, мотивдерди максаттуу пайдалануусу “Гүлсараттагы” “Карагул ботом” менен “Кожожаштан” жуурулуша жасалган көркөм баяндан башталат деп эсептешет. Албетте, элдик оозеки көркөм казынанын көөнөрбөс үлгүлөрүнүн реалисттик адбияттын тигил же бул өкүлү тарабынан ийине жете иштелип чыгышы далай-далай түйүндүү маселелерди ичине камтыган өзгөчө чоң проблема, өзүнчө бир актуалдуу маселе. Мына ушундай өзгөчө чоң проблеманын, өзүнчө бир актуалдуу маселенин алгачкы көрүнүшүн, биринчи жаңырыгын, дагы да тагырак айтчу болсок, элдик уламыштарда, калк ичиндеги санжыраларда айтылган улама кептин бир үзүмүн тээ ошол 1953-жылы жазылган ушул “Сыпайчы” аңгемесинен жолуктурабыз. Биринчи уккан адам үчүн бул кызыктай, ал турсун шектүүдөй туюлушу ыкымал. Бирок, чындык ушундай, факт

ушундай. Маселенин чынында эле ушундай экендигине чыгарманы “чү” деп окуй баштаганда эле ынанабыз, анткени, “Сыпайчы” эл ичинде айтылып калган бир чымчым аңыз кеп менен башталат. Ал момундай афсана эле: “Илгери бир жигит Талас суусунун аркы өйүзүнө өтмөк болуптур, жайдын толук кези, иши шашылыш: аркы өйүздө күтүп жаткан колуктусун түн жамына алып кетмек экен. Кечинде жигит дарыянын жээгине келет да, эси эки болот: суу жээгинен ашып, бууракандап кирип жатат. Эски кечүүнүн изи да калбаптыр. Жигит эмне кыларын билбей, жээкте өйдө-төмөн чапкылайт-татынакай колуктусун колдон чыгарып жибереби!? Акыры айгырынын күчүнө ишенип, тобокел деп сууга кирет. Сууга кирери менен атты суу агызып жөнөйт, өзү болсо жээктеги бадалдарды кармап эптеп жээкке чыгат: коркконунан тиши тишине тийбейт. Сулуу колуктусу жөнүндө ойлогонго да алы келбейт. Кыбыланы баштанып, тизе бүктү да, алаканын жайып:

– О, Жараткан! Жанымды аман алып калгандыгың үчүн дагы бир атымды курмандыкка чалам!.. – дейт.

Бир нече күндөн соң бечара дарыяга келип, көргөн көзүнө ишенбейт: баягы бууракандаган суу жок – тартылып калыптыр. Арыраактагы суусу тартылып кеткен жээктен атынын өлүгүн тапты. Ээрин шыпырып алды да, жонуна салып жөнөдү. Келатып караса: баягыда аз жерден өзү өлүп кала жаздаган жерден бир карган чал эшеги менен суу кечип кела жатат.

–Эй, чал! – деди жигит муштумун көрсөтүп, – ушу мен сенден жана сенин эшегинден кемминби? – деди да, жерге жата калып, буркурап ыйлап жиберди: ошол түнү ал жетпей калган колуктусун башка бир жигит өңөргөн бойдон айылына алып кеткен эле.

Бул окуяны сыпайчы Бекназар көп эскерет.

– Биздин дарыя менен тамашалашууга болбойт, тууганым! – дейт ал, мурутунан жылмая, эскертип. – Бүгүн анын суусу араң тизеден келет, эч кимге зыяны жок, а эртең жини шакардай кайнап чыгат – көпүрө агызат. Ал тирүү жан сыяктуу – аны түшүнүү керек...” (44. ...-б.)

Аңгеменин чакан-чакан алты бөлүкчөсүнүн биринчисин түзүп турган бул уламыш кеп чыгармада кандай көркөм функция аткарып турат? Биринчиден, улуу калемгердин чыгармалары эл ичине дүң боло баштаган ошол 1950 – 60-жылдары жазуучуну орус адабиятынын таасири менен гана ушул бийиктикке жетти деген көз караштардын белгилүү бир деңгээлде гана туура экендигин далилдеп турса, экинчиден, Ч.Айтматов чыгармачылыгынын тим башталыш мезгилинен тартып эле элдик уламыштарга, түркүн түс накыл кептерге сугарылып чоңойгондугун айгинелеп турат. Үчүнчүдөн, бул афсана чыгармадагы негизги кейипкерлердин – ооба, кейипкерлердин – бири болгон Талас дарыясынын, эгер ушинтип айтууга мүмкүн болсо, кулк-мүнөзүн ачып берүү аркылуу аңгемедеги андан кийинки окуялар менен бекем тутумдашып, автордук ойду жана да иш аракеттери, ал турсун өмүр тагдырлары ушул Талас дарыясы менен эриш-аркак түшкөн сыпайчы ата, баланын образдарын дагы да толук, дагы да жеткиликтүү көркөм баяндап берүүгө өз салымын кошуп турат. Төртүнчүдөн, – бул эң башкысы – буркан-шаркан түшүп кара күчкө айланган Талас дарыясына атын агызып жиберип, өзү өлдүм-талдым менен жанын араң алып калып сүйгөнүнө жеталбай калган жигиттин армандуу окуясын баяндаган бул афсана кийин-кийин “Гүлсараттагы” “Карагул ботом” менен “Кожожаштан” жуурулуша жасалган көркөм баян менен уланып, анан Бугу-Эне, Айым-Балык, энесин аткан Жоламан маңкурт, Раймалы менен Бегимайдын армандуу сүйүүсү, ашыгына жете албай ачуу күйүттөн аска-зоонун арасында көздөн кайып болуп, түбөлүк колукту боюнча калган сардал кыз сыяктуу терең философиялык ойлорго сугарыла, доордун, замандын эң орчундуу көйгөй проблемалары менен тутумдашып турган легендалардын туу башында турат. Мына ошентип, улуу жазуучунун чыгармаларында элдик уламыштардын, легендалардын колдонулушу жөнүндө сөз кылганыбызда кепти “Гүлсараттан” эмес эч тартынбастан туруп эле “Сыпайчыдан” баштаганыбыз чындыкка жакын болот демекчибиз.

Жогоруда биз Талас дарыясын “чыгармадагы негизги кейипкерлердин бири” деп жөндөн жөн эле айтып койгон жокпуз. Аңгеменин экинчи бөлүкчөсү дал ушул Талас дарыясынын “кебете-кешпирин”, “кулк-мүнөзүн” сүрөттөө менен башталат. Андагы жаш калем минтип жазат: “Капчыгайда эзелтен берки күрөш жүрүп турат. Эки зоонун ортосуна кысылган Талас дарыясы жанталаша эркиндикти талап кылат: ал укмуштай күч менен аскалардын капталын ургулайт, козголгус көкүрөгүнө жанчылат. Бирок арга канча! Аскалар мисирейип унчугушпайт, алар кыймылсыз, кайдыгер. Көбүктөнгөн толкундар аргасыз алсыздыктан ызалуу чабалактайт жана каары кайнаган жыландай артка чегинет. Дарыянын күнгүрөнгөн кооптуу агымынан бир туруп коркунуч, бир туруп өтүнүч угулат. Мына, жаңы күчүн жыйып, толкун кайрадан капчыгайдын аскалуу дубалына келип урунат, жана кайрадан оор үшкүрүнө артына чегинет. Ошентип түбөлүк күрөш.

Капчыгайдын койнунан бошоп чыгып, Талас агымын бир аз жайлатат, бирок анын бул жерде деле жаны жай албайт. Дарыя эми жаңы тоскоолдуктарга жолугат, эми аларды адамдар жасайт.” (44. ...-б.). Таштан ташка чабылып ак көбүк боло капчыгайдын аскалуу жалама боорун күнү-түнү чапкылап агып жаткан Талас дарыясынын жапан күчү менен күрөшкөн Бекназар – аңгеменин башкы каарманы. “Бекназар – ата-бабасынан бери сыпайчы. Бул кесипти тиги чоң атасынан үйрөнгөн, ошондон тартып берилди да калды бул кесипке. Анын атасы ушул жерде, Таласта, суу ташкыны менен тендешсиз кармашта өлгөн. Өзү болсо нечен жолу өлүмдөн калды. Таластын суу алдындагы таштары эстеликке Бекназардын маңдайындагы терең тырыкты калтырышты. Аялы бул ишти ташта деп жүрүп чарчап бүттү. Алардын уруусунун бардыгы сөзсүз сыпайчы болушу керектигине Бекназар терең ишенчү. Сыпайчы анын оюнда чыныгы эркек, биринчи баба-дыйкан. Бекназар аталары калтыргандарга урмат менен мамиле кылчу, ата салтын ыйык сактачу.” (44. ...-б.).

Аңгемедө Талас дарыясы менен Бекназардан башка үчүнчү каарман бар. Ал – сыпайчынын уулу Алымбек. “...ал (Бекназар – С.А.) эбак , төрөлгөн

күнүнөн тартып эле, он алтыга келип калган уулу Алымбекти сыпайчылыкка болжоп жүрөт. Бул – эң кымбат максаты, бул жашоосунун маңызы. ...Бекназар ичинде уулу менен сыймыктанып жүрдү, андан келечекте сыпайчынын белгилерин көрдү. Али бала кезинен тартып эле, мектептен бош болуп калган учурларда, Бекназар дайыма Алымбекти дарыяга ала кетип, “суунун тилин” үйрөтүүчү.

... Алымбек акылдуу жигит болуп өстү. Анын, атасы сыяктуу, денеси чымыр болчу, көздөрү энесиникиндей бакырайып чоң жана сулуу эле.” (44. ...-б.).

Мына ошентип, аңгеменин негизги каармандарынын үчөө менен тең тааныштык. Чыгармадагы негизги коллизиялар мына ушул үч кейипкердин ортосунда болот. Окуя улуу калемгердин өзүнүн өспүрүм жана боз улан курагына туш келген кан күйгөн согуш жылдарын жана андан кийинки катаал мезгилди көркөм чагылдырат. Алгачкы чакан конфликт ата менен баланын ортосунда, андан соң сыпайчы ата, бала менен Талас дарыясынын ортосунда, андан кийинки негизги коллизия ата менен баланын ортосунда болуп, соңунда Алымбек менен Талас дарыясынын ортосундагы конфликтти сүрөттөө менен аңгеме аягына чыгат. Чыгарманын дал ушул өзөктүк коллизияларында каармандардын кулк-мүнөздөрү, адамдык сапаттары, бири-бирине, айлана-чөйрөгө жасаган мамилелери, дегеле жан дүйнөлөрү ачылып берилет, аңгеменин сюжеттик-композициялык курамы түзүлөт, башкы проблемасы менен негизги идеясы түйүндөлөт.

Ата, бала ортосундагы алгачкы чакан конфликт Алымбек жетинчи классты бүтөр жылы болот. Эч качан атасына тике карап сүйлөбөгөн Алымбек бир күнү мектептен соң атасы менен сыпайларды карап жүрүп, алардын ордуна шлюздөрдү курса жакшы болорун айтат. Шлюздөр тууралуу ал физик агайынан уккан болчу. Аларды кайда курууну да айтат бала атасына: “Билесизби, баягы чоң арыктын башындагы жантаймага.” Ок арыктын алкымына шлюз куруу жөнүндөгү баласынын бул оюна Бекназар караманча каршы турат:

“ – Сен акылдуусунба, Алымбек! Сенсиз эле ал жөнүндө ойлогондор бар. Сенин ишиң – билип кой, мектебиңе барып, окууну окуу жана көзү тирүү кезинде атаңдын ишин үйрөнө жүр... Кудайга шүкүр, сенин ата-бабаларың, мен, өмүр бою шлюзу жок эле Таласта жашап келдик.

Алымбек унчукпады жана атасын, көзүн бакырайтып, таң кала карады.” (44. ...-б.).

Бул чакан коллизиядан биз эмнени байкайбыз? Биринчи кезекте, Алымбек атасын ээрчип, аны менен кошо жасап жүрүп үйрөнгөн алгачкы турмуштук тажрыйбаларын мектептен окуп билгендери менен эриш-аркак айкалыштыра тиешелүү жыйынтык чыгарууга жарап калгандыгын, демек, өспүрүм баланын инсан катары калыптана баштагандыгын, бирок, өз оюн, өзүмдүк чындыгын аягына чейин коргоого али толук өсүп жете электигин көрөбүз. Экинчиден, эски сыпайчы Бекназардын жаңыны кабыл алууга таптакыр жөндөмсүздүгүнө, жөндөмсүз гана эмес дегеле каалабагандыгына (*“Кудайга шүкүр, сенин ата-бабаларың, мен, өмүр бою шлюзу жок эле Таласта жашап келдик.”*) күбө болобуз. Албетте, эски менен жаңынын минтип ичкериден башталган тымызын күрөшү ушуну менен токтоп калбайт эле. Окуянын андан аркы өнүгүүсү бул ойдун чындыгын далилдейт.

Ушул жерде жаш калемгер сөз удулун кайрадан аңгеменин үчүнчү каарманына бурат да, анын капчыгайдан чыгып, адыр-түздү аралай аккан абалын минтип баяндайт: “Талас – көчүп жүрүүчү дарыя. Суу кирген күндөрү ал нугун бир нече ирет өзгөртөт. Бир туруп өзөндүн бир чети менен агып, ага таштарды, кумду, агындыларды үйүп салат, бирде башка четине ооп кетет. Мурдагы ордуна келсең, сай кургап, суусуз жаткан болот. Мына ошентип эр болсоң башкы нук кай жерден өтөрүн билип ал. Кээде суу келет деп сыпай курган жерге суу келбей башка нук менен агат, ошентип эмгегиң текке кетти дей бер. Же тескерисинче, суу аз болгондо анын деңгээлин көтөрүү үчүн чоң сыпай курушат, суу капысынан бул жакка күчтүү агым менен келет да, бардык арыктар менен агып жөнөйт жана бардыгын түп-тамырынан бери агызып бүлдүрүп кетет.” (44. ...-б.). Табияттын ушундай

жапан күчү менен аны өз жашоо-турмушуна кызмат кылдырууну көздөгөн адамдардын ортосунда эртедир-кечтир күрөш болуусу табийгый көрүнүшбү? Албетте, ошондой. Анан калса, ал күрөш күттүргөн да жок. Жер үстүндөгүнүн баарысын куйкалап күйгүзүүнү көздөгөнсүгөн жай саратандын мээ кайнаткан ысык күндөрүнүн биринде, тагырак айтканда, түн ичинде, тоо, түздү жарып жиберчүдөй күн күркүрөп, чагылган чартылдай, нөшөрлөп жамгыр төктү. Мындай учурда Талас дарыясы андан бетер буркан-шаркан түшүп, жолундагынын баарын, ал турсун чеке-белиндегини да кыйрата агызып кетет. Ал эми дарыяга курулган сыпайлардын аман-соо калышы жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес болчу. Башка алаамат түшкөнсүгөн ушундай түнү Бекназар Алымбекти учкаштырып алып, атына олбуй-солбуй камчы ура, капчыгайдын оозуна чаап жөнөдү. Максаты, биринчиден, сыпайларды кароо болсо, экинчиден, “... Алымбек суунун ташкындаганын өз көзү менен көрсүн деди, адам эмгегинин баасын билсин, кырсык деген эмне экенин билсин деди. Алымбектин эрки бекем, мүнөзү катуу болушу керек. Мына ушундай гана кишилер, эр жүрөк, кайраттуу кишилер гана сыпайчы боло алышат. Бекназар ушундай тарбияланып өскөн, Алымбек да ушундай тарбияланышы тийиш.” (44. ...-б.).

Албетте, суу, аккан суу темасы адабиятыбызда эзелтен бери эле сүрөттөлүп келаткан, эл ырчылары тарабынан ырдалып келаткан түбөлүктүү темалардын бири. Адатта акындарыбыз аккан суунун жаратмандык касиетин, жан-жаныбар, өсүмдүктүн баарына өмүр берген улуулуугун ырга кошуп келишет. “Көз жетпеген ала кыр // Сайда болгон аккан суу. // Чаңкаганда адамга // Пайда болгон аккан суу. // Азган менен тозгонго // Айла болгон аккан суу. // Кызыл-тазыл жайнатып, // Гүл жараткан аккан суу. // Жер жүзүндө сонорго // Түр жараткан аккан суу. // Жашыл ала ыраң чөп, // Миң жараткан аккан суу.” (45. 49-б.) “Жети кабат Жер астын, // Жарып чыккан аккан суу. // Жер, Ааламдын баарысын, // Багып чыккан аккан суу. // Алты кабат Жер астын, // Атып чыккан аккан суу. // Адам Ата, Обону, // Багып чыккан аккан суу. // Ала-Тоонун боорунан, // Жарып чыккан аккан суу. //

Алтын канат, жез куйрук, // Балык чыккан аккан суу... // ...Кара таштан жаркырап, // Түшүп жаткан аккан суу. // Жан-жаныбар шимирип, // Ичип жаткан аккан суу.” (46. 59 – 60-бб.) “Барар жерин тапкан суу, // Касиеттүү аккан суу. // Жаратилган баарина // Акыбеттүү аккан суу... // ...Жеткен жериң гүлистан, // Шаар болгон, аккан суу. // Кимге керек шол замат // Таяр болгон аккан суу. // Масалаң терең белгилүү // Баян болгон аккан суу.” (47. 29, 31-бб.)

Ошону менен катар аккан суунун кыйраткыч табияты, жолундагынын баарын талкалай, кайгы-капа чачкан жапан стихия экендиги да айтылбай калган эмес. Аккан суунун мындай тескери көрүнүшүнүн эң биринчи мисалы болуп, албетте, баарыбызга бала кезден тааныш Үргөнчтүн суусу эсептелет. “Атагы Үргөнч суу экен, // Үстү көбүк буу экен. // Антарылып төгүлүп, // Төмөн жагын караса // Төрт дайрадай көрүнүп... // ... Жаш балаты, карагай // Түбү менен суурулуп, // Жарга барып урунуп, // Жардын боору туурулуп... // ...Карагай менен сал агып, // Кайың менен тал агып, // Үйөр болуп жыйылып, // Чет-четине урунуп... // ...Үстүнөн көбүк жалбырап, // Түбү менен үйдөй таш // Түгөл агып калдырап... // ...Мөңгүнүн баары бузулуп, // Бөлөкчө агып алыптыр. // Жайнап агып төгүлүп, // Карап турсаң чоң Үргөнч // Ушу турган Чорого // Жалаңкычтай көрүнүп.” (48. 45, 46-бб.). Бир караган адамга, албетте, бул аккан суунун жапан стихия экендигинин эпикалык көрүнүшү, гиперболалык сүрөттөлүшү катары кабыл алынат. Реалдуу чындык менен анча байланышы жоктой сезилет.

Ал эми жеке пенде катары кабыл алып, индивидуалдуу акын катары ырга кошкон ошол эле Жеңижокто да аккан суунун мындай кыйраткыч мүнөзү, бардык нерсени астын-үстүн кылган тескери күчү ырга салынат. Улуу ырчы минтип ырдайт: “Чагылганы чартылдап, // Ай караңгы түнүндө, // Күндүзгүдөй жаркылдап. // Жердин жүзү термелип, // Каарданып киргенде, // Каптап сел ылдый сүргөндө, // Капчыгайга толгондо, // Жандап барган мал-жанды, // Ажыдардай соргондо. // Алачыктай таш агып, // Аюу, жолборс, сүлөөсүн, // Алдынан чыкса баары агып. // Байлап койгон сал агып, //

Байкабаган жан агып. // Көпүрөлөр дагы агып, // Кечип кирген мал агып! // Бузуп өткөн кыяны, // Бул – аккан суунун зыяны!..” (46. 78-б.).

Жеңижок ырчыга удаалаш эле залкар акын Молдо Кылыч да аккан суу темасына кайрылып, ал чыгармасын тике эле “Жинди суу” деп атап, моминтип жазыптыр: “Тоо жаңырып таш агып, // Күлдүрөгөн сүрдүү суу. // Чалмаланып, сурданып // Ылайланган кирдүү суу... // ...Ак-караны тергебей // Адамга өч кандуу суу.” (49. 68-б.).

Ал эми реалист калемгер Ч.Айтматовдун сүрөттөөсүндө аккан – жинди – суу момундайча сүрөттөлөт: “Дарыя эмне болуп жатканын көрүү караңгыда кыйын болчу. Суунун күр-шарынан кулак тунат. Жапайы аркыраган күч чамынып-жулкунуп, күлдүрөтүп таштарды агызып, жээкке келип урунуп жатты. (“...Үстүнөн көбүк жалбырап, // Түбү менен үйдөй таш // Түгөл агып калдырап...”), (“Алачыктай таш агып”), (“Тоо жаңырып таш агып, // Күлдүрөгөн сүрдүү суу.”) Кара нөшөр адам өтө алгыс дубал болуп тынбай куюп, асманды жылчыксыз ээлеп алган кара булут дарыя менен биригип калгансыйт. Бекназар тизе бүктү да, дарыяны бир топко карап турган соң, мындай деди:

– Али агызып кеткен эмес окшойт. Көрдүңбү, тигил чоң кырдоону? Сыпайлар ордунда турушат.

Капчыгайдын үстү жагында асманда чагылгандар биринин артынан бири жаркырап түшүп жатышат. Тоолордогу жаңырыктан кулак тунат. Капчыгайдын оозунан формасыз жалындаган от чыкканын көргөндө, Алымбек селт эте түштү. (“...Карагай менен сал агып, // Кайың менен тал агып, // Үйөр болуп жыйылып, // Чет-четине урунуп...”), (“Каарданып киргенде, // Каптап сел ылдый сүргөндө, // Капчыгайга толгондо, // Жандап барган мал-жанды, // Ажыдардай соргондо.”), (“...Ак-караны тергебей // Адамга өч кандуу суу.”) Азыр эле Бекназар көрсөткөн кырдама дубалдай болуп көтөрүлдү да, кайра ошол эле замат жалпая түштү.

– Ата-а-а! – деди ал каргылдана, атасынын колуна эркисизден жармашып.

– Болор иш болду, – деди Бекназар бөтөн, ындыны өчкөн үн менен.

Чагылган жаркылдап, асманды аркы-терки тилди. (*“Чагылганы чартылдап, // Ай караңгы түнүндө, // Күндүзгүдөй жаркылдап. // Жердин жүзү термелип.”*) Анын жарыгы караңгыдан жээкте үн-сөзсүз турган эки кишини чарпып көрсөттү.

– Эч нерсе эмес, уулум, – деп Бекназар уулун кучактады. Алымбек атасына ыктап, анын жүрөгүнүн какканын сизди. – Талас дарыясынан биз өз энчибизди алабыз, ошон үчүн бизди адам дейт.” (44. ...-б.). Мына ошентип, аңгеменин үчүнчү бөлүкчөсүн түзүп турган ата, бала сыпайчылар менен Талас дарыясынын ортосундагы бул жолку беттешүү табияттын жапан күчүнүн жеңиши менен аяктады.

Эски сыпайчы Бекназардын соңку сөзү адам менен табияттын жапан күчүнүн ортосундагы күрөш дагы да улана тургандыгынан кабар берип турат. Ырасында эле ошондой болду. Талас дарыясынын оң жээгиндеги колхоздор суусуз калышты. Талаадагы күйүп бараткан эгинди, мөмө-жемишти сактап калуу үчүн райондун жетекчилери, колхоздордун башкармалары, МТСтин техникасы, жалпы журт түп көтөрүлө чыгышып, сыпайларды калыбына келтирүү ишин башташты. Табияттын жапан күчүнө каршы багытталган жалпы элдик эмгектин сүрөттөлүшү тууралуу айрым адабиятчылар тээ ошол 60-жылдары эле бир топ таамай-так пикирлерин жазып чыгышкандыгына күбө болобуз. Айталы, адабиятчы аттуунун баары баса калып тепкиге алышкан Н.Никипорецтин биз сөз башында кепке тарткан макаласында “Сыпайчыдагы” дал ушул эпизод – аңгемедеги төртүнчү бөлүкчө – тууралуу айткан пикири да бар. Андагы жаш окумуштуу минтип жазат: “Другое неприятное для реалистической литературы явление, оставшееся от фольклора – поза. ...для создания положительного характера героя писатель, и без того идеализировав его, придумывает затем ему такие отношения с людьми и со всей окружающей обстановкой, которые лучше всего могут быть характеризованы словом поза.

Вот пример из рассказа “Сыпайчи”. Разбушевавшаяся река снесла

сыпай... засыпанные камнем. Для того, чтобы колхозы не остались без воды, нужно эти сыпай восстановить. И вместо того, чтобы по-деловому, правдиво, а главное просто показать этот обыденный труд людей, писатель придумывает вначале лирико-драматический пролог, в котором “горят костры, меркнут искры на лету, навстречу волнам Таласа (а почему не вдоль волн?!), несётся песня Токтогула, парит горный орел...” Затем “по небу летают красивыми дугами звёзды и падают в ущелье. А чуть ниже звёзд бесшумно летают ночные птицы.” (16. с.85.). Аңгемени окуп чыккан адам ырасында эле бул төртүнчү бөлүкчө жасалмалуулуктун торунда калгандыгына ишенбей койбойт. Албетте, жазуучулук өнөрдүн башталыш этабында мындай кенемтелердин боло беришин мыйзамченемдүү көрүнүш демекчибиз...

Ошентип, эки күнгө пландаштырылган жалпы элдик иштин биринчи күнүндө негизги жумушту бүтүрүшүп, ок арыктын алкымынан башталып орнотулган сыпайларды дарыянын ортосуна чейин жеткиришти: “ансыз арык толбойт.” Атпай журт эртеси да тынбай иштеди. Акыры “ Арыкка суу толду, адамдардын көңүлү да кубанычка толуп чыкты. Суу талаага кайтарылып берилди.”

Өткөн кылымдын 50-жылдарынын баш ченинде – бул аңгеме жазылган кезде – көп улуттуу совет адабиятында “конфликтсиз теориясынын” өкүм сүрүп турган учурунда чыгарма жаратышкан көптөгөн калемгерлерибиздин айрымдары болгондо (алардын аттарын дагы бир жолу атасак болмок, бирок бул жерде анын зарылчылыгы деле жок деп ойлойбуз) эпкинүү эмгектин жеңиши сүрөттөлгөн ушул эпизод менен аңгемени жыйынтыкташмак. Тилекке жараша, Ч.Айтматов антпейт. Тескерисинче, кимдин ким экендигин ушул жеңиштен кийинки окуяларда ачып берет. Албетте, сюжет куруудагы, адам жан дүйнөсүн ачып берүүдөгү бул сапаттарды андагы жаш калемгердин ийгилиги деп тартынбай эле айтсак болот.

Аңгеме минтип уланат: “ Бирок Бекназар ишти токтотууну ойлогон жок. Анын көрсөтмөсү боюнча жогору агымга карай жарым айлана түрүндө бөгөт коюуну улантып жатышты.

...Эч ким каршы болгон жок. Сыпайларды куруу бүт бойдон Бекназарга ишенип берилди. Алымбек өзүнүн оюн айткысы келди:

-Ата, мүмкүн, ушул деле жетишээр. Арыкта суу толтура, эгер ташкын күчөсө, жаман болушу мүмкүн.” (44. ...-б.). Анан сыпайлардын ордуна эртедир-кечтир шлюздорду орнотуу жөнүндө ата, бала ортосунда кайрадан чакан талаш болуп өтөт.

“– Ары бар, – Бекназардын үнү каргылдады. – Иш үчүн мен жооп берем.”

Жооп берчү учур көп күттүргөн жок. “ Иш аяктап калган күүгүм ченде жана эл шатыра-шатман жолго чыгууга камынып жатканда Талас дарыясы кире баштады.” (44. ...-б.). Мына ошентип, капчыгайдан күтүүсүз келген сел эки күндөн бери араң жасап бүткөн көпчүлүктүн мээнетин, жалпы элдин жумушун сайга агызып кетүү коркунучун пайда кылды. Бекназардын айткан сөзгө көнбөй дарыянын ортосунан жагору карай бир топ жерге чейин сыпайлар менен байлап бөгөөл кылып салганы табияттын жапан стихиясынын кайрадан жеңишке жетишине көмөкчү болду. “Арыктагы суу жээктен ашып кетти. Эми кур дегенде арыктын өзүн сактап калуу керек эле. Бирок ал үчүн сыпайларды бузуу керек. Бекназар ага бара алмак эмес, куру бекер адамдардын өмүрүн тобокелге салууга болбойт. **Арык дарыядан бөлүнүп, оң тарапка кеткен жерде катастрофа болду.** Суу жээкти жууп кетти жана эч күч токтото алгыс сел төмөн дарыяга умтулду. Талас суу берген жок, ал аны акыркы тамчысына чейин калтырбай өзүнө кошуп алды, ал арыктын жээгинин баарын бузду жана шаркыратма менен жарларды жемирип баратты. Ушунун баары ушунчалык тез болгондуктан адамдар али нес болуп карап турушту.” (44. ...-б. *Астыларын сызган биз – С.А.*) Көрүнүп тургандай, эки күндөн бери баш көтөрбөй иштеген көпчүлүк эл үчүн да, ата, бала сыпайчылар үчүн да бул башка түшкөн чоң кырсык, айланы кетирген

апаат окуя эле. “Дарыяда тигинче суу агып жатканына карабай, талаада суу жетпей тамеки, бак-дарактар, эгин кургап жатканы кандай өкүнүчтүү.” Анан калса, зыяны баштан ашкан мындай алаамат иш эч себеби жок жөндөн жөн эле боло койбосу да белгилүү эмеспи. “Алымбектин ою уйгу-туйгу болуп, мындай каргашанын себебин издеп жатты. Эгер шлюздар болгондо эч чыгым тартпай эле суунун ашыгын агызып жиберүүгө болбойт беле? Ошондо арыкты да сактап калууга болбойт беле? Бирок бул жөнүндө атам эмне үчүн ойлонбойт, бул жөнүндө башкалар эмне үчүн ойлонушпайт?” (44. ...-б.). Албетте, жаамы журттун эки күндөн берки эмгегинин талаага кеткени Бекназардын да айласын курутуп турду.

Ушул жерде жаш жазуучу мыкты иштелген көркөм деталды окурмандарга сунуш кылат, б.а. ата, бала ортосундагы экинчи конфликтини көркөм баяндайт. Алдын ала эле айтып койчу нерсе ушул: аңгеменин кульминациялык окуясынан кийинки бул эпизод каармандардын ички дүйнөсүн ачып берүүдө өзгөчө орунга ээ болуу менен тыкандыгы, таамай-тактыгы, төгөрөгү төп келише кыт куйгандай болуп тургандыгы менен да айырмаланып турат. Анда эмесе жаш жазуучунун эч кимди кош көңүл калтырбай турган ошол деталын, ата, бала ортосундагы конфликтинин көркөм баяндалышын баарыбыз чогуу окуп көрөлү.

“Бекназар топтошкон элдин ортосунда турду. Ал тил, ооздон калган сыяктанды. А кишилер болсо андан кандайдыр бир арга болор деп үнсүз күтүштү, канткен менен ал эски сыпайчы да. Бирок Бекназар унчукпады, жана эч ким ага эч үн катпады, эч ким аны жемелөөгө даабады. Бардык болуп өткөндөр өтө эле коркунучтуу жана жөнөкөй болчу.

Алымбек болсо дегеле байкалбай кала берди – мындайда кимдин эсине келет. **Ал таноолору кыпчылып, өңүндө кан-сөлү жок – купкуу болуп турду. Башкалар дале болсо үмүт менен карашкан атасына, анын бир нерсе өзгөртүүгө алсыз экенине, өзүнүн колунан эч нерсе келбей турганына жаны кейиди. Эки күн бою жан этин жеп атышып, дарыядан бөлүп алган суу кайра Таласка кетип жатат...**

...Бекназар башын жерге салып, терс бурулду да:

– Баары кудайдын буйругунан, – деди.

Эл оор күрсүндү.

– **Жок!** – деди кимдир бирөө кескин. **Тургандар күтүүсүздүктөн селт дей түшүштү. Алымбек түз басып, атасына жакындады. Анын ирмелбеген көздөрүнөн, өрөпкүй дем алганынан кайтарылгыс күч жана чечкиндүүлүк сезилип турду.**

– **Жок!** – деп катуу кайталады Алымбек. – **Буга сиз күнөөлүүсүз, ата!**

Тургандар эмне дээрин билбей калышты.

– Биз шлюздарды курмайынча, сиздин сыпайларыңыздан кутулмайынча, дайыма алсыз болобуз.

Алымбектин айткандары Бекназардын кулагына жеткенден кийин анын башына кан тээп, маңдайындагы тырыгы жана мойну кочкул-кызыл болуп чыкты, деми кысылды.

– Эмне? – Бекназар Алымбекти көздөй атырылып, кетменди шилтеп жиберчүдөй жогору көтөрдү. **Алымбек солк этпеди. Кетмен көтөрүлгөн бойдон турду.** – Жогол, иттин гана баласы! Элдин көзүнчө... атасына! .. Өлтүрөм!..

Турган кишилер Бекназардын алсыз колунан кетменди жулуп алышты.” (44. ...-б. *Астыларын сызган биз – С.А.*)

Өзүнүздөр күбө болуп тургандай, мындай көркөм деталдарды жаратуу калемгерден тиешелүү чеберчиликти талап кылат. Анткени, дал ушундай эпизоддор аркылуу сүрөткерлер, кайталап айтабыз, каармандардын ички дүйнөсүн, пенделик насили менен нукура адамдык сапат-касиеттерин терең психологиялык өңүттөн ачып берүүгө жөндөмдүү экендигин далилдешет. Нукура талант катары таанылышат. “Сыпайчы” аңгемесиндеги жогорку көркөм деталды жаш жазуучудагы таланттын нукуралыгына кепил боло алчу эпизод деп тартынбай эле айтсак болот. Алымбектин: “Жок, буга сиз күнөөлүсүз, ата!” – деген ачуу сөзү, биринчиден, боз уландын таптакыр

башка адам болуп калгандыгын далилдеп турса, экинчиден, иштин удулуна акылы, табияттын жапан стихиясы менен күрөшүүнүн жаңыча жолуна, жаңыча ыкмасына көзү жетип калган адамдын көөдөнүн жарып чыккан катаал чындыгы болуп эсептелет. Психологиялык жактан терең иштелген дал мына ушундай көркөм деталдардын тажрыйбасы арадан төрт жыл өткөн соң Сейденин: “Сен белең?” – деген (50. ...-б.) терең мааниге ээ болуп турган суроосу аркылуу адамдын жан дүйнөсүн ичкериден ачып берүүчү катмар маанилүү эпизоддордун жаралышына алып келди деп эч бир тартынбай эле айтсак болот.

Ата, бала сыпыйчылардын ортосундагы бул конфликтиден кийин алдыңкы планга кайрадан аңгеменин үчүнчү каарманы чыгат. Бул ирет да жаш жазуучу баяндоонун жаңыча ыкмасын таап, аны ыктуу пайдаланат. Баяндоонун бул кандай жаңы ыкмасы эле? Баарыга белгилүү болгондой, көркөм чыгарма дегенибиз өзүнчө бир бүткөн дүйнө. Ал дүйнөнү жаратуу үчүн сүрөткерлер түркүн түс ыкмаларды пайдаланышат. Мына ошондой ыкмалардын бири – каармандардын өз ара диалогдору, ички монологдору. Реалдуу турмушта өз ара сүйлөшүү, ички монолог пенде баласына гана мүнөздүү сапат-белги, адам баласына гана тиешелүү өзгөчөлүк болуп эсептелет. Ал эми сүрөткерлер жараткан көркөм дүйнөдө болсо өз ара сүйлөшүү, ички монолог жан-жаныбарларга (*И.С.Тургеневдин Мумусу, Л.Н.Толстойдун Холстомери, Дж.Лондондун карышкырлары ж.б. – биз Ч.Айтматов адабиятка келгенге чейинкилерди гана эске алып жатабыз*), ал турсун курчап турган жансыз (*жансызбы!?*) дүйнөнүн тигил же бул бөлүгүнө, кубулушуна да (*Жеңижоктун Жалгыз талы, В.В.Маяковскийдин Айы, А.Осмоновдун Жылдызы*) тиешелүү сапат-белги, өзгөчөлүк катары көрсөтүлө берет. Баяндоонун мына ушундай ыкмасын улуу жазуучу кийинки чыгармаларында өтө кеңири жана таң каларлыктай деңгээлде колдонгондугу баарыбызга эң жакшы маалым. Ал эми көркөм баяндоонун мындай ыкмасын улуу калемгер чыгармачылыгынын тим башталышында, тагырак айтканда, ушул биз сөз кылып жаткан “Сыпайчы” аңгемесинде ыктуу пайдаланышы

таң кала турган көрүнүш, өзгөчө бөлүп көрсөтүп кете турган жетишкендик.

Аңгеменин үчүнчү каарманын сөзгө тартуу менен Ч.Айтматов чыгармасындагы окуяны минтип улантат:

“Эмне, Бекназар! Уят болдуңбу?” – деп күр-шар этет Талас. – “Башыңды ак баскан кезде сени өз уулуң мазактады. Эми эл ичине жаман сөз тарайт... Сен мени багындыра албайсың, а сенин уулуң башкача, өзүнчө баш ийдиргиси келет мени! Бирок ал да мени баш ийдире албайт!” – деп көбүктөнгөн Талас табалагансыйт.

Бекназардын башы улам барган сайын жерге кире берди. АТалас болсо дале тынчыбайт:

“Эх, сыпайчы! Канча жолу мен сенин капталыңды ийледим. Тагдырыңа ыраазы бол - эмгиче тирүү жүрөсүң. Көшөргөнүңдөн пайда жок. Мен сага багынбайм. Тигине, уулуң да тилиңди албай кетип калды. А сен аны бул жерде калтырып, мени менен күрөшсө, сенин ишиңди улантса, сендей сыпайчы болсо дегенсиң. Ал болсо кете берди. Ал мындан алыс кетти. Сен карыдың, колдоруң эми сага баш ийишпейт...” (44. ...-б.).

Талас дарыясын кудум тирүү адамдай сүйлөтүү менен жаш жазуучу Бекназардын пенделик муң-кайгысын, кесипкөйлүк катастрофасын эң сонун ачып берүүнүн ачкычын таба алган. Бекназардын азыркы абалын Талас дарыясына, болгондо да ал өмүр бою күрөшүп келген Талас дарыясына, айттыруу менен Ч.Айтматов мунун алдында сүрөттөлгөн коллизиянын маани-маңызын дагы да терндетип, ал конфликт аркалап турган көркөм функцияны андан бетер жогорулаткан. Анан, албетте, эсибизге Жер-Эне менен Толгонайдын узун сабак аңгемелешүүлөрү, Мүйүздүү Бугу-Эне менен Баланын сүйлөшүүсү, Орган карыя менен кайыктын маектешүүсү түшөт. Булардын баарынын башатында Талас дарыясы менен Бекназардын сүйлөшүүсү тургандыгы да эми мындан кийин жадыбыздан чыкпайт.

“Прошло четыре года”, – деп башталат аңгеменин соңку алтынчы бөлүмү. Бекназардын кем сөз болуп, арыктай, үйүнөн чыкпай олтурган абышка болгону, уулунун эл алдында жасаган мамилеси үчүн кирдеген

көңүлү алиге чейин тазарбай жүргөндүгү, Алымбек болсо окуусун бүтүп, суу чарбасынын гидротехниги болуп иштеп жаткандыгы, атасынын алдына түшкөн ар жолку аракети натыйжа бербей келаткандыгы айтылат. Анан бала сыпайчы менен Талас дарыясынын ортосундагы акыркы коллизия окурмандарга сунушталат. Бул ирет жаш сыпайчы – гидротехник Алымбек Бекназаровдун карамагында жаңы, заманбап техника, жардыргыч каражаттар бар эле. *(Айтмакчы, алгачкы аңгемелери жөнүндө улуу калемгердин кийинкиин жазган пикириндеги “жаңы техниканы жардыруунун колдонулушун” “Биз андан ары барабыздан” эмес ушул “Сыпайчыдан” жолуктурабыз.)*

“Бир жолу эртең менен Бекназар капыстан жердин болуп көрбөгөндөй дүңгүрөгөнөн ойгонду. Үн качыгай тараптан угулду... Ал улам-улам бозоргон чаң асманга көтөрүлүп жатканын көрдү. Ал жакта кандайдыр бир зор, түшүнүксүз окуя болуп жатты...

...Жээкте эл көп жана уу-дуу болчу. Таш, кум, топурак жүктөлгөн самосвалдар тынбай өйдө-төмөн өтүп жатышты.

Баягы айрылышка чейин бүт арык бетондолгон. Арыктын башына жана жантайма тарабына шлюздар коюлуп, баары кызыл сыр менен сырдалган.

...Ал Алымбекке тез жакындап келатты.

– Сен жакшы иш баштапсың, Алымбек, – деп шыбырады Бекназар, тери куюлган бетин аарчып. – Биздин укум-тукумубуз бүт сыпайчы болушкан, бирок мындай сыпайчы болгон эмес... **Сен – чыныгы сыпайчысың!..” (44. ...бб. Астыларын сызган биз – С.А.)**

Мына ошентип, Талас дарыясы менен жаш сыпайчынын *(гидротехниктин)* ортосундагы бул акыркы күрөш сыпайчынын *(адам баласынын)* жеңиши менен аяктады. Албетте, аңгемедеги бул соңку коллизияга автор көп маанини сыйдырууга аракет жасаган. Баарынан мурда эски менен жаңыны кош катар коюп сүрөттөө озуйпасын аркалаган, анан, экинчиден, бул параллель сүрөттөө аркылуу жаңынын салтанат курушун, жаңынын жаңы бийиктиктерди багынта алар касиетин даңазалоону көздөгөн.

Аңгеменин жалпы жазылыш деңгээли, жанатан бери өзүнүздөр күбө болгондой, жаш калемгердин ал мүдөөлөрү ишке ашкандыгын көрсөтүп турат.

Мына ушул жерде адабиятчы П.Е.Глинкиндин таамай айтылган төмөнкү пикирин эске сала кетүү артыкбаштык болбойт. Адабиятчы минтип жазат: “Не удивительно, что у такого отца сын вырос достойным человеком, и это... стало основой нравственного конфликта между родителем и сыном. Алымбек, с детства воспринявший высокие принципы служения людям, не побоялся пойти против заскоруждой мысли отца, и тот вынужден принять его правоту и силу, но для этого Бекназару пришлось пройти через страдание, пережить душевный надлом. Обе противоборствующие стихии вызывают симпатию автора. И отец и сын по-своему правы, один черпает веру в другом. Их единение, взаимное душевное обогащение и есть подлинная ценность.” (3. с.11.).

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун “Сыпайчы” деп аталган бул аңгемеси сюжеттик-композициялык курулушунун тыкан иштелиши, каармандардын жан дүйнөсүнүн бир топ чебер ачылып берилиши, баяндоонун ар кандай ыкмаларынын иштиктүү пайдаланышы боюнча андагы жаш калемгердин чыгармачылыгынын алгачкы этабындагы ийгилиги деп айтсак болот.

“Кайракта” жана ал жөнүндө

Ч.Айтматовдун биз сөзгө ала турган аңгемелер түрмөгүндөгү акыркы көркөм туундусу болуп “Кайракта” деп аталган чыгармасы эсептелет. Аңгеме **1954-жылы 11-апрелде “Советская Киргизия”** гезитине жарыяланган. “Кайрак жерде” улуу жазуучунун чыгармачылыгынын тим алгачкы этабында орус тилинде жазылган беш аңгемесинин көлөм жагынан чаканы. Чыгарма үч бөлүкчөдөн турат. Биринчи жана үчүнчү бөлүкчөлөрү чакан-чакан келип, аңгеменин экспозициясы менен жыйынтыгын түзүп турушат. Негизги окуялар экинчи бөлүкчөдө берилген.

Чыгарманын кейипкерлери болуп МТСтин тракторчулар бригадасынын бригадири Чормонов, Чоң-Арык районундагы “Орто-Сай” колхозунун жаңы агроному Кожомкулов жана Чормонов жетектеген тракторчулар бригадасынын мурдагы тракторчусу Эралы эсептелинет. Байкалып тургандай, бул аңгеменин сюжетин Ч.Айтматов айыл чарба институтун бүткөн соң баш калаабыздын четиндеги Кыргызстан мал чарба илим-изилдөө институтунун тажрыйба станциясында иштеп жүргөндөгү турмуштук таасирлеринен алган окуялар түзүп турат деп боолголосок болот. Анткени, борборубуздун түштүк тарабындагы Орто-Сай айылы азар да бар эмеспи. Чоң-Арык району кийин чарбаларды ирилештирүү учурунда Аламүдүн районунун курамына кошулгандыгы да баарыга белгилүү.

Аңгеме “чү” дегенде эле Чормонов менен Кожомкуловдун (айтмакчы, бул эки каармандын ысымдары айтылбай ушинтип фамилиялары менен гана берилет) ортосундагы дүрт эткен конфликт менен башталат. Жаш калемгер таамай белгилегендей, “бөтөнчө эч нерсе деле болбогондой сыяктанган.”

Болгону эле “Орто-Сай” колхозунун кайрактагы айдоосунун өлгөндүгү жөнүндөгү актыга МТСтин жаңы башкы агроному кол койбой койгон.” Бул актыны көтөрүп алып кол койдуруп жүргөн адам МТСтин тракторчулар бригадасынын бригадири Чормонов эле. “Ал, Чормонов, күйүүчү майды

үнөмдөгөнү, тракторлорду иштетүүдө жогорку натыйжаларга жетишкендиги үчүн жыл сайын сыйлыктарды жана грамоталарды алып жүргөн алдыңкы бригадир болсо, буга чейин облустун бир жеринде олтуруп кагаз толтуруп жүргөн жаңы агроном сөрөйдүн аны капарга албагандыгы ачуусун катуу келтирди.

Чормонов өзүн кармана албай, каалганын ары жагындагы Кожомкулов уксун деп, үнүн катуу-катуу чыгарды:

– Мен муну жөн калтырбайм! Мен алдыңкы адамдардын кадыр-баркын тебелөөгө жол бербейм! Жардам бергендин ордуна биздин агроном... Бюрократ! – Ушул сөздөрдү айтып, Чормонов, эшикти “тарс” жаап, бөлмөдөн чыгып кетти. Контордо иштеп олтургандар эмне болуп кетти дегенсишип, бири-бирин карап калышты. Мындай абалда алар Чормоновду биринчи ирет көрүп олтурушат.” (51. ...-б.) Келтирилген шилтемеден эмнени байкап, кандай жыйынтык пикирге келишибиз мүмкүн? Алгач эле оюбузга өз жумушун жетик өздөштүргөн, бригаданын ишин мыкты уюштура билип, эмгектин натыйжалуулугун арттырган, мээнетинин үзүрү катары жыл сайын ар түрдүү сыйлыктар менен сыйланып, грамоталарды алып жүргөн МТСтин тракторчулар бригадасынын бригадири Чормонов менен реалдуу турмуштан артта калган, облустук көптөгөн мекемелердин биринде күнүмдүк кагаздардын көмүүсүндө калып, практикалык иштердин өзгөчөлүгүн ичкериден биле бербеген Кожомкуловдун элестери көз алдыбызга тартылат. Көнүмүш менен ой жүгүрткөн калемгер, трафарет болгон сюжеттердин жетегинде калган окурман, албетте, мына ушундай бүтүмгө келип, ушундай жыйынтык чыгаруусу толук ыктымал. Ал эми Ч.Айтматов болсо сюжеттин андан аркы өнүгүүсүн таптакыр башкача нукка бурат, турмуштун өзүндөгүдөй көп кырдуу, көп сырдуу кылып өнүктүрөт. Окурмандын оюна келген алгачкы пикир жаңылыш экендигин, адам деген миң кырдуу, миң сырдуу табышмактуу жан экендигин далилдеп берет. Аңгеменин бул башталыш окуясы, экспозициясы тууралуу адабиятчы Лайли эже Үкүбаева да момундай деген таамай пикирин ортого салат: “Жазуучунун “Кайракта”

(1954) ...аттуу аңгемесинен да Чыңгыз Айтматовдун кийинки чыгармаларында биротоло орун очок алган мүнөз түзүүдөгү стилдик ыкмаларынын көптөрүн жолуктурабыз.

Турмуштук тажрыйбасы аз, жаш агроном Кожомкулов жаңы орунга иштөөгө келген биринчи эле күнүндө МТСтин бригадири Чормонов менен пикири келишпей калат. Себеби ал Чормоновдун кайрак жердин түшүмсүздүгү жөнүндө даярдап келген акты кагазына кол койбой “өзүм териштирип көрүп, анан коём”, – деп узаткан. Бул Чормонов үчүн күтүүсүз окуя эле. Ал жерге жылдан жыл өтүп, акт жазылып келатат. Азыр да директордун колу турат. Буга чейин анын актысына эч ким бут тоскон эмес.

Аңгеме ушинтип түздөн түз сюжеттик чиеленишүүдөн башталат.” (29. 22 – 23-бб.)

Бул аңгеме жөнүндө белгилүү адабиятчы А.Акматалиев өз оюн мындайча билдирет: “Кайракта” (1954) аңгемесинин да сюжеттик линиясы каармандардын конфликтисинен турат. Жаш агроном Кожомкулов бригадир Чормоновдун кайрак жердин түшүмсүздүгү жөнүндөгү көз боёмочулук алдамчылыгынын жүзүн ачат. Тажрыйбасы аз Кожомкулов турмуштун татаалдыгына такшалат. Автор каарманынын калыптанышын реалдуу жашоо менен байланыштырат.” (24. 51-б.)

МТСтин алдыңкы бригадири Чормоновдун жогорудагыдай жоругуна “...Кожомкулов башкалардан беш бетер таң калды. Чормонов менен болгон сүйлөшүү ага жагымсыз таасир этти. Бул күндөрдө ансыз эле ага оор болду. Чиеленишкен жана эчактан бери бузулуп келаткан которуштуруп себүү ишин түшүнүп чыгуу эле канчалык түйшүктү талап калды! Кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт. Аңгыча Чормонов менен минтип...

“Түшүнбөй турам, Чормоновду иште алдыңкы, эстүү адам катары айтышпады беле. Мүмкүн менден кетип жаткандыр, – деп ойлоду Кожомкулов.” (51. ...-б.).

Мына ошентип, иштин баары биздин ойго биринчи келген пикирибиздей эмес экен. Көрсө, облустаң которулуп келген жаңы агрономду

жаңы жерде бир топ чаташкан маселелер, ал турсун үрөн себүүдөгү көптөн берки туура эмес иштер күтүп туруптур. Кыскасы, *“кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт.”* (“на бумаге было одно, а на деле выходило другое”). Аңгеменин негизги проблемасы, көркөм чечмелөөгө ала турган башкы максаты да дал ушул сүйлөмгө катылган. Дагы да тагырак айтчу болсок, социалисттик чарба жүргүзүүнүн бирден бир кемчилиги, колунда канчалык күчтүү бийлик топтолгонуна карабастан коммунисттик бийлик да күрөшүп жеңе албай койгон илдет дал ушул болчу, башкача айтканда, ар качан *“кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт.”* Аңгеме жазылгандан бери алтымыш жылдай мезгил жана чыгармада көркөм чагылдырылган социалисттик чарба жүргүзүүнүн кыйраганына чейрек кылым өткөнүнө карабастан бул сүйлөмдү окуп олтуруп мен андагы жаш калемгердин коомдук турмуштун күрөө тамырын кармап билген зиректигине чын ыкласымдан кубандым. Биздин бул пикирибизди окуган айрым скептиктер: “Жыйырма алты жашар Айтматовдон коомдук турмуштун ар тарабын көрө билген жазуучуну таба коюптур”, – деп ынжыктаныштары да ыктымал. Эмне дешсе өздөрүнүн эрки. Бирок факт деген факт боюнча калып жатпайбы. Жетимиш төрт жыл гана өмүр сүргөн улуу держава СССРдин жер шарынын картасынан жоголушунун бир топ себептеринин ичинде дал ушул илдет-себеп да – *“кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт”*– өзгөчө орунга ээ экендигин бүгүн эч ким жокко чыгара албайт. Албетте, айрым коомдук ишмерлер, кээ бир окумуштуулар, карапайым калктын көпчүлүк бөлүгү улуу держава СССРдин кыйрашын анын бюджетинин негизги бөлүгүн түзүп турган мунай менен газдын баасынын сексенинчи жылдардын баш ченинде дүйнөлүк рынокто кескин арзандап кетиши менен түшүндүрүп жүрүшөт. Мындай көз караштын туура эмес экендигин Орусия мамлекетинин соңку жаңы тарыхындагы экономикалык өсүшүнүн негизин иштеп чыккан теоретиктердин бири, В.В.Путиндин мурдагы президенттик мөөнөтү учурунда экономикалык саясат боюнча кеңешчиси, азыр АКШдагы белгилүү Като борборунда иштеп

жаткан Андрей Илларионов “Азаттык” радиосунун чыгаан публицисти, бүгүнкү кыргыз журналистикасынын алдыңкы өкүлү Амирбек Азам уулу (Усманов) менен болгон маегинде минтип жокко чыгарат: “Менин көз карашымча, мындай теория чынында эле популярдуу. Бирок ал чындыкка коошпойт. **СССРдин кыйрашы мунайдын арзандашы жана тышкы карыздын көбөйүшүнө байланыштуу эмес...** Мындай көз караш чындыкка дал келбегенине ишенүү оңой эле. Ал үчүн мунай жана газды көп өндүргөн жана экспорттогон өлкөлөрдүн тагдырын карап көргөн жетиштүү. Дүйнөдө мындай 40тан ашуун өлкө бар. Алардын баары 1980-жылдардын башында мунайдын баасынын кескин арзандашын баштан кечирип, бирок, жалгыз гана СССР кыйрады. Эгер окуя 40тан ашуун өлкөнүн биринде гана болсо, окуянын мыйзамченемдүүлүгү күмөн санатмак эмес. 80-жылдары мунай менен жан баккан Латын Америка мамлекеттеринин көпчүлүгүнүн тышкы карызы өскөн жана борчун төлөй албай кризиске да батышкан. Дефолт болгон. Бирок алардын бири да кыйраган жок... Экинчи жактан, СССР менен удаа кайсы мамлекеттер ыдырап кеткенин карап көрөлү. Алар экөө: Югославия жана Чехословакия. Аларда мунай, газ жок эле. Алар мунайдын арзандоосунан пайда гана көрүштү жана ага карабай кыйрашты. **Ошентип, Советтер Союзу мунай арзандап... кыйроого мажбур болду деген теорияга негиз жок.**” (52. 188 – 189-бб. *Астыларын сызган биз – С.А.*). Демек, социалисттик коомдун, чарба жүргүзүүнүн социалисттик ыкмасынын өзү кандайдыр бир айыккыс илдеттерге кабылган. Социалисттик коомду ичкериден ириткен андай айыккыс дарттардын бири тээ ошол 1954-жылы эле жыйырма алты жашар жаш жазуучу Ч.Айтматов так, таамай айтып койгон илдет – “кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт”– болчу. Ырасында эле, калп айтуу, кошуп жазуу, көз боёмочулук, мамлекеттик менчикти туш тарабынан уурдоо, жоготуу, чексиз ысырап кылуу социалисттик коом үчүн айыктыра алгыс, түпкүлүгүндө келип анын түбүнө жетчү илдетке айланбады беле. Мындай илдет тууралуу чарба жүргүзүүнүн айыл жериндеги жападан жалгыз формасы болгон коллективдүү чарбанын

турмушуна байланыштырып улуу акыныбыз Алыкул Осмонов согуштан кийинки жылдары эле “Жоготуу” деген ырында көрөгөчтүк менен минтип жазыптыр.

Эгер сүйсөң өз жаныңдай колхозду,
Колхоз болор көп-көп достуу, жолдоштуу.
Бул замандын сен бир башка кишиси,
Жоругундан жоготулсун жоготуу.

Эгер сүйсөң, ардактасаң колхозду,
Колхоз болор сендей жакшы жолдоштуу.
Аккан кирсин, кирген кайра акпасын,
Жоготулсун, жолобосун жоготуу. (53. 240-б.)

Бирок, тилекке каршы, акындын *“Аккан кирсин, кирген кайра акпасын”* деген аруу тилеги аткарылмак турсун жыл өткөн сайын тескерисинче боло бербедиби. Болочоктогу улуу жазуучу таамай белгилегендей, “кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбей” социалисттик менчик ичкериден ыдырай бербедиби. “Колхозду сүй”, “Аккан кирсин, кирген кайра акпасын” деген үгүттөрүнөн майнап чыкпай баратканын байкаган улуу акын чыдамы кетип акыры *“Урулук деген эмне?”* деген ырында

Колхоз мүлкү – көп мүлкү,

Уруу деген шум түлкү, – деп кеп баштап келип, анан элдик каргыш ырлардын формасына салып минтип жазбадыбы:

Койчудан барып кой уурдайт,

Союп алып кудуңдайт.

Эт жебей, кара балээ жейт,

Сорпо ууртабай, уу уртайт. (39. 215-б.)

Жаш жазуучунун аңгемесинен биз дал мына ушундай көйгөй проблемага туш болобуз. Ошол учурда эле проблеманы дал ушундайча коюп, ошонун тегерегинде көркөм ой жүгүртүүсү Ч.Айтматовдогу акыл-парасаттын тубаса бийиктигине, көркөм ой жүгүртүү кан-жаны менен бирге бүткөнүнө

күбө өтүп турат.

“Мен аны өзүм көрүшүм керек” деп айткан агроном Кожомкулов “эртең менен МТСтин короосунан ат минип чыгып, ...түш ченде жер картасында “Б-1” деген белги коюлган пунктка жетти. Бул “Орто-Сай” колхозунун кайрак талаасы болчу.” (51. ...-б.)

“...Кожомкулов кайрак жердин түшүмсүздүгүнүн себебин текшерүү үчүн талаага келиши менен окуя андан ары өнүктүрүлөт.

Аңгемедеги экинчи сценанын ядросун Кожомкулов менен Чормоновдун бригадасында мурда иштеп кеткен жигит Эралынын жолугушуп, аңгемелешүүсү түзөт. Эралы кайрак жердин эмне үчүн түшүм бербей жүргөнүн айтып берүүсү менен Чормоновдун жүрүш-турушунун жандырмагы ачылат.

...Чыңгыз Айтматовдун предметти фактыдан маңызга, сырткы челден ички мазмунга карай изилдөө чеберчилигинин башаты биринчи ушул аңгемеден көрүнөт.” (29. 23-б.). Агроном Кожомкулов эки саат бою кайракы болуп айдалчу массивди узун-туурасынан кыдырып чыкты. Өтө дыкаттап карап чыкты. “Айдалды деген аты бар талааны отоо чөп басып калыптыр. Кадам сайын ала, айдоо аягына чыгарылбаган.” Мына ошентип, кайрак аңыздын абалын жеринен барып өз көзү менен көргөн Кожомкулов маселенин төркүнүн түшүндү. “И-ии, айдабай эле, чийип өтүшкөн тура, – деди агроном нааразы боло, кесек топурактарды буту менен жанчып. – Чормонов агротехниканын бардык эрежелери сакталган деди эле го.” (51. ...-б.). Колхоздун бул кайрак жеринен эмне үчүн түшүм алынбай калып жаткандыгынын төркүнү ушинтип агрономго дайын боло баштады. “Оңбогурлар! Ушундай да кылышабы! – агроном нааразы боло берди. – Жок, бул жерде кеп жамгырда эле эмес. Топурак жарамдуу, нымдуулугу жетишерлик. Даана эгиндин жери ушул да! Болуптур, жазгы буудайга жарабасын, эмне үчүн арпа себишпеди? Себеби эмнеде? Өтө кургакчыл жылдарда деле кайрак жерден, аз болсо да, түшүм алышчу эле го?” (51. ...-б.). Мына ошентип, жердин кыртышы да талапка жооп берелик, нымдуулугу да

тиешелүү деңгээлде экен. Жамгырда да күнөө жок. Анан калса, күздүк буудай түшүм бербей калса, эмне үчүн арпа сепкенге болбосун? Көрсө, маселенин баары агротехникалык эрежелердин сакталбаганында, кимдир бирөөлөрдүн – кимдер экендиги азырынча жаш агрономго да, окурмандарга да белгисиз – көз боёмочулдугунда экен.

Анан калса, агротехникалык эрежелердин сакталбагандыгы, кимдир бирөөлөрдүн көз боёмочулдугу кайрак жерден таптакыр түшүм алынбай жаткандыгынын бир гана себеби экен. Экинчи себебин кайрак жерди карап жүргөн Кожомкуловго айылына баратып жолуккан Эралы түшүндүрүп берет, анткени, Эралы, сөз башында айтылып өткөндөй, МТСте Чормоновдун бригадасында тракторчу болуп иштеп кеткен эле.

“ – Бул жерге буудай айдалган имиш, бирок чыкпай калган дешет, – деди агроном. – Кур дегенде уругун табамбы дегем, таба албадым. Үч даана гана дан таптым. Чымчыктар жеп кетишсе керек.

–Туура айтасың, андай чымчык бар, андай чымчык бар! – деди бейтааныш жигит сөзүн кайманалата созуп...” (51. ...-б.). Албетте, Эралы сырдуу кылып айтып жаткан чымчыктарда кеп бардыгын боолголой баштайбыз. Эралы айтып жаткан чымчыктар Кожомкулов өзү жогоруда айткан көз боёмочулар, мамлекеттин, демек, элдин мүлкүнө суук колун салган шылуундар, бар нерсени жок кылгандар, элдин мүлкүн менчиктеп алган уурулар, дагы да тагырак айтчу болсок, колхоздун кайрак жерине себүү үчүн бөлүнгөн үрөндүн көпчүлүгүн өздөрү жең ичинен бөлүп алып жүрүшкөн адамдар эле. Алар кимдер болушу мүмкүн? Албетте, алар “Орто-Сай” колхозунун кайрак жерин иштетүүгө тикеден тике катышы бар адамдар болчу. Муну биз Эралынын айтканынан улам билебиз. “Анан үрөн себүү башталганда, үрөндүн нормасы да азайтылды.

– Эмне үчүн норманы азайтып жатасың? “Кайрак түшүм бербейт, кайрак түшүм бербейт!” деп дайыма кыйкырабыз да турабыз. Күнөө өзүбүздө...

Чормонов кытмыр жылмайды:

– Эмне кыйкырасың? Ушуну түшүнбөгүдөй баласыңбы? Мындан баары бир эч нерсе чыкпайт. Жөндөн-жөн эле үрөндү да, күйүүчү майды да корото берүүнүн кереги эмне?” (51. ...-б.). Мына ошентип, кайрак жерди айдоонун агротехникалык эрежелерин сактабай, ал аз келгенсип, кайрак жерге бөлүнгөн үрөндүн дээрлик көпчүлүк бөлүгүн жең ичинен өз ара бөлүп алып жүрүшкөн Чормонов сыяктуулардын кыянатчылыгынан кайрак жер түшүм бербей жүрүптүр.

Кожомкуловдо дагы бир шектенүү бар эле. Агрономдун көөдөнүн өйүгөн ал суроо кайрак жердин өзүнө байланыштуу болчу: “Же чынында эле кайрак жер жараксызбы?” Бул суроонун жообун да Эралы экөө бирге табышты. “

“Эралы дароо жооп берген жок.

— Ким кандай ойлорун билбейм. Бирок мен ишенем, жолдош агроном, бул жер түшүм бериши керек. Менин кошунам айтат, качандыр бир кезде бул жерди соко менен айдап, түшүм алчу экен. Токто, токто, – Эралынын жүзү кандайдыр бир ойдон улам жадырай түштү. – Жүрү, тиги жерге баралы, өзүң көрөсүң...

Ал Кожомкуловду колдон алып, айдоодон отуз кадамча ары жактагы жарчага ээрчитип барды. Жардын таманында буудайдын солуп бараткан сабактары өнүп турду. Бул эбак чымчыктар жеп койгон кадимки эле буудайдын баштары болчу.

– Кара, айдалбаган жерде да буудай баш алып жатат го!” (51. ...-б.). Мына ошентип, бир кезде соко менен гана айдалып, ал эми кийинчерээк айдалбай дале калган жерге буудай сопсонун эле болуп өсүптүр го. Демек, айып жерде да эмес экен. Ошентип, кайрак жерден таптакыр түшүм алынбай жаткандыгынын себептерин жаш калемгер каармандардын жасаган иш аракеттери, бири-бирине жасаган мамилелери аркылуу айтып берет.

Соко демекчи, буга чейин да Чормонов менен Эралынын ортосунда дал ушул айдоо эрежелерине байланыштуу конфликт болуп өткөн эле. Эралы Чормоновдун бригадасында тракторчу болуп иштеп жүргөн учурда, мындан

эки жыл мурда, аны ушул алыскы кайрак жерге алып келип, анан жылда эле кайра кайра айдалган аңызга дагы кайра салат. Бригадир менен тракторчунун ортосунда мында бир чатак чыгат. “Бирок ушундан кийин Чормонов таптакыр түшүнүксүз иш жасады. Ал өз колу менен соколордун тетигин жерди тайыз айдоочу өлчөмгө койду.” Чормоновдун кандай адам экендиги ушундан кийин окурманга биротоло дайын болот. Чормоновдун минтип трактордун соколорун жердин үстүңкү кыртышын гана чийип кете турган абалга коюп коюусунан, кайрак жер үчүн үрөн себүүнүн агротехникалык эрежелерин атайылап сактабагандыгынан, үрөндүк буудайдын көпчүлүк бөлүгүн жең ичинен менчиктеп алуусунан кийин Эралы да өзүнчө түркүн ойлорго келип: “Мындай алдамчылыктын кимге кереги бар? Андан көрө баарын таштап, кете берем”, – деп санаага батат. Баарынан да колхоздун башкармасы үчүн алыстагы бул кайрак жердин абалы, андан алынуучу түшүмдүн бар-жоктугу таптакыр мааниге ээ эмес экендиги тракторчунун жанын кашайтат. Анткени, “кайрак жердин өлгөнү колхозго баары бир экен, анткени айдоо жерлер жыл сайын табият кырсыгынан жапа чеккен катары керектен чыгарылып жүрүптүр.” Кайрак жерге байланыштуу мына ушундай көз боёмочулук, мына ушундай калп айтуулар, элдик мүлктү атайылап жоготуу, уурулук болуп келиптир. Аңгеменин башталышындагы Чормонов көтөрүп алып кол койдуруп жүргөн акт дал мына ушундай маанидеги, башкача айтканда, алыстагы кайрак жердин түшүмү “табият кырсыгынан улам алынбай калды” делип толтурулган акт экендигин окурман өзү сезет, өзү жыйынтык чыгарып, ушундай экендигине көзү жетет.

Ушул жерде кайрадан улуу акыныбыз Алыкул Осмоновдун өлбөс-өчпөс поэзиясына кайрылууну эп көрүп турабыз. Анткени, А.Осмонов “Кайракта” аңгемеси жазылардан алты жыл мурда эле *“Байка, жигиттер”* деген ырында Чормоновго окшогондордун портретин түзүп, атпай журтка “таанып жүргүлө” деп сунган экен.

Калк мүлкүнө карышкырдай кол салган,
Жүз тармактуу каргашалуу жол салган.

Мөөрүн басып, *акты менен толтурган,*

Он чөнтөгү ону бирдей бүт жалган:

Эмки кууну,

Жакшы тааны,

Байка, жигиттер!

Жорго минген Шермат келатат,

Кара, жигиттер! **(54. 255-б. Астын биз сыздык – С.А.)**

Чормоновдун коомдук турмуштун нормаларына сыйбаган, адамгерчиликтин эрежелерине туура келбеген, адеп-актыктын, ыймандуулуктун жол-жоболоруна теңирден тескери келген мындай иш аракетинен, жорук- жосунунан биротоло көңүлү калып, биротоло иренжип, өзүнүн бул арампөш бригадиринин арам иштери тууралуу “Эралы кайрылбаган жер калган жок, ага эч бир жерде ишенбей коюшту. Райондо кайрак жер менен эч кимдин иши жок экенине Эралынын көзү жетип бүттү.

“Областка чейин барам, – деп чечти Эралы, – мүмкүн мени ошолор түшүнөр!”

Бирок Чормонов кайдандыр бир нерсенин жытын алып калыптыр. Бригадирдин сөзү менен чогулган айылдын кадырлуу үч аксакалы Эралыга келип: эгер урукташ тууганы Чормоновду жайына койбой турган болсо, анда бардык туугандар аны жек көрөрүн катуу айтып билдиришти.” **(51. ...-б)**. Бир караган адамга бул жерде патриархалдык-уруулук түзүлүштүн жол-жоболору үстөмдүк кылып жаткандай туюлушу ыктымал. Бирок, таптакыр андай эмес. Бул жерде элдик таалим-тарбиянын эрежелери чечүүчү ролду аткарып жатат. Анткени, кыргыз элинде адамдар ортосундагы алака-катышты жөнгө салууда аксакалдардын айтып-дегендери, чыгарган жыйынтык пикирлери өзгөчө мааниге ээ болгон. Жаштардын ыймандуу болуп өсүшүнүн, элдин ынтымак-ырашкерликте жашоосунун өбөлгөлөрүнөн болуп келген аксакалдардын айтып-дегендери. Эралы да дал ушундай эреже менен, дал ушундай каада-салт менен чоңойгон жигит. Улууну урматтап, кичүүнү сыйлап өскөн нукура

кыргыз баласы Эралы. “Карынын кебин капка салган” адептүү атуул Эралы. Чормонов менен Эралынын адамгерчиликтин таптакыр эки башка чегинде турушунун түпкү себеби да мына ушга катылган. Бул биринчиден.

Экинчиден, кыргыз турмушунда жамааттык тилектештик да адамды тарбиялоодо, инсандын атуулдук сезиминин, көз карашынын калыптанышында чечүүчү мааниге ээ болуп келген. Жамааттык тилектештиктин күчтүүлүгүнөн улам, индивиддин кызыкчылыгына караганда жамааттык, элдик кызыкчылыкты ар качан жогору коюп келгендиктен улам эл элдигин жоготпой кылымдардын кыйырын кезип бүгүнкү күнгө жетип олтурат деген көз караш соңку кездерде реалдуу жашай баштагандыгын да жадыбыздан чыгарбаганыбыз эп.

“Каарманынын андан аркы тагдыры эмне болгондугу жөнүндө жазуучу чечмелеп эч нерсе айтпайт. Анын кайрак жерге эринбей келип, андагы эптеп-септеп айдалып, себилген жерди өз көзү менен көрүп текшерүүсүндө эле ошо “кайра куруунун” жана ошого карата өзү да “кайра курулушунун” башталышы жаткандыгын окуучу өзү эле баамдап алат.” (29. 25-6.) Ал эми белгилүү адабиятчы П.Е.Глинкин “Кайрак жерде” аңгемеси жөнүндөгү эки ооз пикирин: “Чормонова Айтматов оставил на грани разоблачения”, – деген сүйлөм менен жыйынтыктаган. (3. с.12.).

Улуу калемгердин тун чыгармаларынын бири болгон “Кайрак жерде” деген бул аңгемеси чынында эле ошол учурдагы коомдук турмуш үчүн өзгөчө маанилүү маселени козгоо менен, социалисттик чарба жүргүзүүдөгү олуттуу проблема болгон өзүм билимдиктин, көзбөёмочулуктун, калп айтуунун, кошуп жазуунун, мамлекеттик менчикке суук колун салуучулуктун, уурулуктун бет пардасын сыйрып берүүгө багышталып, сөзгө алынып жаткан көркөм объектини автордун ичкериден билүүсүнөн улам да бул маселе бир топ иш билги, дурус эле чеберчиликте көркөм чечмеленип берилгендиги менен эсте калат.

Соңку кеп ордуна

Сөз башында айтылып өткөндөй, ааламга кеткен алыс сапар алгачкы кадамдан башталат. Сүрөткерликтин ары түйшүктүү, ары таалайлуу жолу да дал ушул сыяктуу. Алгач тырнак алды көркөм туундулар пайда болот, ошол тун чыгармалар кийинки зор полотнолордун жаралышын шарттайт. “Чү” дегенде эле ааламды аң-таң кылган калемгерлер болгон эмес. Баары тамтун шилтенген биринчи кадам менен баштаган. Көч жүрө-жүрө оңолот. Улуу калемгерибиз Ч.Айтматовдун басып өткөн даңктуу жолу да дал ушул эзелтен келаткан өнөгөлүү салт менен өсүп-өнүккөндүгүн көрөбүз.

Залкар калемгерибиздин тырнак алды чыгармалары болгон **“Гезитчи Дзюйо”**, **“Ашым”**, **“Биз андан ары барабыз”**, **“Сыпайчы”**, **“Кайракта”** аттуу беш аңгемеси ошол ааламга кеткен байсалдуу сапардын башталышы, дүйнөнү дүңгүрөткөн улуу жүрүштүн алгачкы кадамдары эле. Ал эми байсалдуу сапардын башталышы менен улуу жүрүштүн алгачкы кадамдарынын эскерилбей унутта кылып келиши, айтылып өтөндөй, таптакыр кечиримсиз иш, жосунда жок жорук экендигин моюнга алып койгонубуз да жөн...

Илимий иштин талап-мүдөөсүнө ылайык биз бул чакан эмгегибизде алгач аталган чыгармалар тууралуу айтылган ойлорго кыскача экскурс жасадык. Негизинен бул көркөм туундулар жөнүндөгү пикирлер баштан аяк тыкыр иштелген аналитикалык талдоолор эмес сөз арасында, жандооч мүнөзүндө айтылган ойлор экендиги аныкталды. Бирок, ошентсе да, ал пикирлерден ошол кездеги жаш жазуучунун алгачкы беш аңгемеси тууралуу белгилүү бир деңгээлдеги маалыматтарды алууга боло тургандыгына да ынандык.

Жаш жазуучу демекчи, 1963-жылдын жазында Лениндик сыйлыктын лауреаты болгон Чыңгыз Айтматов ошол жылдын күзүндө жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде тажрыйбалуу калемгер катары атайын баяндама менен чыгып сүйлөптүр да, анда көркөм

чыгармачылыкка тиешелүү бир катар проблемалар менен бирге тажрыйба жана адабий-теориялык камылга тууралуу таамай пикирлерин айтып кетиптир. “Адабий тажрыйба деген өтүкчүнүн өнөрү эмес, бир калыпка салып алып ултара бергендей. Биз да аздыр-көптүр жазып жүрөбүз, башыбыздан өтүп жатат – ар бир жаңы аңгеме баштаганда өзүңдү эч кандай тажрыйбасы жок сыяктуу сезесиң. Анткени, ар бир жаңы чыгарма таптакыр башка ыкма, башка форма, башка көркөм каражаттарды талап этет. Кичинекей эле чыгарма жазылып жаткан учурда автор бүт күч-кубатын, жүрөгүндөгү бардык сезимин, бул дүйнөдө окуганын, билгенин, түшүнгөнүн, көргөнүн бүт бойдон мобилизациялап турушу керек. Ансыз чыгармачылык мүмкүн эмес.” (55. 109 -110-бб.) Мына ушундай. Бул айтылган пикирдин айныксыз чындык экендигине жогоруда биз улуу калемгердин ошол жаш кезинде жазган алгачкы беш аңгемесин сөзгө тартып жатып ынандык. Ошол туңгуч беш аңгеменин ар бири ырасында эле “таптакыр башка ыкма, башка форма, башка көркөм каражаттарды талап этип” тургандыгына, ошол туңгуч беш аңгеменин ар бири “жазылып жаткан учурда автор бүт күч-кубатын, жүрөгүндөгү бардык сезимин, бул дүйнөдө окуганын, билгенин, түшүнгөнүн, көргөнүн бүт бойдон мобилизациялап тургандыгына” күбө болдук .

“Кээ бир жаштар, – деп айтат отуз беш жаштагы Чыңгыз Айтматов ошол баяндамасында, – өзүн мен накта акынмын... адабият теориясы, сын-пын дегениң мени түк кызыктырбайт дешет. Бул абдан зыяндуу пикир. Адамдын өзүнө жасаган мындай мамилеси өз кендирин өзү кыйганга жатат... Өзгөчө актуалдуу теориялык сын эмгектерин окуган жаштар эң эле аз.” (55. 111-б.). Тилекке жараша, болочоктогу улуу жазуучу чыгармачылык жолунун тим башталыш кезинен тартып өзүнүн адабий-теориялык көрөңгөсүн тынымсыз байытуунун үстүндө болгондугу анын ошол алгачкы макалаларынан, минтип ар кайсы жыйындардагы баяндамаларынан, көптөгөн маектеринен айкын сезилип турат жана ал адабий-теориялык зор камылга улам кийинки чыгармаларды жаратууда жазуучу үчүн кандайдыр

бир бекем таяныч, сөздүн жакшы маанисиндеги курал болуп бергени көрүнүп турат.

Улуу жазуучунун тырнак алды беш аңгемеси жөнүндөгү сөзүбүздү жыйынтыктап жатып төмөнкүлөрдү айткыбыз келет.

Биринчиден, айрым бир кенемте жактарына карабастан бул беш аңгеме жаш калемгердин көркөм сөзгө болгон зор кумарынан, ички алоо жалынынан, жазбай коё албай калган абалга жеткенинен улам жаралган чыгармалар болуп эсептелет.

Экинчиден, бул беш аңгеме ал кездеги жаш жазуучу үчүн турмушту көркөм андап-билүүнүн алгачкы мектеби болуп калды жана андан алынган сабактын кийинки чыгармачылык жолдо тийгизген пайдасын танууга эч качан болбойт.

Үчүнчүдөн, бул алгачкы беш аңгеменин жазылып басма бетине жарыялана калың элге тартууланышы айыл чарба тажрыйба станциясында иштеп жүргөн зоотехник Чыңгыз Айтматовдун тагдырын адабият менен ажырагыз кылып байланыштырып, пенделик өмүр сапарында кескин бурулуш жасатып, жазуучулуктун ары түйшүктүү, ары сыймыктуу жолуна салды. Ал эми бул жол Чыңгыз Айтматовду дүйнөлүк адабияттын туу чокусунан алып чыгып, улутубуздун рухий алпына, атпай журттун мактанар сыймыгына айлантты.

2013-жылдын май – август айлары

Колодонулган адабияттар

1. *К.Асаналиев*. Аил Шекер и космос. –Б.: Инновационный центр “АРХИ”, 2004.
2. *Ч.Айтматов*. Бизди ойготкон китептер. (Адабиятчы В.Левченконун суроолоруна берилген жооптор) – К-те: Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сулөнгөн сөздөр. Түзгөн Сүйөркул Тургунбаев. Ф.: “Кыргызстан”, 1988.
3. *П.Е.Глинкин*. Чингиз Айтматов. (Библиотека словесника) – Л.: “Просвещение”, 1968.
4. *Т.Аскар*. Поиски Абсолюта – творческое кредо Чингиза Айтматова. – Б.: 2010.
5. *К.Асаналиев*. Кыргыз агемесинин айрым маселелери. – К-те: Асаналиев К. Доор менен бирге. (Адабий-сын макалалар). – Ф.: “Кыргызстан”, 1981.
6. *А.Салиев*. Светлый талант. // “Советская Киргизия”, 1963, 23 апреля.
7. *К.Бобулов*. Турмуш сыноосунан өткөн каармандар. – К-те: Бобулов К. Адабий турмуш ойлору.. – Ф.: “Кыргызстан”, 1965.
8. *К.Бобулов*. Пути развития реализма в киргизской прозе. Монография. – К-те: Бобулов К. Тандалган чыгармаларынын үч томдук жыйнагы. 3-том. Түз. Ж-а басууга даярдаган С.Алахан. Баш сөзүн жазган А.Эркебаев. – Б.: “Полиграф-ресурс”, 2011.
9. *К.Бобулов*. Творческий путь Чингиза Айтматова. – К-те: Бобулов К. Критика и литературный процесс. (Литературно-критические статьи). – Ф.: “Кыргызстан”, 1976.
10. *А.Садыков*. Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү. (Илимий очерк) – Б.: 1992. (*Китептин аталышынан тартып келтирилген шилтемелердин баары стилдик, грамматикалык, пунктуациялык каталары оңдолбой, кандай жазылса, дал ошол боюнча берилди.* – С.А.)
11. *Б.Ашымбаев*. Чыңгыз Айтматов. (Сынчыл-биографиялык очерк) – Ф.: “Мектеп”, 1965.
12. *М.Горький*. О литературе. – М.: 1963.
13. *Жыйнак*. Алыкулга гүл десте. – Ф.: “Кыргызстан”, 1975; *Дагы*: Жыйнак. Мезгил жана Алыкул. (Макалалар, каттар, эскерүүлөр.) (Түзгөн Памирбек Казыбаев). – Ф.: Адабият, 1990. – 159 – 163-бб.
14. *Б.Кебекова*. Чыңгыз Айтматовдун аңгемелериндеги чеберчилик маселелери. // “Ала – Тоо”, 1964, № 3.

15. *М.А.Рудов*. Писатель и время. // “Советская Киргизия”, 1962, 12 декабря.
16. *Н.Никипорец*. Проза Чингиза Айтматова. // “Литературный Киргизстан”, 1962, № 4.
17. *М.Селиверстов*. “Спроектированное через фольклорную призму...” // “Литературный Киргизстан”, 1962.
18. *М.Плисецкий*. Поиски и достижения Чингиза Айтматова. – К-те: Чингиз Айтматов. Очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. (Составитель к.филол. н. К.Абдылдабеков. – Ф.: “Кыргызстан”, 1975.
19. *А.Акматалиев*. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык жолу. (Мугалимдер үчүн жазуучунун өмүр жолун жана чыгармачылыгын үйрөнүүгө кошумча материалдар.) – Ф.: “Мектеп”, 1988.
20. *Г.Д.Гачев*. Чингиз Айтматов. (В свете мировой культуры) – Ф.: “Адабият”, 1989.
21. *Адабият менен искусство* – Коммунисттик партиянын курч куралы. // “Советтик Кыргызстан”, 1963, 31-март.
22. *Шилтеме төмөнкү булак боюнча алынды: С.Жигитов*. Чыңгыз Айтматов адабият майданына жаңыдан келгенде... // “Бишкек таймс”, 2004, 9-апрель. *Дагы: “Кыргызстан маданияты”, 2004, май.*
23. *В.Сагындык кызы*. Айтматов ааламы жана Аринбасарова. // “Азаттык”, 2013, 24-ноябрь.
24. *А.Акматалиев*. Айтматовдук энциклопедия. 1-том – Б.: “Илим”, 1993.
25. *К. Асаналиев*. О работе Калыка Ибраимова “Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова” (Вместо предисловия) – К-те: Ибраимов К. Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова – Ф.: “Кыргызстан”, 1998.
26. *С.Жигитов*. Чыңгыз Айтматов адабият майданына жаңыдан келгенде... // “Бишкек таймс”, 2004, 27-февраль. *Дагы: “Кыргызстан маданияты”, 2004, март.*
27. *Ч.Айтматов*. Газетчик Дзюйо. Рассказ. // “Комсомолец Киргизии”, 1952, 6 апреля. (*Которгон Мырзаян Төлөмүшев. Колуңуздардагы китеп, ... -бет. Мындан аркы шилтемелердин баары ушул басылыш боюнча алынды. Тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетebиз*).
28. *Ч.Айтматов*. Эрте келген турналар. Повесть. – К-те: Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар. 2-том. – Ф.: “Кыргызстан”, 1982.
29. *Л.Үкүбаева*. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. (Адабий макалалар). – Ф.: “Кыргызстан”, 1984.

30. *Т.Сыдыкбеков.* Биздин замандын кишилери. Роман. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952.
31. *Ж.Бөкөнбаев.* Алтын кыз. Беш көрүнүштүү музыкалуу драма. – Ф.: Кыргызмамбас, 1939. *(Тексти латын тамгасы менен).*
32. *Ч.Айтматов.* Подрывается ли основы?.. – К-те: Если по совести. Сборник статей. – М.: “Художественная литература”, 1988.
33. *О культе личности и его последствиях.* Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н.С.Хрущёва XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. // “Неделя” (Специальное приложение). 1989, 25 апреля. (№ 17 (1517)).
34. *Ч.Айтматов.* Ашым. Рассказ. // “Киргизстан”, Литературно-художественный альманах. 1952, № 2 (14). *(Которгон Мырзаян Төлөмүшев. Колуңуздардагы китеп, ... -бет. Мындан аркы шилтемелердин баары ушул басылыш боюнча алынды. Тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).*
35. *Ч.Айтматов.* Свидание с сыном. Рассказ. – К-те: Айтматов Ч. Повести и рассказы. – Ф.: “Кыргызстан”, 1971.
36. *А.Осмонов.* Жеңишбек. Поэма. – К-те: Осмонов А. Тандалган чыгармалар. 2-том. (Түзгөн Мундузбек Тентимишев) – Б.: “Салам”, 2014.
37. *Ч.Айтматов.* В соавторстве с землею и водою... (Очерки, статьи, беседы, интервью). – Ф.: “Кыргызстан”, 1978.
38. *Ч.Айтматов.* Мы идём дальше. Рассказ. // “Комсомолец Киргизии”, 1952, 17, 20 августа. *(Которгон Мырзаян Төлөмүшев. Колуңуздардагы китеп, ... -бет. Мындан аркы шилтемелердин баары ушул басылыш боюнча алынды. Тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).*
39. *А.Осмонов.* Эл арасынан жыйналган легендалар. (Ачарчылык, жут белгилери) – К-те: Осмонов А. Тандалган чыгармалар. 1-том. (Түзгөн Мундузбек Тентимишев) – Б.: “Салам”, 2014.
40. *А.Сыдыков.* О джуге и бескормице в Средней Азии. Историческая характеристика. – К-те: Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. (Сост. З.Курманов, В.М.Плоских, С.Бегалиев и др.) – Ф.: “Кыргызстан”, 1992.
41. *Ч.Айтматов.* Гүлсарат. Повесть. – К-те: Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар. 1-том. – Ф.: “Кыргызстан”, 1982.
42. *Кыргыз совет энциклопедиясы.* 2-т. – Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1977.

43. *А. Муратов*. Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог. – К-те: Муратов А. Кыргыз элпедагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. – Б.: “Турар”, 2011.
44. *Ч. Айтматов*. Сыпайчи. Рассказ. // “Киргизстан”, Литературно-художественный альманах. 1953, № 2 (14). *(Которгон Мырзаян Төлөмүшев. Колуңуздардагы китеп, ... -бет. Мындан аркы шилтемелердин баары ушул басылыш боюнча алынды. Тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).*
45. *Токтогул*. Аккан суу. Ыр. – К-те: Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы.. 1-том. –Ф.: “Адабият”, 1989.
46. *Жеңижок*. Аккан суу. Ыр. (Биринчи түрү). – К-те: Жеңижок. Ырлар, айтыштар. – Б.: “Бийиктик”, 2006.
47. *Барпы*. Аккан суу. Ыр. – К-те: Барпы. Чыгармалар. 1-том. (Түзгөн Б.Апилов. Жооптуу редактор К.Даутов.) – Б.: КЭнин башкы редакциясы, 1995.
48. *Семетей*. Эпос. 2-китеп. (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча) – Ф.: “Адабият”, 1989.
49. *Молдо Кылыч*. Жинди суу. Казал. – К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. (Түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов). – Ф.: “Адабият”, 1991.
50. *Ч. Айтматов*. Бетме-бет. Повесть. – К-те: Айтматов Ч. Үч томдон турган чыгармалар. 1-том. – Ф.: “Кыргызстан”, 1982.
51. *Ч. Айтматов*. На богаре. Рассказ. // “Советская Киргизия”, 1954, 11 апреля. *(Которгон Мырзаян Төлөмүшев. Колуңуздардагы китеп, ... -бет. Мындан аркы шилтемелердин баары ушул басылыш боюнча алынды. Тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).*
52. *А. Азам уулу (Усманов)*. Путиндин экс-кеңешчиси Евразиянын келечегине ишенет. – К-те: А. Азам уулу (Усманов). Чаувайдан Чехияга канат кагып... (Публицистикалык макалалар) – Б.: Полиграф-ресурс, 2013.
53. *А. Осмонов*. Жоготуу. Ыр. – К-те: Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 1-том. Ырлар. – Ф.: “Кыргызстан”, 1964.
54. *А. Осмонов*. Байка, жигиттер. Ыр. – К-те: Осмонов А. Тандалган чыгармалар. 1-том. (Түзгөн Мундузбек Тентимишев) – Б.: “Салам”, 2014.
55. *Ч. Айтматов*. Адабияттын жаш граждандарына. (Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде жасалган докладдын кыскартылган стенограммасы) // “Ала-Тоо”, 1964, № 1.

Экинчи сөз

Адабият институтуна апарган жол

Тверь бульвары Москва шаарынын эң эски көчөлөрүнүн бири. Көөнө имараттарга өтө бай бул көчөдө өткөн кылымдын архитектурасынын өзгөчөлүгүн өз боюна сиңире тыкан салынган үч кабат имарат бар. Жат көздөн ийменгенсип чакан бакчанын төр жагында, бак-шактын далдоосуна жайгашкан. Мурда «Герцен үйү» деп аталар эле. Азыр бул имаратта Жазуучулар союзунун А. М. Горький атындагы Адабият институту жайгашкан. Мурдагы көп улуттуу совет адабиятынын бүгүнкү эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн басымдуу көпчүлүгү ушул «адабият лицейинин» негизги жана жогорку курстарын бүтүрүшкөн калемгерлер. Биздин кыргыз адабиятынын айдыңында мээнет этип жүрүшкөн С.Жусуев, Н.Байтемиров, Ж.Мавлянов, Б.Сарногоев, Р.Рыскулов, К.Осмоналиев, А.Белеков, А.Саспаев, С.Акматбекова, А.Жакшылыков, Э.Эрматов, М.Апышев ж. б. акын, жазуучулар ушул институттун түлөктөрү. Маркум акын Жолон Мамытов да «Герцен үйүнөн» тарбия алган эле. Арийне, Адабият институту жөнүндө кеп учугун улаганыбызда даңазалуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун ысымы өзүнөн өзү эле эске түшөт. Анан калса, 1956 – 1958-жылдары аудитория ларынан дарс эшиткен жазуучу өз «лицейин» ар качан жылуу маанай, зор ыраазычылык менен эскерет. «1956-жылы Жогорку адабий курстан окуганы Москвага келдим, – деп жазат калемгер «Өзүм жөнүндө» деген макаласында. – Эки жыл өтүлгөн сабактар мага, кечээги зоотехникке өтө эле көп нерселерди берди».

Институттун архивинде көрүнүктүү жазуучубуздун «адабият лицейине» келген жолу менен мындагы эки жылдык чыгармачылык өмүрүнө күбө өтүп турган өздүк делосу сакталуу. Дело 20 беттен турат. Бу делону баштан-аяк барактай баштоочу болсок китепкөй журтка мурда белгисиз болгон бир топ кабарларга күбө болобуз. Ири алды менен ал кездеги жаш Айтматовдун окууга деген зор умтулуусу, атайын адабий билимге ээ болууга мүмкүн болушунча аракеттенгени көз алдыбызга келет. Институттун ошол кездеги директору (ал кезде ректор эмес ушинтип аталчу экен) В. Озеровдун наамына жазган Арызында: «Атайын адабий билим алууга өтө муктажмын» – деп жазат жаш калемгер. Анан бул «өтө муктаждык» кайдан келип чыкканын жазуучу «Өз тагдырыңды таба бил» деген маегинде кең-кесири минтип баяндайт: «Жогорку адабий курстан окуганы Москвага келгенимде мен 28ге чыгып калган элем. Менин бул жоругумду көп адамдар болбогон нерсе катары санашты. Ким бирөө Горцкийди мисалга тарта: ал киши деген эч кандай деле курсту бүткөн эмес. Сен дагы иштей да, жаза да бер. Жазуучу болосуң деп пешенеңе жазып койсо, ансыз да эле болосуң деп айтты.

Абийиримди ар тутуп айтсам, эмнени жана кандайча окуп үйрөнөрүмдү ачык-айкын элестете албасам да бул кезде мени эч нерсе кармап да, токтотуп да калалмак эмес. Азыр ойлоп-баксам, ошол учурда кайрылып чыгууга мүмкүн болбогон туңгуюкка туш болгонумду сезгеним, толкундатып, эт-жүлүнүмдү куйкалап, оргуп чыгууну талап кылып турган сезимдеримди, ой-санааларымды көнүмүш болгон жол-жоболор мемен баяндоого мүмкүн эместик ушул чечимге келүүмө оролжу болуптур. Аларды жарыя кылып айтмайын мен андан ары жашай албайт болчумун.

Мен айтып өткөн туңгуюк —бул эч чарасыздык, билимдин мажирөөлүгү, ой жүгүртүүнүн провинциалдуулугу, ортодоксалдуулугу мени айласыздан эскиликти бекем тутунган ырым-жырымдары жана темир сымак эрежелери бар жалган адабияттын кулуна айлантып баратты. Жалган чыгармачылыктын катаал эрежелеринин кандайдыр бир курчоосунда

калгандай болдум. Мен өзүмө өзүм алыстан көз салуум керек болчу. Өз чыгармачылыгымды, өз жолумду четирээктен туруп көрүшүм зарыл эле, а бул үчүн нукура искусствонун таза абасынан кумардан чыга дем алышым, кызуу, кызык дискуссиялардын, талаш-тартыштардын, курч полемикалардын, ЧЫНЫГЫ адабият жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрдүн чөйрөсүнө туш болушум керек болчу. Мына ушул иште Жогорку адабий курстагы окуум мага жардам берди”. Мына ошентип, “эч чарасыздык, билимдин мажирөөлүгү, ой жүгүртүүнүн провинциалдуулугу, ортодоксалдуулугу” жаш жазуучуну атайын адабий билим алууга муктаж кылган экен.

«Мен орус жана кыргыз тилдеринде жазам, бөтөнчө орус тили боюнча өз билимимди тереңдетүүнү каалар элем жана орус тилинде көп жазгым, мыкты жазгым келет». Директордун наамына жазылган Арыз ушул сүйлөм менен бүтөт. Иш кагаздарынын сенек тарткан усулуна сыйбаган “мыкты жазгым келет” деген бул сүйлөм жаш калемгердин ошол кездеги ой-санааларына эң сонун күбө өтүп турат.

Өмүр баянында бүгүн атпай журттун баарына белгилүү болгон өмүр жолун жазып келип: «Орус жана кыргыз тилинде бир катар аңгемелерди жаздым. Ушул тапта «Тоо аңгемелери» деген ат менен кыргыз тилинде аңгемелер түрмөгүн жазууну аяктап жатам», — дейт сүрөткер. Ушул жерде «Жамийла», «Ботогөз булак», «Делбирим», «Биринчи мугалим» повесттери топтоштурулуп, 1963-жылы Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон жазуучунун жыйнагы «Тоолор жана талаалар» повесттери деп аталганы эсибизге түшөт...

Андан ары кыргыз тилинен орус тилине чыгармаларды таржыма кыларын айтып келип: «Азыр Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу жөнүндөгү «Ал күндөрдө» деген пңесамды бүтүрдүм», — деп жазат жазуучу. Пңеса жазып бүтүргөндүгү жөнүндө калемгер Жогорку адабий курстун ошол кездеги окуу бөлүмүнүн башчысы Беленцкаяга документтеринин артынан жиберген кошумча катында дагы айтат. Бул пңесаны конкурска (Жогорку адабий курска өтүү үчүн болгон конкурска —

С. А.) жибергенин жазат. Ушу күнгө чейин эч бир кабары билинбеген бул пьесанын тагдыры көптөгөн китепкөйлөр үчүн табышмак. Балким, бул үйрөнчүк кезде жазыла берчү, улам мезгил өтүп, чыгармачылык жактан өскөн сайын купулга толбой өздүк архивде кала берчү адабий туундулардын бир көрүнүшүдүр.

«Ошол эле мезгилде айыл мектептеринин мугалимдери жөнүндөгү жаңы повестимди жазуунун үстүндө иштеп жатам», — деп бүтүрөт калемгер ошол 1956-жылы жазылган өздүк өмүр баянын. Анан арадан беш жыл өткөндөн кийин, «Бетме-беттен», «Жамийладан», «Ботогоз булактан», «Делбиримден» кийин окурман журтка тартууланган «Биринчи мугалим» эсибизге келет. «Айыл мектептеринин мугалимдери» жөнүндөгү бул повестти тууралуу Кыргызстан жазуучулар союзу тарабынан берилген жолдомодо да айтылат: «Ушу тапта жол. Айтматов айыл мугалимдеринин турмушу менен эмгегине арналган «Сабак жүрүп жатат» деген көлөмдүү повесттин үстүндө иштеп жатат. Биздин секциябыздын айрым мүчөлөрү бул повесттин кол жазмасы менен таанышып чыгышты жана бир топ оң баа беришти. Ушул эле учурда айрым бир кенемтелерин көрсөтүшүп, алардын үстүнөн кайрадан иштеп чыгууну авторго сунуш кылышты». Мына ошентип, «айыл мектептеринин мугалимдери» жөнүндөгү повестти Ч. Айтматов Москвага Жогорку адабий курска келер жылы бүткөн бир чыгарма катары Жазуучулар союзунун секциясынан талкуудан өткөн экен, ошого карабастан жазуучу бул «чоң повестти» (арийине, кийин биздин колго көлөмү жагынан эмес, маани-маңызы жагынан чоң повестти тийбедиби) дээрлик беш жыл кайра-кайра иштеп жүрүп, анан окурмандарга сунуш кылыштыр.

Жазуучулар союзу берген жолдомо катта (Союздун башкармасынын ал кездеги төрагасы Азиз Салиевдин колу коюлган) бизди кызыктырган дагы бир чакан жаңылык бар. Мында Ч. Айтматов бир топ дурус аңгемелердин автору экени айтылып келип: «Асма көпүрө», «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Кайрак аңызда», «Ашим», «Сыпайчы» деген аңгемелери өзүнүн

идеялык-көркөмдүк сапаты жагынан бөтөнчө бөлүнүп турат», — деп жазылат. Көрсө, көпчүлүк окурмандар ушу күнгө чейин дурус кабарын билбеген Ч.Айтматовдун «Кайрак аңызда» аңгемеси бар экен. Бул аңгеме жазуучунун «Газетчи Дзюйо», «Биз арылап барабыз», «Ашим», «Сыпайчы» деген аңгемелеринен кийин жазылган бешинчи чыгармасы.«Кайрак аңыздадан» кийин калемгер «Ак жаанды», «Тункү сугатты», «Асма көпүрөнү» б. а., «автор жөнүндө көп ойлорду айтууга болгон», «сюжет куруу боюнча, образдарды шөкөттөө боюнча... айрыкча айрымаланып турган» (К. Асаналиев) аңгемелерди жазат.

Жазуучунун бул «Кайрак аңызда» деген аңгемеси орус тилинде жазылып (анын изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келгенинин бир себеби ушунда болсо керек), «Советская Киргизия» гезитинин 1954-жылкы 11-апрелдеги санына жарыяланган. Аңгемедө өтө айырмаланып турган деле эч нерсе жок. Күздүк айдалчу кайрак жерди трактор бригадасынын бригадири Чормонов куулук кылып жакшылап айдатпай, үрөндү нормадагыдай кетирбей жүргөндүгүн, акыркы жылдары бул жердин түшүмүн колхоздун бригадири менен тең бөлүшүп алып жүргөнүн тракторчу Эралы жаңы агроном Кожомкуловго айтып берет. Аңгеменин сюжеттик өзөгүн болгону ушул окуя гана түзүп турат. Автор Чормоновдун арам тамактыгын, Эралы, Кожомкулов сыяктуу жаштардын тилектештигин, мүдөөлөштүгүн, журт ишинин пайдасын көздөшкөндүгүн көрсөтүүгө аракет кылат. Кайталап айтабыз, аңгеме ашкере эле бир артыкча сапатка, Айтматовдун кийинки чыгармаларында сейрек талантына күбө өтүп турган өзгөчө белгилерге деле эгедер эмес. «Кайрак аңызда» жазуучунун чыгармачылык жолун иликтеп үйрөнгөн изилдөөчүлөр көңүлүнө алып, автордун чыгармачылык жолунун баштапкы этабында жазылган бир туунду катары эсептеп койчу катардагы эле аңгеме.

Жогоруда айтылып кеткен Беленькаяга жазган кошумча катта бизди кызыктырган эки маалымат бар. Калемгер жазат: “Сизге буларды жөнөтөм:

1. Менин эки аңгемем жана кыргызчадан орус тилине таржымалаган бир котормом (беттерин белгилеп койдум) жарык көргөн «Кыргызстан жазуучуларынын аңгемелери» жыйнагы.

1954-жылы Кыргызмамбастан чыккан бул китепке Т.Сыдыкбеков, А. Токомбаев ж.б.лардын аңгемелери менен бир катарда ал кездеги жаш калемгер Ч.Айтматовдун «Ашим», «Сыпайчы» деген аңгемелери биринчи ирет жарык көрүп, бир котормосу да жарыяланат. Бул котормо Токтоболот Абдумомуновдун «Кудалар» («Сваты») деген аңгемеси экен. Ошентип, Ч.Айтматовдун котормочулук активине «Кудаларды» да кошо жүргөнүбүз эп көрүнөт. Бул бир.

Экинчи бир кызык нерсе бул: «Эгер зарыл болсо, – деп уланат кошумча кат, – кыргыз тилинде жазып жаткан романимдин айрым үзүндүлөрүн жана баптарын (главаларын) которуп салып жибере алар элем». Кат 1956-жылы жазылганын дагы бир жолу эсибизге сала кетсек. Ошентип, «Бороондуу бекетке» чейин повесть жанрынын гана даңазалуу чебери катары эсептелип келген сүрөткердин чыгармачылык жолунун тээ башатында эле роман жазууга умтулуу (ооба, муну умтулуу гана деп эсептегенибиз чындыкка жакыныраак турат) болгондугун, ырас, башка бирөөнүн окуп көрүүсүнө айрым баптары сунуш этилип жаткандан кийин ал чыгарма бир топ эле көлөмдө жазылып калгандыгын боолголосок болот. Ал роман жөнүндө да айтарыбыз кыска гана: мүмкүн купулга толбогон чыгарма катары ташталып салынгандыр, а балким айрым окуялары, кээ бир баяндары кийин жазылган чыгармалардын тулкусуна сиңирилип пайдаланылып кеткендир, айтор, иши кылып бул фактынын өзү жазуучулук жолдун өсүп-өнүгүүсү миң түрдүү купуя сырларга ээ экендигин күбөлөп турат.

Жогоруда жазуучунун котормочулук активи жөнүндө айтып кеттик. Дело до бул багытта да кошумча кабарлар бар. Дегенибиз,

«Жазуучунун чыгармалары жөнүндө маалымат» деген тиркемеде жаш калемгер «Дружба народов» журналынын 1955-жылкы 11-китебине «Машина жасап чыгаруучулар» («Творцы машин») деген очеркти жана «Үчилтик «Манас» эпосунун текстинин проспектиси» («Перспектив текст трилогии эпоса «Манас») деген, автордун аныктамасы боюнча прозаны жарыялаганын көрсөтүп кетет. «Манас» эпосуна байланыштуу материалдын жарыяланган жерин көрсөткөн сапка жазуучу тек гана «Кыргыз ССР илимдер академиясы» деп койгон. Аны таап, «Манас» эпосунун кайсы эпизоддорунун «проспектиси» кимдин варианты боюнча таржымалангандыгын жана кандай ишке ашкандыгын көпчүлүккө жарыя кылуу Илимдер академиясындагы изилдөөчүлөрдүн өзүмдүк оокаты.

Ал эми «Машина жасап чыгаруучулар» деген очерктин автору Саткын Сасыкбаев. Бул үч бөлүмдөн турган көлөмдүү очерк жумурияттыбыздын борборундагы М. В. Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруу заводунун жумушчуларынын коммунисттик партиянын XX курултайынын алдындагы эпкиндүү эмгегин чагылдырып, алардын жашоо-тиричилигин жакшыртуу маселесин, улуттук жумушчу кадрларын өстүрүү проблемасын, бул мүдөөнү ишке ашырууда эски каада-салттардын кедерги болуп жатканын жумушчулардын өз сөздөрү аркылуу баян кылат. Карыя жумушчу Байымбек Аламановдун, жаш жубайлар Айдаркул жана Шурия Атантаевдин, Сейтаалы жана Майраш Ибраимовалардын иш-аракеттери менен таанышабыз. Очерк иш билги колдонулган лирикалык чегинүүлөрдөн да кур кол эмес. Ушунун баары орус тилинде окуган китепкөйлөргө жетерлик деңгээлде таржымаланган. Анан өзүнүн бул чыгармасы жөнүндө карыя жазуучубуз С.Сасыкбаев минтип эскерет: «Менин «Машина жасап чыгаруучулар» деген документалдуу аңгемем Жазуучулар союзунан кыргызчадан орусчага сөзмө сөз которуу үчүн тапшырылса, аны Чыңгыз биротоло эле орусча көркөмдөп которуп,

Москва журналдарынын бирине басылып чыкканы эсимде. Ошондон кийин кыргызчадан орусчага көркөм которууну Чыңгызга беришчү болгон». (С.Сасыкбаев. *Узак өмүр каалаймын!* – «КМ», 1978, 12-декабрь).

Көрүнүп тургандай, даңазалуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун Жогорку адабий курска келгенде түзүлгөн өздүк делосу анын чыгармачылыгынын тээ таңындагы али бизге белгисиз айрым бир маалыматтардан кабар берип турат. Ал эми Жогорку адабий курста окуган эки жылда эмнелерди жаратканы баарыбызга маалым. «Ленинчил жаш» гезитинин кабарчысы менен болгон бир маегинде кабарчынын: «Москвадагы Горький атындагы адабият институтунун эки жылдык курсунда окуп жүргөнүңүздө кайсы чыгармаларыңызды жазгансыз?» – деген суроосуна калемгер: «Бетме-бет», «Жамийла» аттуу чыгармаларым ал жакта тез эле жазылган. Булардан башка Түкөмдүн (Сыдыкбековдун) «Тоо арасында» романынын экинчи китебин орус тилине которгом», – деп жооп берди. (*«Ленинчил жаш», 1986, 26-апрель*).

Мына ошентип, Адабият институтундагы эки жыл Ч.Айтматов өзү айткандай жазуучуну «ой жүгүртүүнүн провинциалдуулугунан, ортодоксалдуулугунан» биротоло бошотуп, дүйнөлүк адабияттын айдыңына чыгууда калемгер үчүн өзүнчө бир өрүш алган аянтча болуптур.

“Кыргызстан маданияты”, 1991-жыл, 25-июль.

ҮЧҮНЧҮ СӨЗ

Ар бир адам – бир заман

Залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун «Акыр заман» («Новый мир», 1986, №6.8.9) аттуу романы караламан калың журттун колуна тийип, ушу бүгүн эл арасында зор кызыгууну, болуп көрбөгөндөй көңүл кушун пайда кылууда. Ар бир жаңы чыгармасы аркылуу учурубүздүн урунттуу маселелерин, доорубүздүн көйгөйлү ү проблемаларын батыл козгоо менен заманыбыздын өзүнчө бир көркөм барометри болуп калган сүрөткердин чыгармачылык сапарындагы бул жаңы роман биринчи кезекте, даде болсо дал ошол жарыя айтпай коюуга мүмкүн болбой калган актуал маселелерди кырынан койгондугу менен өзгөчөлөнүп турат.

Бир караган адамга чыгармада жанаша коюуга түк мүмкүн болбогон нерселер эриш-аркак баяндалгандай, бу жарык турмуштун карама-каршы эле эки чеги мамыр-жумур сүртөлгөндөй көрүнүшү ыктымал. Ырасында эле атамзамандан адам уулунун чыккыйга чыккан душманы болгон карышкырдын үйүрүнүн, наша издеп аалам кезген селсаяк түгөттөрдүн, Иисус Христос менен Понтий Пилаттин, оңой акчанын артынан түшкөн арампөш Моюн-Кум хунтасынын, ысык-көлдүк чабандардын турмушунун ортосунда кандай жалпылыктар болушу мүмкүн? Дегеле ушу биринен бири Ай-Күнчөлүк алыста тургансыган окуяларды бир максатка баш ийдирүүгө, жалпы адамзаттык глобал проблемалар жөнүндө сөз кылуу үчүн бир нукка салууга болобу? Мына ушул сыяктуу жана башка толгон-токой маселе-суроолор романдын акыркы барагын жапкан соң ар бир адамдын оюна келери бышык. Арийне бул суроолордун жообу чыгарманын өзүнө катылгандыгын да ал окурман туюнбай койбойт.

Ырасында эле бу маселе-суроолордун жообу романдын алгачкы аккордунан, тагыраак айтканда, Моюн-Кум чөлүндөгү жүрөк үшүн алган кыргындан, бу чөлкөмдү н эзелтен берки ээси болгон сайгактар менен үч баласы апаат болгон Акбара карышкырдын башына түшкөн кандуу окуядан, ушу жорукту жасаган адам кейпинен ажыраган пенде баласынын жырткычтыгынан эле сезиле баштайт. Анан ушул Моюн-Кум чөлүндөгү каран күн окуядан сыбызгып чыккан ыргак улам чыңалып, улам жаңырыктанып олтуруп, бүгүнкү ядролук кылымыбыздын эң башкы проблемалары болгон адам уулунун аман өмүр сүрүүсү эң биринчи иретте анын өзүнүн гана иш-аракетине тикеден-тике көз каранды экендиги, ал үчүн адамдагы касиеттин ар качан аруу болуусу абзел экендиги жөнүндөгү ж.б. маселелер жайын козгогон зор оркестрге айланат.

Биздин оюбузча окурмандар үчүн зор жаңылык чыгармадагы Авдий Каллистратовдун образы менен Библиядагы Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуянын негизинде жазылган баян болду окшойт. Ырас, бул көрүнүш, айрыкча Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү баяндын табияты, роман жөнүндө сөз болгондо сөзсүз чечмелениши, ар тараптан терең түшүндүрүлүшү зарыл. Ансыз, бир жагынан, Авдий менен нашакорлор, Авдий менен Моюн-Кум хунтасы, Бостон менен Базарбай, кайсы бир деңгээлде Бостон менен Кочкорбаев, экинчи жагынан Акбара менен дегеле пенде баласы жөнүндөгү өтмө катыш сюжеттик линияларды, алар катынган ой-мүдөөлөрдү түшүнүү түк мүмкүн эмес.

Библиядагы тигил же бул баянга көркөм сөздүн улуу чеберлери Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский, Т.Манн, М.А.Булгаков ж.б. лар кайрылып келишкени бүгүн баарыбызга маалым. Бу багыттагы кепте ал жазуучулар эмне себептен Библиянын сюжетин пайдаланып жатат жана бул иште башкы мүдөө, негизги максат эмнеде деген суроолор биринчи сапта туруш керек. Ал эми Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү баян адабиятта буга чейин М.А.Булгаковдун айтылуу романында сүрөттөлгөн. Жазуучу ошол 1920-30-жылдардагы турмуш чындыгын, өз учурунун ортоң колдой

проблемаларын күйдүргү сатира, чучукка жеткен шылдың сөз менен сүрөттөөдө аталган баянды эң чебер пайдаланып, адам уулун аруу сезимге, пакиза ойго үндөйт, пендедеги эң башкы кенемте коркоктук экендигин айтат. М.А.Булгаковдун романында Иисус Христос менен Понтий Пилаттын маеги, Христостун өлүмү, анын сөгүн көмүү, Понтий Пилаттын Христосту сатып кеткен Иуданы тымызын өлтүрүшү сыяктуу окуялардан бери баяндалып, бу багыттагы сюжеттик линия өзүнчө бир роман ичиндеги романды түзүп турат. Ошо 1920-30-жылдардагы турмушту сүрөттөөдө куйкум сөздүү, ашкере шылдыңкор Булгаков Христ менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуяларды өзгөчө бир олуттуулук, бөтөнчө бир салкын кандуулук менен баяндайт. М.Булгаковдун “Мастер менен маргаритасында” бул баян төрт баптан туруп, чыгарманын сюжеттик өнүгүүсүнүн ыңгайына жараша ар кайсы жерден орун алган. Ал эми Чыңгыз Айтматовдун «Акыр заманында» бул окуя чыгарманын дал ортосунан орун алып, анын ядросу тариздүү романдагы ага чейинки (Моюн-Кум трагедиясы, нашакорлор жөнүндөгү) жана андан кийинки (Хунтанын Авдийди өлтүрүшү, ысык-көлдүк чабандардын турмушу) баяндалган бардык окуялар ошол өзөктүк баянды курчап турган катмарлар сыяктанат да, аны менен тикеден тике тутумдаша, андан шоолаланып, ал аркылуу гана маани-маңызы дагы да терең ачылып турат.

Анан: бу Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуяга Ч.Айтматов кандай жаңы түс берип, кандай жаңы маани сыйдырды деген адилет собол өзүнөн өзү эле пайда болот. Бул суроонун жообу, биринчиден, айрым бир деталдык штрихтерден эле, айталы, Булгаковдо: 1. Иешуа Га-Ноцри Ершалаимге жөө, жалгыз гана Левий Матвейдин коштоосунда келет; 2. Иешуа Га-Ноцри Понтий Пилатти «кең пейил» (добрый) деп койгондугу үчүн токмоктолот. «Игемон» гана деш керек; 3. Иешуа менен Понтий Пилаттын сүйлөшүүсү (сурак) алгач эл көзүнчө, алардын сөзүн катчынын пергаментке жазуусу аркылуу өтүп, анан гана экөө жекеме-жеке калышат; 4. Иешуа жыйырма жети жашта; 5. Иешуаны Иуданын үйүнөн кармап кетишет

ж.б. Айтматовдо: 1. Иисус Назарянин Иерусалимге жаш кеделегин ээрчиткен боз эшек минип келет да, караламан журт анын жолуна гүл ыргытып тосуп алат; 2. Иисус Назарянин Понтий Пилатти деле, күзөтчү жоокерлерди деле «кең пейил» дей берет; 3. Иисус Назарянин менен Понтий Пилаттын сүйлөөшү үсү (сурак) башынан эле жекеме жеке өтөт; 4. Иисус Назарянин отуз үч жашта; 5. Иисус Назаряниндин Гефсиман багынан кармап кетишет ж.б. байкалып, бул эпизод Айтматовдо Булгаковдун романында кездешпеген, бөтөнчө бир ойго эгедер болуп, өзүнчө жүк көтөргөн (Понтий Пилаттын аялынан кат алуусу, кичинекей Иисустун апасы Мария экөө Нил дарыясында абышка кейпиндеги периштенин кайыгына түшүшү) эпизоддук баяндоолорго ээ болуп турса да (бул эки роман жөнүндөгү салыштырма-типологиялык мүнөздөгү сөзүбүздү башка бир кең-кесири учурда айтмакчыбыз), эң башкысы ушул Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуя аркылуу Ч.Айтматов ядролук кылымдын реалдуу чындыгы, тагыраак айтканда, качандыр бир кезде болуучу Кыямат кайымга караганда адамдар өздөрү жасап алчу, кийин эч бир актанып себеп табууга мүмкүн болбой калчу кечиримсиз жорук жөнүндөгү ачуу чындыкты («Так знай же, правитель римской, конец света не от меня, не от стихийных бедствий, а от вражды людей грядет»), ар бир адам өзүнчө бир бүткөн заман экендигин («Ведь смерть каждого человека – это конец света для него») Эгем өзү эл ичине жиберген адам аркылуу айткандыгы, Иисус Назарянин өзүнүн өлүмү аркылуу пендедеги адамгерчиликти, боорукерликти, кайрымдуулукту ойготуп, көр пенделеринин жосунсуз жоругун түбөлүккө кечирип кеткендиги жөнүндөгү пикирди дагы бир ирет ашкере жарыя кылгандыгы менен баалуу. «Иисус Христос мага азыркы адамдарга кандайдыр бир ыйык нерсени айтыш үчүн мүмкүнчүлүк берет. Атеист экендигиме карабастан чыгармачылык жолумда мен аны менен ошон үчүн жолуктум», – дейт жазуучу¹. Иисус Назарянин Иуда Искориот сыяктуу адамдардын арамдыгынан буту, колу керилип, мыкка кадалып курман болду. Анан да эгер М.А.Булгаков

¹ Ч.Айтматов. Өтөлгөсү – өмүр. //«Советтик Кыргызстан», 1986, 24-август.

романында Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуяларды түпкү сюжеттин агымы менен ырааттуу өнүктүрүп, калемгер аны көркөм баяндоого көбүрөөк ык койгону байкалса, Айтматовдо бир гана учур – диалог – кармалып, ал окуя публицистикалык бийик ыргакка ээ болуп турат.

Бул өзөктүк баянды курчап турган биринчи катмар Авдий Каллистратов, анын ой-санаасы, толгонуулары, баштан кечирген окуялары. Эмне үчүн жазуучу дин мектебинде окуп, анан ошо динге каршы окуусу (ересь) үчүн андан айдалып кеткен адамды башкы каарман кылып алды? Арийне, сыртынан караганда таптакыр башкача, адаттан сырт көрүнгөн бул кубулуштун түпкү маңызын, табият насилдин түшүнүүдө бу образ, анын иш-аракети аркылуу автор аркалаган ойду, жазуучунун максат-мүдөөсүн эң алдыңкы сапка коюп карашыбыз керек. Ансыз алгачкы келген пикирге алданып, биринчи таасирдин туткунунда калчу болсок, анда, бир жагынан сүрөткер кудай издөөчүлүк (богоискательство) жолго түшкөндөй, Эртеңки Эгемди (Бог-Завтра) эңсегендей туюлуп, бул образ катынган негизги ойдон таптакыр алыс кетип калабыз. Экинчиден, ошо дин, Алла Таала жөнүндө кеп козгоп жаткан жазуучунун көңүлүнүн борборунда адам, болгондо да бүгүнкү күндөгү адам уулунун миңтүрлүү табиятынын катылуу сырлары тургандыгын жеткире т шүнбөгөн болобуз.

Авдий Каллистратов «жүлжүк көз Азияга» нашакорлордун тобу менен алдыда өзүн не деген кыйынчылыктар, кандай мүшкүл иштер күтүп тургандыгын билип туруп келди. Бул иште ага арка-жөлөк болуп көңүлүн соороткон негизги нерсе ушул теңирден тескери жолго түшкөн боз түлөк балдарды, жаш уландарды өзүнүн ой-пикири, иш аракеттери менен оң жолго салуу, эртедир-кечтир ар биринин башына түшчү катастрофадан аларды сактап калуу ниети менен элибиз үчүн зор социалдык ооруга айланып бараткан бу жосунсуз жорукту гезит бетинде жарыя айтуу мүдөөсү болду. Ошон үчүн ал ушул топко келип кошулду. Бирок, бийик гуманисттик (ооба, гуманисттик!) идеяларды арка тутуп жашаган Авдий «дүйнөдө баары сатылат, баарын сатып алса болот» деген принцип менен өмүр сүрүшкөн боз

түлөк Ленькадан тартып, Петруха, Махач, Коля, кудайга да «черный ход» аркылуу барууну ойлогон бу топтун ана башчысы Гришандар менен жалпы тил табышуусу кыйын эле. Өзүнүн ошо аруу идеяларынын айынан нашакор баңгилерден токмок жеп, ара жолдо калды. Бул Авдийдин алгачкы аракетинин «акыбети» эле. Авдийдин адам рухун тазартуу ниетин көздөгөн экинчи аракети Моюн-Кум хунтасына кошулган кезде болду. Затына аты келишип калган бул топ Авдий Каллистратовду ээн талаа эрме чөлдө соксойгон жалгыз сөксөөлгө колу, бутун керип таңып салды. Ошентип, аздек ойлору үчүн азапка түшкөн Иисус Назарянин сыяктуу Авдий Каллистратов да аруу тилектери үчүн дал адамдар тарабынан колу, буту керилип, таңылып каза болду. Автор миң бир эсе туура айтат: «Христос кандай болсо, ал (Авдий – С.А.) дагы ошондой». Айтмакчы, жанагы романдын башталышындагы Акбара карышкырды ушул жерден дагы бир ирет жолуктурабыз. Авдий Каллистратовдун акыркы сөзүн ошо Акбара угуп калды.

Бул биринчи катмар жөнүндөгү сөзүбүздү А.Акматалиевдин чыгармадагы «Алтоо жана жетинчи» деген грузин балладасы тууралуу пикириндеги бир чекиликте белгилөө менен аяктасак. Бул баллада аркалап турган жүк А.Акматалиев чечмелегендей эмес. Жаш адабиятчынын бир караганда кызыктуу сезилген бул пикири түпкүлүгүндө натуура ойго негизделген. Аталган грузин балладасы аркылуу граждандык согуш ар качан айтып бүткүс муң-кайгы, зор трагедия экендигин көрсөткүсү келгенин автор өзү да баса белгилеп олтурбайбы. Анан: «Аңгемедеги алтоо сыяктуу эле Гришандын алты (?) жан жөкөрү, Обер-Кандаловдун алты (?) жолдошу жазаланууга тийиш», – деп жазат А.Акматалиев. Тескерисинче, Авдий алардын рухун тазартып, оң жолго салуу үчүн күрөшүп жатпайбы.

Анан да А. Акматалиевдин Понтий Пилат менен Иисус Христос тууралуу баяндын түпкү теги жөнүндө кабары жок экендигине күбө болобуз. Бул бери эле болгондо республикалык басма сөз беттерине «Понтий

Пилат» делип ката басылган олдоксондукту ошо ката боюнча көчүрүп алгандыгынан эле көрүнүп турат.

Ушундан улам айтаарыбыз, макала деле көркөм чыгарма таризденип, негизги ой баштан аяк кызыл сызык менен өтүп туруш керек. Ансыз чыгарманын тигил же бул сюжеттик линиясындагы окуяларды олуп-чолуп кайра кайталап, жалпы сөздөр менен дүңүнөн айтуу сынчыда ортоң колдой өзүмдүк пикидин жок экендигине күбө өтүп калат. Тилекке каршы, айрым бир түзүк учурларына карабастан А.Акматалиевдин макаласы бизди ушундай ойго алып келди.

Иисус Назарянин менен Понтий Пилат жөнүндөгү өзөктүк баянды курчап, аны менен тикеден тике тутумдашып турган экинчи катмар ысык-көлдүк чабандар Бостон Үркүнчиев менен Базарбай Нойгутовдун турмушу жөнүндөгү окуя. Ырас, бул бөлүмдө да бүгүнкү турмуш чындыгыбыз кырынан коюп жаткан орчун проблемалар (айрым партиялык жетекчилердеги иштин чыныгы жөнүн түшүнбөстүк, экология маселеси ж.б.) жөнүндө да ар тараптуу, олуттуу сөз жүрөт. Бирок, ошентсе да жакшы менен жамандын, ак менен каранын ортосундагы эзелтен берки келаткан күрөш жөнүндөгү кеп бул бөлүмдүн өзөгүн ээлеп, анын философиялык жыйынтык оюна эгедер болуп турат. Анан да Акбара карышкырдын тагдыры бул бөлүмдө адам турмушу менен андан бетер жуурулушуп, дагы да бекем чырмалышканына күбө болобуз. Акбара менен Ташчайнардын Көл кылаасына келген соң табышкан төрт бөлтүрүгүн чала мас абалында куржунга салып алып баса берип, сатып ичип алган Базарбайдын кылмышы менен ал жолдо алгач кирген Бостондун короосун айланчыктап күнү -түнү боздой улуган Акбаранын ортосунда айласы куруган ошо Бостондун тагдыры алдыңкы эки бөлүмдүн контекстинде дагы да терең мааниге ээ болуп, бир жагынан Авдийдин тагдырын толуктап турса, экинчиден, ал аркылуу өзү да андан бетер бийик касиетке эгедер болуп турат. Гришан, Обер-Кандаловдордун адамдык касиеттен алыс турган жоруктары Авдийдин күнүн бүтүрүп, акыр заманын башына салса, бул ирет Базарбайдын

алардыкынан кем калбаган айбандыгы Бостонду акыр заман күнгө алып келди. Гришан, Обер-Кандалов, Базарбай-булар жыйырманчы кылымдын Иудалары.

Ал эми романдын жүрөк титиреткен финалын эч бир сөз менен айтып берүүгө мүмкүн эмес. Анын ыраматы менен андагы кайгы-касиретти ар бир окурман өзү гана окуп, өзү гана туюнуш керек.

Акырында айтаарыбыз, Ч.Айтматовдун бул жаңы романы бүгүнкү кыргыз адабиятынын кылда чокусу болуу менен бирге, көп улуттуу совет адабияттын мыкты туундуларынын катарына кошулчу чыгарма.

«Кыргызстан маданияты», 1986-жыл, 18-декабрь.

Төртүнчү сөз

Алтындын алааматын айткан алтын мурас

Улуу калемгерибиз Чыңгыз Айтматовдун көзү өткөнүнө быйыл он үч жылдын жүзү болду. Улам мезгил өткөн сайын залкар жазуучунун улуулугу Ала-Тоонун ак муз баскан аскар-зоосундай болуп андар бетер асман тиреп, андан бетер көз жоосун ала шаңкайып көрүнө баштады. Улуунун улуулугунун, түбөлүк өлбөстүгүнүн бир белгиси ушунда – улам мезгил өткөн сайын бийиктей бергенинде – эмеспи...

Бардык эле залкар калемгерлер сыяктуу Чыңгыз Айтматовдун артында да бүткөрүлбөй калган, бүтсө да кандайдыр бир себептерден улам окурман журтка тартууланбай жазуучунун өзүмдүк жеке корунда сакталып калган чыгармалары болбой коймок эмес. “Бүткөрүлбөй калган” демекчи, Ч.Айтматовдун башталып, ал турсун айрым үзүндүлөрү атпай журтка тартууланып, бирок, кандайдыр бир себептерден улам соңуна чыгарылбай (а балким, башка чыгармалардын тулкусуна сиңирилип, же жаңы чыгарма болуп жазылып) калган көркөм туундулары бар экенин окурмандар билишчү. Башталып бирок ташталып калган мындай чыгармалардын эң алгачкылары тууралуу болочоктогу улуу сүрөткердин СССР Жазуучулар союзуна караштуу Максим Горький атындагы Адабият институтуна (Москва) тапшырып жатып (1956) өткөргөн өздүк делосунда тиркелип турган, өз колу менен жазган “Өмүр баянында” маалымдалат. Анда минтип жазылып турат: *“Ошол эле мезгилде айыл мектептеринин мугалимдери жөнүндөгү жаңы повестимди жазуунун үстүндө иштеп жатам”*. (1) Бул 1956-жыл экенин эсибизден чыгарбай туралы. “...айыл мектетеринин мугалимдери жөнүндөгү” бул повесть тууралуу Кыргызстан жазуучулар союзунун төрагасы А.Салиев тарабынан кол коюлуп, Жазуучулар союзунун

мөөрү басылып берилген жолдомодо да айтылат: *“Ушу тапта жол. Айтматов айыл мугалимдеринин турмушу менен эмгегине арналган “Сабак жүрүп жатат” деген көлөмдүү повесттин үстүндө иштеп жатат. Биздин секциябыздын (Кыргызстан жазуучулар союзунун проза секциясы тууралуу айтылып жатат – С.А.) айрым мүчөлөрү бул повесттин кол жазмасы менен таанышып чыгышты жана бир топ оң баа беришти. Ушул эле учурда айрым бир кенемтелерин көрсөтүшүп, алардын үстүнөн кайрадан иштеп чыгууну авторго сунуш кылышты”*. (1) Мына ошентип, “айыл мектептеринин мугалимдери” жөнүндөгү повесть Ч.Айтматов Москвага Жогорку адабий курска келер жылы – 1956-жылы – бүткөн бир чыгарма катары Жазуучулар союзунун секциясынан талкуудан өткөн экен.

Башталып, бирок, бүткөрүлбөй калган дагы бир чыгарма тууралуу да ушул өздүк делодон кабардар болобуз. Болочоктогу улуу калемгер ошол 1956-жылы минтип жазыптыр: *“Азыр Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу жөнүндөгү “Ал күндөрдө” деген пьесамды бүтүрдүм”*. (1) Пьеса жазып бүтүргөндүгү жөнүндө калемгер Жогорку адабий курстун ошол кездеги окуу бөлүмүнүн башчысы Беленькаяга документтеринин артынан жиберген кошумча катында дагы айтат. Бул пьесаны конкурска (*Жогорку адабий курска өтүү үчүн болгон конкурска — С. А.*) жибергенин жазат. Ушу күнгө чейин эч бир кабары билинбеген бул пьесанын тагдыры көптөгөн китепкөйлөр үчүн табышмак. Бул, албетте, үйрөнчүк кезде жазыла берчү, улам мезгил өтүп, чыгармачылык жактан өскөн сайын купулга толбой өздүк архивде кала берчү адабий туундулардын бир көрүнүшү.

Жазуучунун өмүр тагдырында башталып, бирок, бүткөрүлбөй калган чыгармалар тууралуу сөздү улантчу болсок, анда 1963-жылы жарык көргөн “Саманчынын жолу” повестинен он жыл өткөн соң – ортодо орус тилинде жазылган “Прощай, Гульсары” (1966), “Белый пароход” (1970) деп аталган атактуу повесттеринен кийин – кайрадан калемгер тарабынан кыргыз

тилинде жазылып, 1972-жылы март айында үзүндүлөрү “Кыргызстан маданияты” жумалыгына жарыяланган (2) “Кайрылып куштар келгенче” деген бүтпөй калган романы, 1988-жылы үзүндүсү алгач “Литературный Киргизстан” журналына, ушуга удаа эле Москвадагы “Литературная газетага” жарыяланган (3) “Бахиана” деген чыгармасы эсибизге түшөт.

Ошондой эле улуу сүрөткердин көзү өткөн соң “Земля и флейта” (“Жер жана чоор”) деген романы да табылып, калың элдин арасында кызуу сөз болгону да эсибизде.

Албетте, кайсы гана жазуучунун болбосун көзү өткөн соң жарык көргөн чыгармаларына карата окурмандар арасында ар кандай пикирлер жаралбай койбойт. “Эмне үчүн калемгер көзү тирүүсүндө жарыялабай койду?”, “Эмне үчүн аягына чыгарбай таштап салган?”, “Кандай себептери болду экен?” – деген сыяктуу суроолор жаралат. “Начарырак жазылып калганы үчүн жарыялабай койсо керек го” – деген бүдөмүк бүтүм да пайда болбой койбойт. Албетте, мындай бүдөмүк бүтүм айрым учурда туура чыкканы менен кээ бир учурларда чындыкка дал келбей калат. Мындай көрүнүштүн айкын мисалы катары Нобелдик сыйлыктын лауреаты, америкалык улуу жазуучу Э.Хемингуэйдин көзү өткөн (1961) соң өмүрлүк жары Мэри Уэлш айым тарабынан даярдалып, өз өзүнчө китеп болуп басылып чыккан “Өмүр бою өзүң менен жүрчү майрам” (“A Moveable Feast”, (1964), “Праздник, который всегда с тобой”) деген өмүр баяндык чыгармасы менен “Коркунучтуу жай” (“The Dangerous Summer” (1985), “Опасное лето”), “Океандагы аралдар” (“Islands in the Stream” (1970), “Острова в океане”), “Бейиш багы” (“The Garden of Eden” (1986), “Райский сад”) деген романдарын көрсөтүп кетсек болот. Калемгердин бул чыгармалары – айрыкча соңку үч романы – анын көзү тирүүсүндө окурмандарга тартууланган “Кош бол, курал!” (“A Farewell to Arms” (1929), “Прощай, оружие!”), “Чал жана деңиз” (“The old man the sea” (1952), “Старик и море”) деген даңазасы таш жарган көркөм туундуларындай кабыл алынбаса да, өмүр баяндык китеби болгон “Өмүр бою өзүң менен жүрчү майрам” деген

чыгармасы америкалык гана эмес дүйнөлүк адабият сүйүүчүлөрдүн арасында да өзгөчө бир жаркын маанайда кабыл алынбадыбы...

Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун да үй-бүлөлүк архивинде калган айрым колжазмалары да минтип окурман журтка жете баштады. Атпай журт үчүн зор кубаныч болуп эсептелген мындай табылгалардын бири, албетте, азыр биз сөз кыла турган “Алтын жана кар” (“Золото и снег”) деген бүтпөй калган чыгармасы болуп эсептелет. Табылган бул мураска жанрдик жактан “повесть” деген аныктама берилген. Окуя улуу калемгердин “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Эрте келген турналар” деген даңазалуу чыгармаларындагыдай Улуу Ата Мекендик согуштун алдыңкы айларын жана башталыш мезгилин көркөм баяндоо менен нук алат. *“А тогда летом 41-года Оймо заканчивала среднюю школу в Акбуре”*. (4. стр. 76). Чыгарманын эң алгачкы сүйлөмү ушул. Андан ары окуя Арал көчөсү бүткөн жерде, айылдын четиндеги түзөңдө жайгашкан тамеки сарайда уланат. Жүздөй, ал турсун андан да көп тамекичилер бата турган бул сарай жай менен күздө турмуштун кайнаган чордонуна айланар эле. Планды аткаруу үчүн апалары баш көтөрбөй, уйку бетин көрбөй иштешсе, Оймо сыяктуу каны кызуу жаштар үчүн тамеки сарайдагы турмуш таптакыр башкача кабылданчу, таптакыр башкача маанай тартуулайт болчу. *“Лето, ночь, звёзды, – скоро начало учёбы в школе, – и ожидание чего-то непонятного, но желанного кружило Оймо голову...”* (4. стр. 77) *“Лунными ночами она мысленно летела из табаксарая наверх, на бугор, где за аилом была школа и она в мечтах шла на учёбу.*

Оймо уже была девушкой, повзрослела сразу за последнее лето...” (4. стр.78).

“...сбежались сюда <в табаксарай> на свидания, на песнопение “Коктом-Жоро”, на “Секетбай”, когда поётся только о любви и про любовь, распевали песни, чтобы любить, тосковать, признаваться, ревновать, клясться в любви глядя на луну, улетать вдвоем, чтобы всем

было видно как станут целоваться они там на луне, чтобы весь свет видел, завидовал и восхищался...” (4. стр. 78 – 79).

“В табаксарае девушки и парни рзделялись. Каждая группа пела свои песни.

Парни пели – девушки отвечали, девушки пели – парни отвечали.

Песнопения продолжались, разговоры, смех длились до поздна”. (4. стр. 80).

Дал ушул керемет кечте Оймо Батай менен таанышты...

Ооба, бул керемет кеч эле. Элдик ырлар (“Көктөм-Жоро”, “Секетбай”), алардын эң башкы өзгөчөлүгү (*“поётся только о любви и про любовь”*) жөнүндө айтылган кеч эле...

Дүйнөдөгү бардык калк сыяктуу кыргыздар да элдик ырларга өтө бай. Улуу эпосторду айтпаганда да майда жанрдагы ырлардын өзү чоң үч топко (1.Эпикалык чыгармалар; 2.Лирикалык ырлар; 3.Дидактикалык чыгармалар) бөлүнүп турганы эле биздин улуттук фольклорубуз канчалык бай экендигин айгинелеп турат. Лирикалык ырлардын тутумундагы турмуш-тиричилик ырларынын курамына кирген махабат ырлары бардык эле элдердегидей бизде да өзгөчө керемет. Улуу калемгер жазып жаткан “секетбай ырлары” ошол махабат ырларынын бир бутагы. Махабат ырларынын дагы бир бутагын “күйгөн ырлары” түзүп турат. Белгилүү фольклортаануучу Сапарбек Закиров моминтип жазат: “Сүйүү ырларынын биринчи түрүнө жалпы дүйнөлүк адабиятта өкүм сүргөн ашыктык ырларын киргизүүгө болот. Кыргыз элинде мындай ырлардын тобу “Секетпай” деген ат менен белгилүү... “Секетпай” ырларында сүйгөнүнүн сулуулугуна суктануу, аны ар түрдүү сонун нерселерге салыштырып сыпаттоо, акырында ага ашык болгондугун билдирүү негизги орунда турат.” (5. 107-6.) Бул айтылган ойдо баса белгиленгендей, секетбай ырларында ашык болгон адамынын ай чырайына, нур төгүлгөн жамалына суктануу биринчи сапта турат.

Элдик махабат ырларынын дагы бир чоң тобу болгон күйгөн ырлары да эл ичинде өтө кеңири тараган. Оймо менен Батай сыяктуу жаштар чогулган

жерде дамамат ырдалчу чыгармалардан болуп дал ушул күйгөн ырлары эсептелинет эмеспи. Бул тууралуу ошол эле окумуштуу Сапарбек Закиров минтип жазат: “Күйгөн” ырларынын пайда болушуна коомдогу тарыхый шарттар негизги себептерди түзгөн. “Күйгөндөр” мазмуну жактан арман ырларына өтө жакын. Эгерде муну орой айтсак, сүйүүгө арналган арман ырлары деп да атоого болот”. (5. 114). Албетте, мындан көрүнүп тургандай, күйгөн ырлары ашыктык, махабат жөнүндө баяндап жаткандарына карабастан маанилик жактан пессимисттик маанайда боло тургандыктары, экинчиден, күйгөн ырларында арман, касирет биринчи сапта туруу менен алар, үчүнчүдөн, коомдук жагдай-шарттар менен ажырагыс биримдикте экендиги баамга урунат...

Оймо менен Батайлар, Арал көчөсүнүн баш жагындагы, Ак-Буура айылынын четиндеги тамеки сарайга чогулган жаштар, айлуу да, жылдыздуу да түндө секетбай ырларын ырдап жатышты. Чыңгыз Айтматов бүтпөй калган бул алтын мурасынын ушул жеринде өз калеминен жаралган, отуз үч саптан турган ашыктык ырын сунуш кылат.

Ооба, улуу калемгерибиздин башка чыгармаларынан да өз калеминен жаралган ырларын окуп келгенбиз. “Жамийладагы” Даниярдын ыры, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттөгү” Айым-Балык жөнүндөгү ыр, “Фудзиямадагы кадыр түндөгү” Сабырдын ырлары, (“*Эзелтен чечилбеген улуу талаш, – Канткенде адам уулу адам болот?*”), “Кылым карытар бир күндөгү” Раймалы менен Бегимайдын атактуу ыры ж.б. не деген керемет саптар.

“Алтын жана кар” деп аталып, бүтпөй калган бул алтын мураста улуу калемгерибиз эзелтен келаткан элдик секетбай ырларынын өз калеминен жаралган өзүмдүк үлгүсүн сунуш кылат. Арзуу менен сүйүүгө, ашыктык менен махабатка ширелген ошол отуз үч саптын тогуз сабы мынакей:

Когда тебе семнадцать лет,
Цветы цветут у ног твоих.
Когда тебе семнадцать лет,

Когда ручьи звенят весной
Когда тебе семнадцать лет
Весь мир открыт перед тобой.
Я на бегу с седла скачу,
И поселуй твой унесу,
Как драгоценный амулет. (4. стр. 79 – 80).

*(Он жетиге толгонуңда,
Баскан изиң гүл болот.
Он жетиге толгонуңда,
Булактар ырдайт көктөмдө.
Он жетиге толгонуңда,
Кең аалам сага ачылат.
Ээрде учуп баратып
Эңкейип өпкөн эрдиңди,
Тумар деп тагып кетемин.)*

(Сапма сап котормосу биздики – С.А.)

Тамеки сарайын жаңырткан секетбай ырларынан кийин Оймо менен Батай таңды чогуу тосушту. *“Лица их были одухотворены и счастливы. Только любовь так преображает людей, наполняя, выплескивая наружу все самое чистое и красивое, сокровенное, что есть в человеке”.* (4. стр. 81).

Бүтпөй калган бул мурастын ушул жерине келгенде Толгонай менен Субанкулдун алгачкы таңы – Ай жарыгында орок оробуз деп элден бөлүнүп калып калышкан эки жаш, “Субанкулдун таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жаткан” эки жаш ошол түнү “өмүрлүккө шериктеш жар болуп кошулганы” – эсиме түштү. Толгонай да Оймо сыяктуу дал он жетиде эмес беле. *(“Анда менин он жетидеги курагым. Ошол жылы орок тартып жүрүп Субанкулга жолукпадымбы”, –* дейт эмеспи Толгонай Жер-Энеге... *“Бир убакта карасам, мени көтөргөн бойдон Субанкул дөңсөгө жүгүрүп чыкты да, кылтыйып баш баккан күнгө кайрылып: “Эй, күн, көрдүңбү?*

Көрдүңбү менин жубайымды! Мына, мынакей, көрүп ал, көрүндүгүңдү бер, бергин сүйүнчүңдү аябай!” – деп кыйкырды”. (6. 258, 260-беттер).

Тилекке каршы, Оймо менен Батайдын мындай бактылуу күндөрү узакка созулган жок. Ал турсун үч уулдуу болуп, аларды эрезеге жеткиришкен Толгонай менен Субанкулдун бактысынан да кыска, өтө эле кыска болду бул эки жаштын бактылуу күндөрү. Анткени, Оймо менен Батай таң тоскон ошол жайда эле Улуу Ата Мекендик согуш башталып, Батай да өзү мүчөсү болгон осоавиахимчилер² менен чогуу кан майданга аттанды. Болгондо да өзүнүн Качанак деген торусу менен колоннанын астында баратты. Эки жаш үн алыша кыйкырышып коштошуп калышты. Батайдын акыркы сөздөрү мындай болду:

– *Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанак!*” (4. стр. 81).

Батайдын акыркы сөздөрүн окуган окурман кызыктай абалда калышы толук ыктымал. “Кантип Качанакты жиберет? Кан күйгөн алыскы-алыскы Орусиядан Качанак ээси жок өзү жалгыз кантип келмек эле?” – деген сыяктуу ойлор окурманды түпөйүл ойго туш кылары турулуу иш. Бирок, алдыга шашпайлы. Баары ирети менен болсун...

Айтуяк алтындын чакан бир кертими таризденген бул повесть андан ары өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто чени (*кайра куруу жылдары*) менен 90-жылдардын орто чениндеги (*алтын кендерин казуу*) окуяларды сүрөттөө менен уланат. Улуу согуш башталган 1941-жылы он жетидеги Оймо азыр алтымыш жаштын кырына келип калган байбиче куракта эле. Мугалимдин окуусун бүткөн Оймо жалгыз бой жашап келди. Албетте, бир тууган синдиси Зейнептин кызы Санатгүлдү багып алды. Аны тартиптүү, адептүү кыз кылып чоңойтту. Санатгүл да Оймонун өз канынан бүткөн кызындай эле болуп калды. Ал турсун университетти бүтүп, телевидениеде журналист болуп иштей баштап, ошол жерде иштеген Жапар деген жигитке турмушка чыккан Санатгүл менен Жапар тун кызы Айдананы да Оймого

²**Осоавиахим** – общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству – советская общественно-политическая оборонная организация, существовавшая в 1927 – 1948 годы. (Сокращённо Осоавиахим. Предшественник ДОСААФа).

беришти. Бул, албетте, Оймо үчүн чоң кубаныч, чексиз бакыт эле. Неберелүү болуу, неберени кучактап чоңойтуу оңой кубанычбы анан.

Ал эми Айдана болсо таптакыр башка мезгилдин мууну болуп чоңойду. *“Судьба Айданы, ...судьба поколения, совпадающая с годами перестройки и всего того, что последовало за тем, потрясая, выворачивая, обнажая страшные глубины прежнего и нового существования. И не стало покоя, не стало прежней смены тьмы и света...”*– деп (4. стр. 84) жазат улуу сүрөткер.

Ооба, “...не стало прежней смены тьмы и света...”

Ооба, жашоонун көнүмүш ыргагы түп-тамырынан бузулду.

Ооба, бул кайра куруу жылдары эле...

1982-жылы 10-ноябрда Жер шарындагы кургак жердин алтыдан бир бөлүгүн ээлеп жаткан СССР деген империяны 18 жыл башкарган 78 жаштагы Леонид Ильич Брежнев көз жумуп, анын ордуна ошол мезгилдин көз карашы менен алганда жаңычыл, реформатор делип эсептелген, дээрлик он беш жыл боюн улуу державанын Мамлекеттик коопсуздук комитетин башкарып келген Юрий Владимирович Андропов өлкө башчысы болуп, бирок, 1 жыл 3 айдан кийин (1984-жылдын 9-февралында) 69 жашында ал жетекчи да дүйнө салып, ордуна 1984-жылдын 13-февраль күнү 74 жаштагы оорулуу абышка Константин Устинович Черненко отуруп, арадан 1 жыл 1 ай өткөн соң ал да көз жумду. Мамлекет башындагы абышкалардын минтип биринин артынан бири о-о дүйнөгө аттанышы улуу державанын жетекчилерин да, 360 миллиондон ашуун калкын да ойлондурбай койгон жок. Натыйжада, СССР делген империянын жетекчилигине 1985-жылдын 11-март күнү жаш, тажрыйбалуу делинген 54 жаштагы Михаил Сергеевич Горбачёв келди. Келди да кийинки апрель айындагы КПСС БКнын пленумунда өлкөнү жаңылоо, сенектиктен алып чыгуу үчүн мамлекетти башкаруунун демократиялык жолунун зарылдыгын, **жаңыча ойлонууну** биринчи сапка коюунун муктаждыгын, жалпы жонунан алганда **мамлекетти кайра куруу** керектиги баса белгиледи. Мына ошентип, “кайра куруу” (“перестройка”),

“жаңыча ойлоо” (“новое мышление”), “демократия” деген сөздөр улуу империянын Камчаткадан Калининградга чейин созулуп жаткан, 11 сааттык алкакка бөлүнгөн, 22 млн. 400 миң кв.км. жерди ээлеген аймагында эртеден кечке айтылган эң маанилүү сөздөргө айланды. Кайра куруу процессин Орус империясынын тагдырын мурда болуп көрбөгөн жаңы нукка бурган Улуу Октябрь Социалисттик революциясы менен кош катар коюп жатышты. Ал турсун Нобель сыйлыгынын лауреаты, колумбиялык улуу жазучу Габриэль ГАРСИА МАРКЕС 1989-жылы СССРге келген сапарында “Латынская Америка” журналынын редакция жамааты менен маек куруп жатканда да:

–Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын маанисин кандайча баалайсыз? –деген суроо узатышкан. Кеменгер жазуучу болсо:

–Октябрь революциясынын мааниси кайра курууңардын жыйынтыгы кандай болору менен тикеден тике байланыштуу, – деп жооп берген. **(7. стр. 76).**

Тилекке каршы, өлкөнү демократиялаштыруунун, жаңыча ой жүгүртүүнүн, кайра куруунун жыйынтыгы таптакыр теңирден тескери натыйжаларга, түпкүлүгүндө келип улуу держава СССРдин кыйрашына алып келди. Өлкөнүн турмушу астын үстүн болду. Бүтпөй калган бул повесттин авторунун сөзү менен айтканда “...не стало прежней смены тьмы и света...” . Ал турсун “*мир одел шубу навыворот. И ходит в шубе навыворот*”. **(4. стр. 85).** Кыскасы, кайра куруунун натыйжасында улуу өлкөнүн тону тескери кийилди.

Кеменгер калемгерибиздин чыгарган жыйынтыгы ушундай.

Коомдук турмуш тууралуу мына ушундай удургуган ойлордон кийин жазуучу Ак-Буура тоолору, анын ак кар баскан аскалары, күнгө чагылышып, көргөн адамдын көз жоосун алып, суктануусун арттырган күмүштөй болгон мөңгүлөрү, жайын, кышын ал мөңгүлөрдөн агып түшкөн көк кашка мөлтүр суулары (“*чистые, первородные воды*”) тууралуу жүрөктү элжиретип, жүлүндү эзген баяндоосун сунуштайт.

Ушуга удаа Ак-Бууранын алтыны жана кары жөнүндө маселе (“*злополучное дело*”) эл ичине желдей тарады. Оймо бул экөөнөн тең – алтындан да, кардан да – көз көрбөгөн, кулак укпаган жакка качып кеткиси келет. Бирок, небереси Айданадан – “*вовлеченную волею судеб в круговерть этого великого столкновения Золото и Снега*” – санаасы тынчыбайт. Эл да экиге бөлүнүп, бир жагы “*алтынды казыш керек*” десе, экинчи жагы “*кар менен мөңгүнү сакташ керек*” деп кызылчеке боло башташты. Гезиттерде ар кандай кайчы пикирлер жазылып, эл ичинде түркүн-түс айың кептер айтыла баштады.

Улуу жазуучу калк арасын будун-чаң түшүргөн мындай абалды гезиттерде айтылган ойлор таризинде кудум репортаждык мүнөздө өтө таамай берген. Ошондон уламбы, бүтпөй калган бул повесттин ушул эпизоддору ошол учурдагы турмуштун өзүндөй шакардай кайнаган абалында көрсөтүлгөн. Анан калса, повесттин биринчи бөлүгү гезиттен алынган мисал таризинде сунушталган, бирок, түпкүлүгүндө кемеңгер жазуучунун өзүнүн таамай-так айтылган ою болгон төмөнкүдөй сүйлөм менен бүтөт: “*Открытие разработок по добыче золота на Акбуринском перевале неизбежно приведет к разрушению и уничтожению высокогорных снегов, что в свою очередь неизбежно повлечёт экологическую катастрофу всего горного края*”.(4. стр. 89). Чекеге черткендей айтылган бул жыйынтык ой бүгүнкү күндөгү – болжол менен повесть жазылгандан чейрек кылым өткөндөн кийинки – кыргыз баласынын ар биринин жүрөгүн өйүп, көөдөнүн эзген, канын кызытып, мекенчилдик сезимин андан бетер буркан-шаркан түшүргөн ой-пикир болуп эсептелет.

Улуу калемгерден калган, алтынга тете бул көркөм мурастын кийинки бөлүмчөсү өзү менен чогуу окушкан осоавиахимчилер менен бирге, алардын алдыңкы сабында бараткан Батайга, тагырак айтканда, Батай минип бараткан тору атка, Качанак деген ысымдуу кара жал кашка торуга (“*белолобий... гнедун черногривый...*”) арналган. Батайдын:

“– *Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!*”– деген сөзүнүн маанисине арналган.

“...под конец суровой зимы 41 года в Жувалинской степи появился однажды вольный конь – гонец с фронта”, – деп **(4. стр. 89)**. башталат бул бөлүмчө. Маалымат үчүн айтып койчу нерсе, бул жерде Казакстандын Түштүк-Чыгышындагы Жамбул облусуна караштуу Жували районунун талаалары жөнүндө сөз болуп жатат. Бир караган адамга чабарман кашка тору төрт тарабы кыбыла болуп, көзү көргөн тарапка учуп, күйүп бараткандай таасир калтырар эле. Майдандан келаткан бул чабарман аттын чаап келаткан ээси турмак башына салынган чылбыр, жүгөн дегенден да эч нерсеси жок болчу. “*Поистине, как с неба явился...*” – деп жазат калемгер. Ушуга удаа эле кийинки бетте: “*Ведь у лошади тоже бывает своя судьба, и, подчас, не от мира сего...*” – деп да айтат. **(4. стр. 91)**.

Ооба, асмандан түшкөн, көл түбүнөн чыккан аттар, канаты бар күлүктөр, пенде баласы сыяктуу эле өзүмдүк тагдырга, болгондо да бу жашоодо, бу турмушта кездешпеген тагдырга ээ канаттуу тулпарлар тууралуу уламыш сөздөр, аңыз кептер, ар түрдүү афсаналар оголе көп эмеспи. Дүйнөлүк көркөм дөөлөттөргө көз жүгүртсөк, анда, албетте, эң эле биринчи болуп атактуу Пегас – Посейдондон Медуза төрөгөн Пегас – көз алдыбызга тартылат...

Дегеле канаттуу жылкы баласы тууралуу уламыштар бардык элдерде бар. Түркмөндөрдө алардын ахалтекин тукумундагы аттары – дүйнөдөгү жылкы баласынын эң мыкты тукумдарынын бири, Раймалы ырчыга “*түркмөндөрдөн бир чоң тойдо тартуу болуп келген*”, Раймалы ырчынын “*жанына шерик жалгыз аты ахалтекин Сарала*” **(8. 252-б.)** – тууралуу “асмандагы айгырдан туулган” деген да, “деңиздеги жапайы айгырдан туулган” деген да уламыштары сакталып калган.

Башкортостанда Кичи деп аталган райондун гербинде бул элдин “Урал-батыр” эпосундагы Акбузаттын сүрөтү түшүрүлгөн, тагыраак айтканда,

дүпүйгөн чоң дарак (бу дүйнөнүн символу) менен дарак жанында сол бутун бир аз көтөрүп турган канаттуу тулпардын – Акбузаттын – сүрөтү тартылган.

Ал эми жалпы түрк тилдүү элдердин дээрлик баарында айтылган “Алпамыш” эпосунун өзбектердеги вариантында андагы Байчибар күлүк мындайча сүрөттөлөт:

Два крыла в своих подмышках он таит, –
Знай, что в три аршина каждое крыло,
Даже с половиной! И, как снег, бело.

.....

По небу парить он может на крылах,
Быстролетных птиц обгонит в облаках.

Этот конь – совсем особенный тулпар! ж.б.

Мындай аттар тууралуу маалыматтарды кыргыз калкы да элдик эпосторунда, ар түрдүү көркөм баяндарында, ал турсун, тоо бетиндеги таштарга чегилген петроглифтеринде да сактап келишкен.

Канаттуу күлүктөр дегенде эле эсибизге “Манастагы” калмактын ханы Коңурбайдын Алгарасы келет. Манасчылар да ар качандан бир качан:

Коңурбайдын кара аты,
Кара атынын бар экен
Капталында канаты, – деп баяндашат. (9. 172-б).

Ал эми жаралышын жан билбес, туулушу туңгуюк сыр болгон – жазуучунун сөзү менен айтканда “...как с неба...” “...не от мира сего” болгон – тулпарлардын бири тууралуу улуу эпосубузда момундайча айтылат:

Туудум деген эне жок,
Туудурган айгыр ата жок,
Тунук кайып баласы
Тайбуурулду мингизип... (9. 164-б).

Ошондой эле дүйнө жүзүндөгү эң байыркы, тагырак айтканда, биздин заманга чейинки III, II, I миң жылдыктарга таандык болгон Саймалы-Таш

сүрөт-жазмасы (петроглифтери) менен азыркы Араван районундагы Дулдул-Ата сүрөт-элестеринде тартылган канаттуу аттар, “андагы үйүр айгыр абал, анын ритуалдык калыбы” (10. 95-б.) кыргыз жергесинде жашап өткөн тээ байыркы Даван өлкөсүнүн канаттуу тулпарлары кыргыздарда жылкы культу эң байыркы мезгилдерде эле өкүм сүргөнүн далилдеп турат. “Манас”, “Эр Төштүк” эпосторунда сөз болгон сопол куйрук, сом туяк күлүктөр” (10. 97-б.) тууралуу, “мындай күлүк элестери байыркылардын Саймалы-Таш сүрөт-жазмасында кеңири учурай” тургандыгы жөнүндө (10. 99-б.) чыгаан тилчи-окумуштуу Лутфилла Жусупакматов өзүнүн “Саймалы-Таш сүрөт-жазма сырлары” деген эң сонун эмгегинде терең изилдөөлөрдү жүргүзүп, кеңири баяндап берген...

Мына ошол “кайып баласы Тайбуурулдун”, Тогуз-Тородогу Саймалы-Таштагы таш бетине, Араван районундагы Дулдул-Ата сүрөт-элестеринде чегилген канаттуу аттардын тукумунан болгон Качанак деп аталган кашка тору *“...бежал не останавливаясь, держа путь сам по себе, шел то рысью, то снова переходил со скача на дорожный трот, путь держал откуда-то издали, и судя по всему, направлялся в сторону Таласского нагорья, пятнисто белевшему полузаснеженными отрогами на востоке, за рекой, за глинистыми размывами поймы, за правобережными сопками веками глядевшими в степь... Туда и следовал конь, к тем вздымавшимся вдали горам”*. (4. стр. 90).

Мына ушундай автордук баяндоолордон кийин окурман ээн талаа, эрме чөлдө бирде жай, бирде төрт туягынан чаң ызгыта учуп-күйүп калаткан бул кара жал кашка тору (“белолобий... гнедун черногривый...”) алыскы Батыштагы кан күйгөн алаамат согуш талаасынан (“Далеко позади остались поля сражении, горящие дома, ухающая и стонущая от взрывов земля, крики и стоны людей... все это позади...” 4. стр. 90) сапар тартып келе жаткан, ээси Батайдын адам билбес аманатын алып келе жаткан (“– Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!”) деп кыйкыра кол булгап майданга кеткен Батайдан салам-дубай алып келе жаткан, ээси менен бирге

Батышка кеткен жолду унутпай, кайра ошол жол менен жылдыз санап, Күн карап (“...мчал, не сводя с пути...”) Таласка келе жаткан Качанак деген ысымдуу күлүк экенинен эми ар бир окурмандын көзү жетет. Ал турсун, мунарык тартып көрүнгөн алыскы тоо чокулары Качанак менен чогуу окурмандын да көзүнөн уча баштайт. Ошончо алыстан аман келаткан Качанак күлүк бачымырак, тезирек, эсен-соо Таласка жетсе экен деп окурман да сарсанага түшүп, ар түрдүү ой жан дүйнөсүн алай-дүлөй кыла баштайт. Кылымдардан бери асман тирей бой керип, тээ алыстан казактын учу-кыйырсыз талаасына көз салып турган Талас тоолору боз мунарык боло көзгө көрүнүп калган учурда, танапташ Жували талааларына келип калган кезде Качанак тулпар аман болсо экен, көзү сук адамга, жолу кандуу кашабага кабылбаса экен деп сарсанага түшө баштайт окурман. Анткени – окурмандын мындай абалга түшүшүнүн башкы себеби – окуянын сүрөттөлүшү улуу калемгердин калеминен өзгөчө маанайда, психологиялык жактан өзгөчө бир ички чыңалууда көркөм баяндалган.

Жогоруда биз асмандан түшкөн, көл түбүнөн чыккан аттар, канаты бар күлүктөр, пенде баласы сыяктуу эле өзүмдүк тагдырга, болгондо да бу жашоодо, бу турмушта кездешпеген тагдырга ээ канаттуу тулпарлар тууралуу уламыш сөздөр, аңыз кептер, ар түрдүү афсаналар оголе көп экени тууралуу жөндөн жөн эле кеп салган жокпуз. Байыртан келе жаткан ошол уламыштардын баарын бириктирип турган эң башкы нерсе – **ТУЛПАРЛАРДЫН КЕЛБЕТ СЫНЫ** жөнүндөгү баяндоолор. Дүйнөнүн бардык элдеринин уламыштарына дыкат сарсеп салган адам ал баяндарда жылкы баласынын сүрөттөлүшү дээрлик окшош экендигин байкабай койбойт. Жылкы баласынын **ИДЕАЛДУУ КЕЛБЕТИ** дүйнөнүн бардык элдеринин түшүнүгүндө окшош, ал турсун бирдей экендигине көзү жетет.

Анан, албетте, дүйнөлүк көркөм казынаны казып үйрөнгөн улуу талант Чыңгыз Айтматовдун жылкы баласын, анын өзгөчө түрү болгон сайкүлүктөр менен тулпарларды – “сопол куйрук, сом туяк күлүктөрдү” – сүрөттөөсү жылкы баласынын ошол **ИДЕАЛДУУ КЕЛБЕТИНЕ** үндөш, жакын, ал

турсун окшош болуусу турулуу иш эмеспи. Чынында эле биз Батыштан Чыгышка учуп-күйүп келе жаткан Качанактын жазуучу тарабынан сүрөттөлгөн момундай кыска, бирок, так, таамай, элестүү, образдуу тартылган портретине туш болобуз:

“Телостроением лошадь напоминала гончую собаку – широкогрудую, узкобедрую, дальнебегающую. ...гнедун был красив и статен...” (4. стр.91).

Албетте, мындай керемет жаныбарды кандай адам жамандыкка кыйсын!..

Ээн талаа, эрме чөлдө бирде жай, бирде төрт туягынан чаң ызгыта учуп-күйүп калаткан бул кара жал кашка торуга (*“белолобый... гнедун черногривый...”*) кайдан-жайдан экени белгисиз (*“...невесть откуда...”*) эки карга туш болду. Кан күйгөн Батыштан жылдыз санап, Күн карап келаткан Качанак тулпарга какылдаган бул түгөй каргалар, албеттее, жолтоо боло алышпайт эле. Бирок, *“...они долго летели следом, нагло каркая, мотая головами и переглядываясь, зыркая очами от напиряющего возбуждения, летели то рядом с конем, то с боков, то в обгон, то над головой, почти задевая крыльями конские уши... А может быть, нужда была какая – опевещать кого, смотрите мол, глядите, что происходит в нашей степи: скачет куда-то беспризорная лошадь, а куда и зачем? Кто его знает, а что если у ворон расчёт был какой-то, свой расчёт...”* (4. стр. 92). Ушинтип, каргалар менен жарыша чуркаган кара жал кашка торуга (*“белолобый... гнедун черногривый...”*) батып бараткан күндүн кыйгач тийген нурунан улам ак мөңгүсү андан бетер жалтырап көздөн учкан Талас тоолоруна улам жакындап келе жатты.

Бирок, казактын учу-кыйырсыз ээн талаасында эш тутар ээси жок, караан болор киши жок учуп-күйүп келе жаткан кара жал кашка торуну (*“белолобый... гнедун черногривый...”*) чоң кырсык күтүп турду. *“И тому следовало было быть. Не зря каркали вороны, совсем не зря...”* – деп (4. стр. 93) жазат жазуучу. *“Первыми заметили бегущего гнедуна в прозрачной дымке ранних сумерек пятеро голодных волков...”* (4. стр. 94) Чынында эле булар ачка бөрүлөр эле, ачкалыгы ушунчалык эле, кокус алдыларынан

мылтык атылса да эч нерседен тайбай кол сала турган абалга жетип калышкан ач карышкырлар болчу. Ал эми кара жал кашка тору (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) болсо бул учурда тоо этегиндеги дөңсөлөр менен кең талааны бөлүп турган дайраны карай бет алып, ага жакындап бараткан болчу. Ал эми ач карышкырлар, күлүктүн тер аралаш жытына андан бетер ичтейи ачылган ач карышкырлар болсо жер менен жер болуп жылып, капысынан капталдан чыгып, Качанак тулпарды дарыяга жеткире койбой кайра талааны карай үркүтүп, ээн талаа, эрме чөлдө аны кууп жүрүп, акыры чарчатып, алдан-күчтөн кетирип, суй жыгылтып максаттарына жетүү болчу. Дал ошондой болду. Жер менен жер болуп жапыс өскөн жапан дарактардын арасынан чыга калган карышкырлардан үрккөн кара жал кашка тору (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) чынында эле – карышкырлардын ойлогону ишке ашып – түптүз болгон талаага бурулуп учуп жөнөдү. Бирок, анча алыс кеткен жок. Айбан да болсо өзүн өзү сактоо инстинкти ойгонуп, кайра жаадай болуп ийиле оңго тартып, көздөрү чоктой болуп келаткан карышкырларды жандай жаа огундай сызып учту жаныбар. *“А волки гнались следом, не позволяя удалиться лошади, и пока не в силах догнать её. Их было пятеро, серых из звериного рода, – летящих над землей в яростной жажде настичь добычу, вцепиться в прыжке ей в глотку, в паха, завалить бьющуюся в судорогах жертву и давясь живой горячей плотью, рвать в бешенном ослеплении еще живое тело лошади, нажраться, кроваво нажраться, до отвала нажраться, только нажраться”*. (4. стр. 95 – 96).

Күн болсо уясына батып баратты. Бул кара жал кашка тору (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) үчүн коркунучтун коштоочусу эле – караңгыда кокус мүдүрүлүп кетсечи... Албетте, күндүн уясына батып баратышына улуу калемгер, сөз жок, символикалуу да маани сыйдырган... Бирок, шашпайлы. Сөз нугу ирети менен болсун.

Куугун-жарыш уланып баратты. Тоо этегиндеги дөңсөлөр менен кең талааны бөлүп турган дайрага улам жакындап баратты Качанак тулпар.

Дайрага жетсе, көбүктөнүп агып жаткан сууга боюн урса, агым менен кошо сүзүп, аркы жээкке чыгып кетсе... Карышкырлар да бар күчү менен кууп келатышты. Бирок, октой учуп бараткан тулпарды дайрага жеткирбей алкымдан алып сулатууга болгон үмүттөрү улам өчүп бараткандай...

“И тут, откуда-то спереди, выскочили ещё трое волков...”
Жазуучунун таамай белгилөөсү боюнча айтчу болсок: *“Это был роковой случай”*. Ушинтип, Качанак тулпардын жолун үч карышкыр тозсо, беш бөрү артынан келатты. Кара жал кашка тору (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) чукул бурулганга үлгүрдү да, жер менен жер болуп сызып, жар жакка учуп жөнөдү. Карышкырлар да сая түшүп, эми Качанак тулпарды бучкактай келатышты. Бирок, кашка тору жаныбар ушунчалык бир жанын оозуна тиштеп учуп жөнөдү дейсиң, бөрүлөрдүн үйүрү кайрадан артта калып калгандай... Алдыдагы жар – куткаруучу сыйкырдай туюлду Качанак тулпарга. Жаа огундай учуп келаткан бойдон күү менен бул чоң жардан секирип өтүп кетиш керек. Куйрук улаш кууган ач карышкырлар бул андан секирүүгө, албетте, батынышпайт. Алар жарды айланып келишкенче Качанак тулпар кууса жеткис жерге узап кеткен болбойбу...

Кара жал кашка торунун (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) бул секиригин калемгер *“великий судьбоносный прыжок”* деп атайт. Албетте, кыргыз окурмандары бул сыяктуу тагдыр чечер улуу секириктин бир мисалын билишет. Ал чынында эле жеке бир баатырдын эмес атпай журттун тагдыры менен бекем чырмалышкан тагдыр чечер секирик болгон. Ата Журт, анын эркиндиги үчүн башын канжыгага байлаган баатырынан ажыраткан, жамы журттун башына каран түн түшүргөн болчу ал секирик. Эстеген сайын каңырыкты түтөткөн, окуган сайын көздөн жаш агызган секирик эле Койкүрөң аттын ал секириги.

Кош андан алыс түйүлүп,

Койкүрөңдүн бели үзүлүп **(11. 113-б.)**

очорулуп барып жатып калган секирик эле.

Эгер ошондо Курманбек баатырдын мингени Койкүрөң эмес

Алты ай минсе талбаган,

.....

Соорусу тоонун сеңирдей,

Теке жоомарт Телтору ат **(11. 112-6)**

болгондочу. Ал тагдыр чечер секирик башкача бүтмөк...

Эпостогу Койкүрөң аттын секириги сыяктуу эле кара жал кашка торунун (“белолобый... гнедун черногривый...”) тагдыр чечер бул секиригин да Чыңгыз Айтматов өз калемин аркылуу кандай кагазга түшүрсө, дал ошондой турушунда окубасак болбос. Улуу жазуучу минтип жазат:

“...не всякий конь пошел бы на такой перелет через овраг, а он шел неотвратно уверенно, точно бы был натренирован на такие прыжки. Оставалось немного, совсем немного до оврага и теперь, ни остановиться, ни повернуть... Оставалось мгновение... Оставалось сделать в то мгновение великий судьбоносный прыжок через ров. Жувалинская земля выдала в ту секунду всю свою силу – подбросила коня в высь! Прыжок! Звездолобый завис в могучем прыжке, вытянув голову, шею, ноги, как птица, сложившая крылья в полет, и в следующую секунду распрямляя ноги, звездолобый, опустился на другом конце пропасти. Прыжок чудесно удался, но тут же под ним неожиданно рухнул край оврага. Огромная глыба обрыва пошла оползнем вниз, увлекая за собой в яму судорожно застывшего в оцепенении тело коня. Последнее, что увидел звездолобый – край резко опрокинувшегося сумеречного неба и так же резко обнажившуюся глиной и влагой мокрую стену оврага”. **(4. стр. 97 – 98).**

Өмүр менен өлүмдүн жарышы, казактын ээн талаа, эрме чөлүн кудум жер титиреген учурдагыдай дүңгүрөткөн жарыш (“...жувалинская земля стремительно уходила из-под копыт, содрогалась и гудела, как бывало при землетрясениях и ветер свистел в прижатых ушах...”), кандуу куугун мына ушундайча соңуна чыкты. Бул учурда жар түбү аң караңгы тартып, күн болсо уясына батты. Кара жал кашка торуну (“белолобый... гнедун черногривый...”) болсо эки үйүр ач карышкыр “...пожирали заживо”. Тэ-э алскы Батыштагы

кан күйгөн алаамат согуш талаасынан (*“Далеко позади остались поля сражении, горящие дома, ухающая и стонущая от взрывов земля, крики и стоны людей... все это позади...”* 4. стр. 90) сапар тартып келе жаткан, ээси Батайдын, (*“– Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!”*) деп кыйкыра кол булгап майданга кеткен Батайдын адам билбес аманатын алып келе жаткан, эч ким билбес салам-дубайын алып келе жаткан, ээси менен бирге Батышка кеткен жолду унутпай, кайра ошол жол менен жылдыз санап, Күн карап (*“...мчал, не сводя с пути...”*) келе жаткан Качанак деген ысымдуу күлүктүн көрөр күнү, ичер суусу ушинтип Талас тоолору мунарык тартып көрүнүп калганда, барар айылына, аманатты тапшырар адамына жетүүгө – эпикалык чен-өлчөм менен айтканда – бир аттам жер калганда түгөндү...

Качанак тулпарды тирүлөй тытып жеген (*“...пожирали заживо”*) бөрүлөрдүн ичинде карып калган канчык карышкыр бар эле. Жаш, күчтүү бөрүлөр бул байкушту аттын эттүү, жумшак жерлерине жолотпой кубалап жатышты. Акыры тулпардын сөөктүү мойну тийгенине ыраазы болуп, (*“кул моюн жейт, моюн жебесе союл жейт”* дегендей) тоскоол болгон жалды ары-бери силкип, жулкулдатып моюнду жеп кирди. *“В какой-то момент волчица судорожно дернулась и взвизгнула – ей что-то попало на зуб, в пасти у неё оказалось нечто жесткое, совершенно несъедобное, что-то твердое как камень, продолговатое и холодное. Этот странный предмет, попавшийся на зуб, поранил волчице зуб и небо точно бы гвоздём, и она тотчас же выплюнула эту чужеродную штуку и взрычала люто”.* (4. стр. 99. Астыларын биз сыздык – С.А.). Алды сызылган сөз айкаштарын улуу калемгер ар түрдүү варианттарда дагы эки жолу окурмандарга сунуштайт.

Биринчи жолу Качанак тулпар карышкырларга жем болгон күндүн эртеси Жували талаасында учуп жүргөн каркылдаган карга аттуунун баарысы жар түбүнө келип, кечкурункудан калган-каткан сөөк-сактарды чокуп жүрүшкөндө, бир карга тазкаралардын жанынан *“...успела стащить ...что-то поблескивающее, думала – косточка какая, однако, это оказалось*

что-то непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное...” (4. стр. 100. Астыларын биз сыздык – С.А.).

Экинчи ирет көп жылдар өткөндөн кийин да, бир кездеги бийик жар жамгырдын, кардын, анан да шамалдуу күндөрдүн таасиринен улам көрүнүшүн өзгөртүп, терең жар эмес жайык коктуча болуп калган кезде да бул жылгачада ***“...что-то продолговатое, непонятное, поблескивающее валялось там среди костей многие годы”*** деп (4. стр. 101. Астыларын биз сыздык – С.А.) баяндайт автор.

Окурмандардын да бул ***“непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное... продолговатое, непонятное, поблескивающее”*** буюмга болгон кызыгуусу артат. Ар кандай жоромол ойлор пайда болот. Бирок, калемгер бул буюмдун сырын ачууга шашпайт. “Кылым карытар бир күн” романындагы Абуталиб эл ичинен жазып жүргөн баяндар эмне жөнүндө экендигин да шашпай, сюжеттин ички өнүгүүсүнүн ылайыгына жараша гана кийин-кийин, алгач маңкурт жөнүндөгү, андан бир топтон соң Раймалы менен Бегимайдын армандуу махабаты жөнүндөгү терең маанилүү, түбөлүктүү проблемалар сыйдырылган уламштарды сунуш кылгандай, бул жерде да шашпайт, ***“непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное... продолговатое, непонятное, поблескивающее”*** буюмдун сырын шарт эле ача салганга ашыкпайт...

Арадан дагы көп-көп жылдар өткөн соң (***“...через многие годы и годы, счет которым был никому не ведом...”***) жадыраган жаз күндөрүнүн биринде “Джувалы” совхозунун чабаны бир короо коюн жайып, оттотуп жүрүп, “Үч терең” – “Три рвы” – деген баягы аң болгон жарга келди. ***“...обрушившиеся, оплывшие рвы за многие годы претерпели такие изменения, что можно сказать, сохранилось только название бывших оврагов”.*** (4. стр. 102). ***“Почти у самых ног он увидел на земле странный предмет, напоминавший гильзу от стрелкового оружия... Полюбопытствовал удивленно – откуда она здесь – пулеметная гилза”*** (4. стр. 102). Мына, окурманым, көрсө, бул патрон экен, болгондо да мылтыктын эмес пулеметтун чоң патрону экен!

“Горлышко гильзы было плотно сплющено, как бы смято, ударом чего-то тяжелого. ...И ещё, гилза была обкручена в основании обрывком медной проволоки, точно бы её прикрепляли к чему-то таким способом или привязывали”. (4. стр. 103). Албетте, бул патрон кара жал кашка тору (*“белолобий... гнедун черногривый...”*) Качанак күлүктүн жалына байланган патрон экендигин окурман жазбай түшүндү.

Алгач “дат баскан бул патронду эмне кылмак элем” деп ыргытып жиберген чабан, бир аз баскан соң кайра кайрылып келип, ар качан жанында алып жүргөн бүктөмө бычагы менен патронду ачып көрдү. Бир тиктегенде эч нерсе жок сыяктанган патрондун түбүн үңүлө караса, кылдаттык менен салынган кагаз көрүндү. Патрондон өтө акырындык менен чыгарып, бүктөмүн жазды. *“То была записка, а вернее, письмо, написанное химическим карандашом. Такими карандашами писали когда-то ещё до войны”.* (4. стр. 104). Улуу калемгердин алтындын кертими сыяктуу бүтпөй калган бул повестинин ушул жерине келгенде “Кыргыз жери” деп аталган өлбөс-өчпөс ырдын автору, А.А.Фадеев атындагы алтын медалдын ээси, көйкашка акын Түмөнбай Байзаковдун “Патрондогу каттар” деп аталган поэмасы эсибизге түшөт. “Паризат” дастанынан кийин эле акынга зор аброй алып келген, өз учурунда кызуу сөздүн объектисине айланган “Патрондогу каттар” поэмасы эсибизге түшөт. Поэмадагы окуялар ретроспективдүү баяндоо иретинде берилип, согуш ардагери арадан алда канча көп жылдар өткөн соң өзү бир кезде согушкан Брест чебине келип, кан күйгөн согуш жылдарында узунтуура траншеялар менен окоптор казылып, тамтыгы чыккан талааны араласа, Окоптор жок.

Кара буудай көйкөлөт! (12. 347-6.).

(“...обрушившиеся, оплывшие рвы за многие годы претерпели такие изменения, что можно сказать, сохранилось только название бывших оврагов”).

Сылтый баскан ардагер талаа четиндеги чоң дарактын саясында эс алып олтуруп, дарактын сөңгөгүндө чоң көңдөй бар экенин, ал көңдөйдө

согуштагы жоокердин жанынан түшпөй жүрчү буюмдардын бири болгон эски солдат челеги жатканын көрүп, акырын алып караса, ичинде стакан, стакан ичине салынган төрт-беш патрон, алардын ичинде дыкаттап салынган каттар болот. Ар бир патрондун ичиндеги катта айтылган окуялар поэманын ар бир бабынын сюжетин түзүп, залкар акын Түмөнбай Байзаковдун мындан тупатуура элүү жыл (жарым кылым) мурда жазылган “Патрондогу каттар” деп аталган поэмасынындагы Санар менен Анардын армандуу махабатын (*“Анар күтөт бул дүйнөдө Санарын, // Санар күтөт ал дүйнөдө Анарын”*. *Астыларын сызган биз – С.А.*) баяндап турат...

Ал эми Батай менен Оймонун 41-жылдын жылдыздуу жайында башталган баёо, тунук, аруу махабатын баяндоодон нук алган, алтындын сыныгындай болуп бүтпөй калган бул повесттеги патрондогу кат эмне жөнүндө болушу мүмкүн? Эмне үчүн “Жували” совхозунун чабаны катты баары жокту унутуп калып окуп чыкты?

“Он принялся удивленно читать, читал с большим трудом и усердием, отключившись от всего на свете, забыв об отаре, пасшейся вокруг, читал слова и строки вслух, прочитывал и снова читал сначала, чтобы понять, что к чему и чем больше вчитывался, тем больше удивлялся, пораженный произошедшим случаем. Он то и дело замирал вдруг, оглядывался по сторонам, точно бы не веря тому, где он находится и что открывалось ему в тот день”. (4. стр.104). “Жували” совхозунун чабанын мына ушундай туңгуюк абалга, үйүнө эртерек жетип, очок боюна олтуруп, ысынгысын гана келтирген абалга туш кылган кат өз ичине кандай сырларды катып турушу ыктымал эле? Албетте, бул сырлардын түйүнүн бүгүн эч ким чече албайт...

Он жылдар өткөн соң тээ жаш кезинде жазылган “Бетме-бетке“ кайра кайрылып, акыл-парасаты, чыгармачылык тажрыйбасы толуп турган бийиктиктен кайра карап, повестти дагы да көркүнө чыгарган эпизоддор менен толуктап жазгандай; бир топ убакыттан кийин “Кылым карытар бир күнгө” кайра кайрылып, тоталитардык бийликтин темир капканынан бошонгон соң, көздү жапкан темир тогого алынып, бийикке шаңшып учкан

бүркүттөй абалга туш болгон соң романды “Чыңгызхандын ак булуту” деп аталган керемет бир көркөм баян менен толуктагандай, “Алтын жана кар” деп аталган бүтпөй калган бул повестине улуу жазуучу эми эч качан кайра кайрыла албайт...

Ал эми “Жували” совхозунун чабаны таап алган пулеметтун чоң патронуна катылган катта “момундай окуялар айтылышы мүмкүн, тигиндей окуялар баяндалышы ыктымал” деп ар түрдүү божомолдорду айтуунун өзү бүгүнкү биз үчүн эч бир адепке сыйбайт. Бул сырдын учугу 2008-жылдын 10-июнь күнү – улуу жазуучу акка моюн сунган күнү – үзүлгөн...

Жыйынтыктап айтканда, улуу жазуучубуздун алтындын сыныгындай болуп бүтпөй калган бул повести өткөн кылымдын 90-жылдарынын экинчи жарымында жазылып, мезгилдик жактан дээрлик жарым кылымдык аралыкты өзүнө камтуу менен ушу бүгүн да кыргыз элинин арманы менен үмүтүнө айланып олтурган Ала-Тоо койнундагы алтын кендерин өздөштүрүүнүн өтө оор маселелерине арналгандыгы менен баалуу. Арийне, дал ошол бүтпөй калган абалынан улам повестте бир катар суроолордун жооптору айтылбай калган, кыйла маселелердин түйүнү чечилбей калган, сюжеттик линиялар аягына чыкпай калган.

Бирок, биз үчүн, улуу калемгердин артында калган урпактары үчүн, Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган – бүтпөй калса да – бүтүндөй бир чыгарма гана эмес ар бир сүйлөм да баалуу жана аруу дүйнө болуп эсептелет. “Алтын жана кардын” кымбаттыгы да дал мына ушунда.

Адабияттар

1. Садык Алахан. Адабият институтуна апарган жол. // “Кыргызстан маданияты”, 1991, 25-июль; дагы: “Кыргыз Туусу”, 2008, 12-декабрь; дагы: К-те: Садык Алахан. Адабият – аруу дүйнө – Б.: Полиграф-ресурс, 2015, 106 – 112-беттер); дагы: “Айтматовдук окуулар – 2016” (Эл арлык илимий-практикалык конференциянын материалдары) – Б.: ”Мукай”, 2016. 63 – 66-беттер.
2. Чыңгыз Айтматов. Кайрылып куштар келгенче. (Романдан үзүндү) // “Кыргызстан маданияты”, 1972, 9 март, 6 – 7, 14 – 15-беттер; 16-март, 8 – 9, 14-беттер.

3. Чынгыз Айтматов. Бахиана. Фрагмент из нового романа. // “Литературный Киргизстан”, 1988, № 11, стр. 3 – 19; Бахиана. Жаңы романдан. // “Кыргызстан маданияты”, 1988, 9-декабрь, 8, 9, 10-беттер; Бахиана. Отрывок из нового романа. // “Литературная газета”, 1988, 21 декабря; Бахиана. (Жаңы романдан. (Которгон А.Жакыпбеков) // “Ала-Тоо”, 1988, № 12, 40 – 50-беттер.
4. Чынгыз Айтматов. Смерч. (Киноповесть). Золото и снег. (Неоконченная повесть). – Б.: “Турар”, 2019. (Комментарии Папана Дуйшенбаева). (Мындан ары тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).
5. Сапарбек Закиров. Сүйүү ырлары. – К-те: Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Ф.: “Илим”, 1973.
6. Чыңгыз Айтматов. Саманчынын жолу. Повесть. – К-те. Айтматов Ч. III томдон турган чыгармалар жыйнагы. I том. – Ф.: “Кыргызстан”, 1982.
7. Габриэль Гарсиа Маркес. Многое я рассказал вам впервые... // “Латинская Америка”, 1990, № 1.
8. Чыңгыз Айтматов. Кылым карытар бир күн. Роман. – К-те: Айтматов Ч. III томдон турган чыгармалар жыйнагы. III том. Роман, аңгемелер. Ф.: Кыргызстан, 1983.
9. Манас. Эпос. (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча). 2-китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1986.
10. Лутфилла Жусупакматов. Саймалы-Таи сүрөт-жазма сырлары. 1-китеп – Б.: Илим, 1998.
11. Курманбек. Эпос. (К.Акиевдин айтуусу боюнча). – К-те: Курманбек. Жаныш, Байыш. Эпостор. (Басмага даярдаган Сапарбек Закиров) – Б.: Кыргызстан, 1970.
12. Түмөнбай Байзаков. Патрондогу каттар. Поэма. – К-те: Байзаков Т. Тандалмалар: Ырлар, дастандар. – Ф.: Кыргызстан, 1983.

Бешинчи сөз

Олуттуу эмгек

Ар бир улуттун улам мезгил өткөн сайын бийиктей да, тереңдей да берген көркөм дү йнөсү, нарк-насили арта берген аруу ааламы болот. Биздин эл үчүн мындай көркөм дүйнө, мындай аруу аалам узак убакыт бою океан тариздү ү алп чыгарма «Манас» үчилтиги болуп келсе, узаган жыйырманчы кылымдын экинчи жарымынан тартып кыргыз журтунун бактысына жаралган айтматовдук көркөм дүйнө, айтматовдук аруу аалам да дал ошондой улам мезгил өткөн сайын бийиктей да, тереңдей да берген, нарк-насили эч нерсе менен алмаштырылгыс көркөм дүйнөгө айланды. Анан, албетте, айтматовдук бул аруу аалам төгөрөктүн төрт бучунда жашашкан жана да илимдин бардык тармактарында шугулданышкан аалымдарды өзү нө тартып келет. Тилекке жараша, ал аалымдардын дээрлик көпчүлүгү айтматовдук көркөм дү йнөнүн ар түрдүү кырларын тиешелүү деңгээлде ачып келишет. Андай илимий эмгектердин көпчүлүгүндө катардагы карапайым окурмандар анчалык аңдап түшүнө бербеген образдуу туюнтмалардан тартып, калемгердин дүйнөтаанымдык өзгөчөлүктөрүнө, өзүмдүк философиясына чейинки чиеленишкен проблемалар иштиктүү талдоого алынып, ар тараптан терең чечмеленип берилет.

Арийне, залкар сүрөткерибиздин уникалдуу көркөм феномени Жараткан жар болгон тубаса таланты менен бир катарда көптөгөн факторлордун өз ара терең карым-катышынан улам пайда болгону бүгүн жамы журтка жарыя айтууга муктаж эмес айныксыз чындык болуп калды. Айтматовдук көркөм ааламдын жаралышынын эң башкы себеп-жагдайларынын бири катары узаган кылымдын соңку чейрегинен тартып улуттук көркөм дүйнөнүн түпкү башаттары, элдин эртеги

чыгармачылыгынын тунук булактары мурдагы СССРдин ар кайсы чөлкөмүн мекендешкен аалымдар арасында байма-бай айтыла баштаган эле. Бирок, айтматовдук көркөм дүйнөнүн фольклордук негизин, элдик булагын ар тараптуу ачып берүү канткен менен кыргыз илимпозунун, кыргыз окумуштуусунун гана өзүмдүк энчисиндей болуп келе берди. Албетте, бул мыйзамченемдүү нерсе эле, бирок ошентсе да, жалпыга дайын болуп тургансыган, көпчүлүктүн көңүлүнүн чак ортосунда тургансыган көрүнүштөр деле маселенин төркүнүн көрө билген, көргөн нерсесин акылгөйлүк менен аңдай алган, аңдаган нерсесин көшөргөн эмгек менен ишке ашыра билген жан дүйнөсү таза, акыл-парасаты тунук аалымдардын гана энчисине туш болчу шыбага болуп эсептелери да далай ирет далилденген турмуштук аксиома эмеспи. Ушул өңүттөн алып караганда Ч.Айтматовдун чыгармаларынын фольклордук негизин, элдик башатын бүгүнкү күндүн адабий илиминин жетишкен бийиктиктеринин талабына төп келиштире изилдеп чыгуу улуттук адабияттаануу илиминин туу башында турушкан Б.Керимжанова, Р.Кыдырбаева, Ч.Жолдошева, К.Джидеева, А.Токомбаева, Б.Кебекова, А.Жайнакова сыяктуу эжейлерибиз баштаган аруу жолду алгылыктуу улантып келаткан зирек адабиятчы, мээнеткеч окумуштуу Лайли эже Үкүбаеванын энчисине туш келди.

Өткөн 2004-жылы окумуштуунун «Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз» деген көлөмдүү монографиясы окурман журттун колуна тийди. Бул эмгек илимпоздун чейрек кылымдык көшөрө иштеген мээнетинин жемиши. Ырасында эле китепти ачып, бир сыйра көз жүгүрткөн адам эле бул монографияга өтө көп күч сарпталгандыгын дароо эле байкайт. Албетте, илимий иш дегендин табият-наркы өзү ушундай, эзелтен бери элибиз айтып келген сымал «ийне менен кудук казгандай». Ошентсе да...

Бул илимий изилдөө структуралык жактан бир топ кылдат курулган. Айтылчу кептин башкы багыттары, изилденчү проблеманын ортоң колдой маселелери, дегеле көздөгөн максат, аткарылчу жумуш так-таамай

белгиленген киришүү менен узак сапарда бүткөрүлгөн иштин жыйынтыктары чыгарылган корутундудан тышкары алты бөлүмдөн турат.

Арийне, кеп башында Ч.Айтматовдун катмар проблемалуу чыгармаларындагы фольклордук башаттын чоо-жайы, бул проблеманын залкар калемгердин чыгармачылыгы жөнүндөгү көптөгөн-көптөгөн илимий эмгектердеги изилдениш абалы тууралуу маселенин башын ачып алуу керек болчу. Бул зарылдыкты кылдат сезген изилдөөчү «Кыргыз элдик фольклору жана Чыңгыз Айтматов» деп аталган биринчи бөлүмдү толугу менен ушул маселеге арнаган. Окумуштуу минтип жазат: «...айтматовтанууда «Айтматов жана фольклор» маселесин окуп-үйрөнүүнүн эки этабы: биринчиси – алгачкы мезгили, экинчиси – кийинки, же азыркы баралына жеткен мезгили деп шарттуу түрдө бөлүп кароого болот» (1.31-бет.). Анан кеңири фактылык материалдарды иш билги талдоого алуу менен бул эки этаптын ар бирине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ырааты менен жана ишенимдүү үкүлүп ачып берет окумуштуу. Бул бөлүмдү окуп чыккан соң Л.Үкүбаеванын изилдөөчү катары өзүмдүк усулга, адабиятчы катары өз ыкмасына ээ экендигине ынанабыз. Бул – олуттуулук, маселенин төркүнүнө жетүүнүн салабаттуу жолу. Билгенге бул оңой-олтоң колго тийчү окумуштуулук шыбага эмес. Бул үчүн тиешелүү билим деңгээли менен инсандык натуранын өзгөчөлүгү шайкеш келиши керек. Тилекке жараша, илимпоздун бул изилдөөсүнөн шайкештиктин дал ушундай көрүнүшүнө туш болобуз.

Албетте, илимий иш деген бул өтө татаал жумуш. Мында түркүн-түс көз караштар, кайчы түшкөн пикирлер болушу толук мыйзамченемдүү нерсе. Ушул өңүттөн туруп бул 1-бөлүмдүн тим башталышында айтылган окумуштуунун төмөндөгүдөй пикири канткен менен тактоону талап кылуучу ой экендигине токтоло кетмекчибиз. Окумуштуу минтип жазат: «Ч.Айтматов 60 – 70-жылдарда эле «Жаныбарым, Гүлсары», «Ак кеме» аттуу этаптуу (туурасы: этаптык – С.А.) чыгармаларын жаратып, аларда элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн ийкемдүү пайдалануу менен ал аркылуу фольклордук эстетика менен реалисттик стилдин айкалышуусунун жаңыча

үлгүлөрүн түзгөн... Бирок ошондой болсо да ал алгачкы эксперименттер эле, канткен күндө да 80-90-жылдардагы чыгармаларындай (б.а. «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандранын эн тамгасы» романдарындагыдай – С.А.) жазуучу фольклордун бүткүл байлыгы, эстетикасы менен өтө кеңири, системалуу түрдө, активдүү карым-катыш түзүп, анын философиялык тереңдигине, поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүнө жеткиликтүү сүңгүп кирип кете элек болчу. **(1.19-бет)** Бул айтылган ойдун экинчи жарымы «Гүлсарат» повестиндеги фольклордук башталышка карата туура болсо болор, бирок бул пикирди «Ак кеме» повестине карата колдонууга болбойт. Анткени, окумуштуунун өзүнүн сөздөрү менен айтканда «Ч.Айтматовдун фольклор менен ачык мамилеси «Ак кеме» повестинен башталат. Жазуучунун чыгармасынын бүткүл пафосун «Бугу эне» жөнүндөгү элдик жомокко жуурулуштуруп, анысы менен **буга чейинки чыгармаларынан кескин айырмалуу жаңы поэтикалык ыкма жаратат. Ошонусу менен реалисттик адабияттын чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнүн кеңири, системалык мүнөзү чексиз экендигин 70-жылдардын адабий процессинде дагы бир жолу далилдейт.** **(1. 207-208-беттер).** Сөздү Мүйүздү ү Бугу Эне баянындагы элдик акыл-эс жараткан, бүгүнкү күнгө чейин кунары кетпеген философиялык чулу ойлордон баштайлы. Аларга айтматовдук дүйнөтаануу, философия ширелишип кеткендигин, кайсынысы элдик, кайсынысы Айтматовдуку экенин так ажыратуу мүмкүн эместигин алдын ала эскерте кеткеним жөндүү болот.» **(1.222-бет.)** «Ч.Айтматов фольклордук чыгармаларды элдин акыл-эси жана философиясы катары карайт. «Бугу Эне» жомогуна кайрылууда да жазуучу ушул эстетикалык позициядан мамиле жасаганын билебиз. «Ак кеме» повестинде «Бугу Эне» жомогунун философиясына терең психологиялык мазмун берүү менен анын көркөм таасирдүүлүгүн күчөткөн.» **(1.225-бет. Астыларын биз сыздык – С.А.)** Айтылып жүргөндөй, бул жерде ар кандай комментарий ашыкча. Бир гана кошумчалап кетерибиз, биздин терең ишенимибизде, «Ак кеме» повести бардык жагынан – философиялык, эстетикалык, масштабдуулук, көркөмдүк,

жаңычылдык (новатордук деген мааниде) ж.б. – бүгүнкү күнгө (ооба, бүгүнкү күнгө!) чейин Ч.Айтматов өзү да озуп кеталбай келаткан чыгармачылык космосу боюнча калып келүүдө. Дегинкиси, калемгердин жалпы эле чыгармачылыгындагы көп-көп нерселер дал ушул «Ак кемеде» башталган...

Китептеги «Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы» деп аталган экинчи бөлүм бир караган адамга иликтөөнүн башкы проблемасына анча коошпогондой, жазуучунун чыгармаларындагы фольклордук башталышка анча тиешеси жоктой, анан калса, «Чыңгыз Айтматовдун кыргыз элдик фольклору боюнча эстетикалык принциптери» деген бөлүмдүн жанында өзөктүк маселеден обочороок тургандай сезилиши ыктымал. Бирок дыкаттап окуй келген адамга андай эмес экендиги айдан ачык болот. Бул экинчи бөлүмдө окумуштуу залкар жазуучунун сүрөткердик негизги озуйпа, заманбап маселелерди кырынан коё билүү, адабияттагы гуманизм, көркөм чыгарманын тили, сөз кудурети, социалисттик реализм жана реализм жөнүндөгү көз караштарын бир топ ишеничтүү деңгээлде ачып бергендигине күбө болобуз. Калемгердин адабий-эстетикалык көз караштары анын адабий чыгармачылык өмүр-тагдыры менен эриш-аркакта, бир өрүмдө берилгендиги менен да бул бөлүмдүн окумдуулугу артып турат.

Айтылып өткөндөй «Чыңгыз Айтматовдун кыргыз элдик фольклору боюнча эстетикалык принциптери» деп аталган бөлүмдө да, аты эле айтып тургандай, жандуу адабий талдоого караганда илимий-теориялык маселелерге көбүрөөк басым жасалат. Ырас, бул жерде да ыңгай-шартына ылайык окумуштуу адабий фактыларга жүз буруп олтурат. Айталы, залкар калемгердин элдик оозеки чыгармалардын бардык жанрлардагы көркөм туундуларда философиялык терең ойлор, адилеттүүлүктү көксөгөн аруу максаттар чагылдырылары жөнүндөгү оюн баса белгилөө менен илимпоз Ч.Айтматовдун Анкара университетинин Аль-Фараби залында өткөн жолугушуудагы дыйкан айткан «Айтымды» мисал келтирип, бүгүнкү күндүн өзгөчө маанилүү ү проблемаларынын бири жөнүндө кыргыз эли тээ

байыркы учурда эле ой калчап, сарсанаага түшүп келгендигин белгилейт. «Айтым» демекчи, Германиянын Кельн шаарында өткөрүлгөн кыргыз жумалыгына катышкан Ч.Айтматов «Баба дыйкан ыры» катары айткан бул көркөм туундунун маанилик жактан бир топ так, таамай жазылган текстин жазуучу Казат Акматов сунуш эткен эле. Окумуштуунун китебинде бул текст минтип башталат:

Мына септим үч убак,
Жылуу жерден кочуштап,
Бул – жетим-жесирге,
Мунусу – арык тизгенге. (1.125-бет)

Ал эми К.Акматов сунуштаган тексттен бул строфанын момундай вариантын окуйбуз:

Мына септим уучтап,
Жылуу жерден конуш тап.
Бул жетим-жесирге,
Мунусу карып-мискенге. (2)

Бул экинчи бөлүмдө андан аркы сөз залкар калемгердин «Манас» эпосу, дегеле эпикалык поэзия жөнүндө, элдик бул улуу мураста козголгон түбөлүктүү проблемалар тууралуу айткандары, «эпостун таанып-билүүчүлүк жана көркөмдүк диапазонунун масштабын, ачык-даана тастыктаган» (1.132-133-беттер) ойлору, манасчылык феномени жөнүндөгү пикирлери, изилденип жаткан проблеманын чен-өлчөмүнөн бир топ терең талдоого алынат.

Илимпоз андан ары Ч.Айтматовдун акындык поэзия, анын улуу өкүлдөрү жөнүндөгү ойлорун ортого салат да, бул багытта төкмө ырчылыктын өзүмдүк сапат-белгилери жөнүндөгү жалпылагыч пикирлерине токтолуу менен сүрөткердин Жеңижок, Токтогул жөнүндө айткандарын конкрет талдоого алат. Калемгердин Жеңижок жөнүндөгү ойлорун кепке тарткан учурда окумуштуу да өзүмдүк тыянак-пикирлерин так-таамай чыгара алганын белгилөө менен калемгердин Токтогул жөнүндөгү ойлорун

талдоого алууда улуу төкмө жөнүндөгү Ч.Айтматовдун көз карашы улам мезгил өткөн сайын өзгөрүп, тереңдеп жүрүп олтурганы айтылбай калгандыгын көрсөтө кетмекчибиз.

Дегенибиз, калемгердин Токтогулду «революциячыл акын» деп айткан учуру 1964-жыл эле, сүрөткердин өзүнүн сөзү менен айтканда «мурда малымдуулук заманына, кайра курууга чейин тегерегибиз туюкталгансып, тилибиз эмне болот, улуттук маданиятыбыз эмне болот деген ойдо жүргөн» (3) мезгилде айтылган ой болчу. Арадан жыйырма беш жыл өткөн соң, окумуштуунун сөзү менен айтканда, «өткөн тарых барактарын кайталап «окуп», тактап жаткан маалда» (1.150-бет) улуу Токтогул жөнүндөгү Ч.Айтматовдун пикири таптакыр башкача. 1989-жылы Токтогулдун туулган күнүнүн 125 жылдыгы баш калаабызда башталып, Кетмен-Төбөдө улантылып, кайра ордо шаарыбызда жыйынтыкталуу менен бүткүл элдик майрам катары белгиленди. Акындын ысымын алып жүргөн филармонияда зор салтанат болуп, анда Ч.Айтматов ырчы жөнүндө узакка созулган жана терең маанилүү сөз сүйлөдү. Калемгер минтип айтты: «Токтогулду биз көп жылдар бою демократ акын жана революциячыл инсан катары хрестоматиялык түрдө билип келдик. Мунун жакшы жагы да бар. Бирок азыр заманыбыз өзгөрүлүп келе жатат. Ушундай учурда Токомдун образын жанагындай бир жактуу карап, жалаң эле таптык көз караш менен чектеп салбастан, азыркы маданиятыбызга, өзүбүздүн аң-сезимибиздин жогорулашына жараша Токомдун образын кененирээк, жалпы адамзаттын маданиятына байланышын тереңирээк изилдеп, ошого ылайык карашыбыз керек.

Ушул жагынан алганда Токомдун үч жагдайын айта кетейин», – деп кебин уланткан калемгер Токтогулдун улуу **лирик, терең философ** жана **социалдык курч** позициядагы акын экендигине кеңири, өтө кеңири токтолду. (3) *(Астыларын биз сыздык – С.А.)*

Арийне, Токтогулга байланыштуу бул учурду сөзгө тартуу менен биз окумуштууну тигиндей-мындай деп күнөөлөгүбүз келбейт, тек гана

Ч.Айтматов сыяктуу масштабдуу калемгердин ар кандай маселе жөнүндөгү ой жоруму тынымсыз өнүгүүдө, прогрессивдик нукта болорун, ал эми мындай өнүгүүнүн ар бир учурундагы ой толгоолору эч качан изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калбаш керектигин гана белгилей кетүү болду.

Монографиянын «Автордук идеялык-эстетикалык концепция жана фольклордук сюжет» деп аталган төртүнчү бөлүмүндө изилдөөчү калемгердин «Гүлсарат», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повесттериндеги жана «Кылым карытар бир күн» романынын бир бөлүгү катары жазылган «Чыңгызхандын ак булутундагы» фольклордук башаттын көркөм иштелишин талдоого алат.

Баарыга белгилүү болгондой, Ч.Айтматовдун фольклордук сюжеттерди тикеден-тике колдонуусу дал ушул «Гүлсарат» повестиндеги Жайдардын ооз комузда ойноосунда берилген «Боз ингендин арманы» менен «Карагул ботом» баянынан башталган эмеспи. Элдик көөнө бул эки окуяда пенде баласынын арман-касирети, инсан башына түшкөн эпсиз трагедия эң сонун баяндалып берилген. Жазуучу да бул эки окуяны повесттин башкы кейипкери Танабайдын ички кайгы-касиретин, аалам астын-үстүн болгон азап-мунун ачып берүүдө колдонот. Маселенин дал ушундай экендигин изилдөөчүнүн таамай-так белгилеген, туура айтылган жыйынтык пикирлеринен байкайбыз.

Канча болгон менен бул жерде да бир «бирок» бар. Дегенибиз, «Гүлсарат» повестиндеги фольклордук башаттын пайдаланылышына багышталган изилдөөчүнүн ой толгоолору жыйырма үч бетти түзүп турса, анын дээрлик жыйырма бири «Жаныбарым, Гүлсары» повестинде 50 – 60-жылдардагы советтик социалисттик турмуштун негативдүү жактарын курч, реалдуу чагылдыруу менен өлкөдөгү саясий-социалдык, экономикалык, нравалык кризистин, жоготуулардын драматизмин, ага кошумча Танабайдын жеке тагдырынын драмаларын»³ (1.175-бет) чечмелөөгө сарпталган да, үч

жарым бети ган «Боз ингендин арманы» менен «Карагул ботомго» берилген. А чын-чынына келгенде мунун тескерисинче болгондо китептин максатына да, мүдөөсүнө да бир топ шайкеш келмек.

Бул бөлүмдөгү «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повести менен «Чыңгызхандын ак булуту» баяны тууралуу окумуштуунун жүргүзгөн иликтөөлөрү каралып жаткан маселенин чен-өлчөмүнөн туруп бир топ таамай ачылып берилген. Тээ Тынч мухиттин бир ныптасынан орун алган Охот деңизинин кылаасында өмүр өткөрүшкөн нивх элинин жашоо-турмушун, ал элдин төрт өкүлүнүн аңчылык таржымалын баяндаган повесттеги нивхилердин Айым-Балык жөнүндөгү уламышы менен кыргыздын «чычкан-аке суу берчи» ыр-жомогунун повесттин сюжеттик курамындагы автордук ойдун берилишиндеги өтөгөн кызматын изилдөөчү бөтөнчө бир тыкыр жүргүзүлгөн талдоосу аркылуу ачып берген. Окумуштуу момундай пикирге келет: «Турмуштан алынган эпизод жазуучунун фантазиясында чайкалып, мезгилдик, мейкиндик алкагынан чыгып, жомоктук эпикалууулукка, реалисттик чындыкка, философиялык тереңдикке сугарылып, учурдун эң бир глобал маселеси адамзат жашоосунун маңызы тууралуу автордук гуманисттик концепцияны алып чыгуусуна мүмкүндүк ачкан». **(1.177-178-беттер)** Бул жыйынтык ой ким-кимди болсун муютпай койбойт. Ал эми бул көрүнүш болсо окумуштуудагы нукура илимпоздук зиректикти далилдеп турат.

Бул төртүнчү бөлүмдүн сонунда, айтылып өткөндөй, «Бороондуу бекет» (айтмакчы, чыгармага автордун өзү койгон аты ушундай эмеспи) романына кошумча тарам катары жазылган « Чыңгызхандын ак булуту» баяны талдоого алынат да, Абуталип Куттыбаевдин, Таңсыкбаевдин, Эрдене менен Догулангдын өмүр, тагдырларына токтолуу менен окумуштуу мындагы Чыңгызхандын ак булуту тууралуу аңыз кептин аткарган кызматын ичкериден чечмелеп берет. Канткен менен бул жерде да дагы бир «бирок» бар. Дегенибиз, «Чыңгызхандын ак булуту» жөнүндө он төрт беттик (187-201-беттер) тыкыр талдоо кийинки бешинчи бөлүмдө – «Бороондуу бекет»

романы кепке тартылган бөлүмдө – берилсе болмок. Канча болгон менен «Чыңгызхандын ак булутун» өзүнчө бүткөн бир көркөм чыгарма катары кароого болбойт, бул тарам кийин жазылганына карабастан «Бороондуу бекеттин» курамында гана толук кандуулукка жетип турат.

Китептин «Фольклордук мотив жана сюжет куруу» деп аталган бешинчи бөлүмү, аталышы эле айтып тургандай, чекеге черткендей конкрет маселеге багышталып, дал ушул проблеманы ичкериден талдоого алат. Бул бөлүмдө алгач «Ак кеме» повестиндеги Бугу Эне жомогу жөнүндө кеп жүрөт да, андан соң «Бороондуу бекет» романындагы Раймалы ырчы менен Бегимайдын сүйүүсү жөнүндөгү, Эне-Бейит тууралуу легендалардын көрсөтүлгөн чыгармалардын сюжеттик структурасындагы ээлеген орду жөнүндө жандуу адабий талдоо жүргүзүлөт. Кеп башында эле окумуштуу өз алдына койгон милдетти минтип формулировкалайт: «Чыгармадагы «Бугу Эне» жөнүндөгү жомоктун автордук идеялык-эстетикалык концепцияны берүүдөгү эбегейсиз зор көркөмдүк функциясы тууралуу адабияттаануу илимибизде көптөгөн пикирлер айтылып, концепциялар такталып калса да, анын чыгарманын сюжеттик түзүлүшүн уюштуруудагы мааниси жөнүндө сөз болбой келет.» (1.208-бет.) Аткараар жумушту минтип ачык-айкын аныктап алуу Бугу Эне жөнүндөгү жомок тууралуу ар кандай ойлорду ортого сала берүүдөн сактап, коюлган милдетти иш билги жана терең ачып берүүгө көмөкчү болгон. Ырасында эле «Бугу Эне» жөнүндөгү жомоктун «Ак кеме» повестинин сюжеттик түзүлүшүн уюштуруудагы мааниси жөнүндө окумуштуунун жүргүзгөн талдоолору логикалык жактан ырааттуу, илимий жактан ишенимдүү айтылып, ушундан улам жалпылагыч тыянак ойлору башкаларга окшобостон бөтөнчө чыгып, окуган адамды муютпай койбойт. Ал эми билгенге мунун өзү окумуштуу үчүн аброй гана алып келүүчү өрнөктүү сапаттардан болуп эсептелет.

Ушул эле ойду изилдөөчүнүн «Бороондуу бекет» романындагы аталган уламыштар, алар камтыган маани-маңыз, эки легенданын романдын

курамындагы ээлеген орду жөнүндөгү талдоо пикирлерине да толугу менен багыштасак болот.

Монографиянын акыркы алтынчы бөлүмү толугу менен «Кыямат» романына, андагы «Жетинин бири» деп аталган грузин уламышы менен Инжилдеги Понтий Пилат менен Иисус жөнүндөгү баянды талдоого, алардын романдын башкы идеясы, өзөктүк ою менен жуурулушуп турушун чечмелөөгө арналган. Бул жерде атайын белгилей кетүүчү нерсе – аталган эки уламыш жөнүндө кеп салып жатып окумуштуу фольклордук туундуларды колдонуудагы калемгердин буга чейинки ийгиликтерин, алардагы маани-маңызды жалпылаштыра сөзгө алгандыгы.

Жыйынтыктап айтканда, мээнеткеч илимпоз, табити тунук адабиятчынын, сөз башында айтылып өткөндөй, чейрек кылымдык эмгегинин үзүрү болгон бул китеп ырасында эле Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы фольклордук негизди терең да, жеткиликтүү да изилдеп берүү менен аалым эженин эле жеке окумуштуулук тагдырындагы гана эмес жалпы улуттук айтматовтаануубузда да өзгөчө орду бар изилдөө болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. *Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз.*-Б.: 2004.
2. *Сапарбаев К. Көкүрөгүнө дүйнө сыйган.*// “Кыргыз Туусу”, 1993, 2-ноябрь.
3. *Эл агымы үзүлбөйт... (Токтогулдун туулган күнүнүн 125 жылдыгына арналган салтанаттуу кече)* // “Кыргызстан маданияты”, 1989, 19-октябрь.

“Кыргыз руху”, 2006, 7-март.

АЛТЫНЧЫ СӨЗ

Трагедиялуулуктун жайынча изилдениши

Атактуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун терең маанилүү, катмар проблемалуу чыгармачылыгы жөнүндө окурман журтту, илимий чөйрөнү кош көңүл калтырбай тургандай эмгек жаратуу күн өткөн сайын уламдан улам оор да, опурталдуу да болуп бара жатат. Анткени, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы жалпы адамзаттык идеялардын өзгөчө жогорку деңгээлде берилиши окумуштуулардан да кандайдыр бир деңгээлде илимий бийиктикти, теориялык камылганын тереңдигин талап кылат. Ушундан уламбы, соңку мезгилде залкар сүрөткерибиздин чыгармачылыгы философиялык жактан болсун, филологиялык өңүттөн болсун орчун делинген бир проблеманын айланасында изилдөөгө алына баштады. Мунун айкын мисалы катары адабиятчы Лайли Үкүбаева тарабынан Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фольклордук мотивдердин алган ордунун, минтип, азыр биз сөз сала турган адабиятчы жана эстетик Бегалы Тагаев тарабынан калемгердин чыгармаларындагы трагедиялуулуктун иликтөөгө алынышын көрсөтүп кетер элек. Чынында эле ар түркүн проблемалардын чөп башыланып изилдөөгө алынганына караганда конкреттүү бир маселени тегерегинде ой толгоо, конкреттүү ү бир маселени мүмкүн болушунча терең да, ар тараптуу да ачып берүү кыйла эле пайдалуу эмеспи.

Адабиятчы **Б.Тагаевдин «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы трагедиялуулук» (Бишкек, 2005)** деп аталган монографиясы, аталышы эле айтып тургандай, атактуу жазуучубуздун эпикалык масштабдагы алгачкы көркөм туундусу болгон «Бетме-бет» повестинен тартып калемгердин чыгармачылыгынын туу чокуларынын бири

болгон «Кылым карытар бир күн» романына чейинки көркөм полотнолорундагы трагедиялуулук тууралуу маселеге багытталган.

Албетте, бардык эле илимий эмгектердегидей бул изилдөөдө да окумуштуу алгач иликтөөгө алынуучу проблеманын түпкү чоо-жаайына кыскача экскурс жасоо менен кебин баштайт. Мында адабиятчы трагедиялуулуктун түпкү табияты тууралуу элдик оозеки чыгармачылыктагы трагедиялуулук менен профессионал жазма адабияттагы трагедиялуулуктун окшош жана айырмалуу жактары жөнүндө айтып келип, анан трагедиялуулук эстетикалык категория катары асылдык (прекрасное), көтөрүнкүүлүк (возвышенное), осолдук (безобразие) менен кандай карым-катышта бериле тургандыгына токтолот. Изилдөөчүнүн бул учурда айткан ойлору ишенимдүү да, аргументтүү да келип, чыгарган жыйынтык пикирлеринин ынанымдуулугу канааттандырбай койбойт. Ушуга удаа эле изилдөөчү монографиянын кийинки бөлүктөрүндө иштиктүү кепке тартылган трагедиялык ситуация, трагедиялык конфликт, трагедиялык фабула, трагедиялык образ деген түшүнүктөргө да кеңири токтолуп, көркөм чыгарманын тулкусунда автордук ойдун жеткилең ачылып берилишинде булардын ээлеген ордуна, аткараар кызматына басым жасайт. Ушул эле жерде «трагедиялык күнөө», «трагедиялык адашуу», «трагедиялык себеп», «трагедиялык катачылык» жөнүндө да иш билги сөз жүрөт. Көрүнүп тургандай, адабиятчы өзү изилдей турган өзөктүк проблемасын ушинтип ар кайсы өңүттөн электен өткөрүп алып туруп гана анан негизги кепке өтөт. Арийне, мунун өзү илимпозго утуш гана алып келүүчү көрүнүш экендигин атайын белгилей кеткенибиз оң.

Б.Тагаев дагы да шашпайт, ашыкпайт. Андан аркы сөз оролу элдик оозеки чыгармачылыктагы трагизмге багышталып, бул жерде адабиятчы «Манас» баштаган улуу эпосторубуздан тартып, бир катар кенже эпосторубуздагы трагедиялуулук тууралуу кеп козгойт. Бул багытта окумуштуу «Карагул ботом», «Кулмырза менен Ак Саткын», «Ак Мактым», «Кожожаш», «Курманбек» эпосторундагы трагедиялуулукка конкрет

мисалдардын негизинде талдоо жүргүзүп, ар бир учурду өз-өзүнчө иликтөөдөн өткөрөт да, тиешелүү жыйынтык пикирлерин чыгарат. Окумуштуу минтип жазат: «Карагул ботом» дастанындагы трагедиялуулук... айрым элдердин чыгармачылыгынан байкалгандай эрдиктер, кармашуулар, курч конфликттер, баатырдык салгылашуулар аркылуу көрүнбөстөн, элибиздин рухий көрөңгөсүнө кайнар булактай оргуп чыккан, ички дүйнөсүндөгү ички «күнөө», ички көрүнүштөргө, ички муктаждыктарга тумчуккан, өзөктөн чыгып, өзөк өрттөнгөн өзгөчөлү күчкө ээ» (24-бет). Баарынан да атайын белгилеп кете турган нерсе – илимпоз аталган эпосторубуздагы трагедиялуулукту ар кайсы элдин адабиятындагы урунттуу көрүнүштөр (гректердин Дионис жөнүндөгү мифи, алеуттардын, меланезиялыктардын уламыштары) менен кош катар талдоого алып жүрүп олтурат. Монографиянын мындай учурлары бир топ окумдуу чыккан.

Жогорудагы кептин жүрүшүнөн айкын болуп тургандай. Б.Тагаев Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы трагедиялуулук проблемасын иликтөө ишин бир топ алыстан баштайт. Мунун өзү колдоого аларлык көрүнүш, анткени, маселенин тек-жайын ичкериден андаштырып алуу изилдөөчүгө утуш гана алып келүүчү иш-чара болуп эсептелет. Залкар калемгердин алгачкы повесттериндеги трагедиялуулук тууралуу сөз башталып, мында, албетте, «Бетме-бет», «Делбирим» повесттери кепке тартылат. Арийне, Ч.Айтматовдун чыгармалары жөнүндө жазылган илимий адабияттар өтө көп деңизчи, бирок изилдөөчү ошол эсепсиз көп эмгектердин ичинен өзү козгоп жаткан проблемага тиешеси барларын издеп таап, аларда айтылган ойлордун баа-салмагын байкап көрүп, дурусунун дурус, бурушунун буруш экендигин иргеп алып, анан жеке байкоолорун, өзүмдүк ойлорун бекемдөөдө иштиктүү колдонуп жүрүп олтурат. Бул багытта окумуштуу Сейденин да, Ысмайылдын да образдарындагы трагедиялуулукту бир топ ишенимдүү иликтөөдөн өткөрө алган. Сейдеге салыштырмалуу Ысмайылдын образындагы трагедиялуулук окумуштуулар тарабынан тиешелүү деңгээлде изилдөөгө алынбай келе жаткандыгын атайын эскертүү менен Б.Тагаев дал ушул

Ысмайылдын образындагы трагедиялуулук маселесине нукура эстетикалык өңүттөн мамиле жасап, момундай деген ой-толгоолорун ортого салат: «Сейде менен Ысмайылдын трагедиялык образдарын эркиндик менен зарылдыктын биримдиги деп айта турган болсок, анда ал кокустук менен законченемдүүлүктүн жана кокустук менен зарылдыктын айкалышы катары да көрүнөт»; **(80-бет)**. «Ысмайылдын образынын трагедиялык жагы... өткөн чакта индивидуалдуулуктагы кокустуктун басымдуулугу катары көрүнсө, Сейденин образы менен бирдикте ошол тарыхыйлыгында гана зарыл болуп эсептелет» **(87-бет)**.

«Делбирим» повестиндеги Илиястын образындагы трагедиялуулук да бир топ иштиктүү талдоодон өтөт. «...Илиястын образындагы трагедиялуулук Ысмайылдын образындагыдай түркөйлүгүндө, артта калуучулугунда эмес, «тек гана турмуш тизгинин башкача кармагандыгында» (К.Асаналиев), жаштыгында, ачык мүнөз, ар кандай ишке астейдил, дилгир экендигине карабастан, ойлогон ишин аткарууда жеңил ойлуулук, курчтук кылып койгондугунан да келип чыгат» – деп **(91-бет)** белгилейт изилдөөчү.

Монографиянын үчүнчү бабы жалпы жонунан Ч.Айтматовдун көркөм-эстетикалык дүйнөсүндөгү трагедиялуулуктун алган ордуна багышталып, бул баптын биринчи параграфы толугу менен «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонайдын образындагы трагедиялуулуктун табиятын ачып берүүгө арналат. Мында да изилдөөчү «Саманчынын жолу» жөнүндө жазылган көптөгөн макалалардагы түркүн түс ой-пикирлерди кеңири пайдалануу менен өмүрлүк жарынан, үч уулунан ажыраган Толгонайдын образындагы трагедиялуулук жөнүндө кеп салат.

Арийне, залкар калемгерибиз Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы трагедиялуулук проблемасына арналган бул монография бир топ иш билги жазылганына карабастан каалоо иретинде айтылуучу айрым бир сунуш пикирлерди да мунажат этип турат. Алардын айрымдары төмөнкүлөр.

Биринчиден, трагедиялуулук дегенибиз бул эстетикалык категория. Ал эми эстетиканын категориялары адабият менен искусстводо болуп жаткан көрүнүштөрдү объективдүү түрдө турмуш чындыгы менен төп келиштире көрсөтүп туруу озуйпасын аркалайт. Биз да эстетикалык категориялардын көркөм туундулардагы көрсөтүлүшүн, ээлеген ордун, аткарган миледетин ачып берүүдө ар качан маселенин ушул жагын эстен чыгарбаганыбыз жөн. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы трагедиялуулук маселесине арналган бул китепте аталган эстетикалык категорияга бардык учурда дал ушул чен-өлчөмдөн туруп мамиле жасоо зарылдыгы сактала берген эмес.

Экинчиден, монографиялык эмгекте иликтөө ырааттуу жүрүп, ойдун бир багытта өнүгүшү анда каралган материалдардын ээлеген орду менен шайкеш келип турушу зарыл. Ушул өнүгтөн алып караганда биринчи баптагы «Султанмураттын образынын берилиши» деген параграфтын, б.а. 1975-жылы жазылган «Эрте келген турналар» повестинин «Саманчынын жолунан» (1968), «Гүлсараттан» (1966), «Ак кеме» (1970) мурда сөзгө тартылышы калемгердин чыгармачылыгында трагедиялуулуктун эволюциялык өсүшүн ичкериден аңдап билүүгө салакасын тийгизип тургандай сезилет.

Үчүнчүдөн, монографиянын үчүнчү бабы бир аз үстүрт жазылып калгандай, дагы да кондициясына жеткириле иштелбей калгандай пикир жаратат. Мындай ойдун пайда болушуна жазуучунун чыгармачылыгынын туу чокулары болушкан «Гүлсарат», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Кылым карытар бир күн» роман, повесттеринин бир параграфка, болгондо да чакан параграфка топтоштурулуп, анан ушул чакан параграфта аталган төрт чыгармадагы (болгондо да кандай чыгармалар!) трагедиялуулук проблемасы тууралуу сөз салуу аракети жасалат. Албетте, мындай учурда ар кандай асыл мүдөө көөдөндөгү жакшы ниет боюнча калып калат эмеспи. Бул учурда да ушундай болгон. Бир жарым беттик (145 – 146-беттер) көлөмдө «Ак кеме» повестиндеги трагедиялуулук жөнүндө айтуу түк мүмкүн эмес. Ал эми чын-чынына келгенде Ч.Айтматовдун

чыгармачылыгындагы трагедиялулукту чыныгы өң-түсү менен ачып берүү үчүн биринчи кезекте ушул «Ак кеме» повести изилдөө объектисине айланышы керек болчу. Бирок, тилекке каршы, андай болбой калган. Ушул эле ойду «Кылым карытар бир күн» романына карата айтсак да жарашат.

Төртүнчүдөн, ар кандай илимий иликтөө иши структуралык жактан кынтыксыз болуп, бул багыттагы жумуштардан талап кылынуучу бардык компоненттери толук сакталып туруусу зарыл. Ушул өңүттөн алып караганда эмгектин корутунду бөлүмү жок турушу көзгө бир аз камсоо көрүнөт да, ушундан улам бир катар жыйынтык ойлор, жалпылама пикирлер (мындай пикирлердин изилдөөчүдө болушу толук ыктымал эле) окурмандарга жетпей калган. Бул кенемтени, албетте, иликтөөчүнүн бул багыттагы жумуштарды алгач колго алып жатканы менен түшүндүрүп кетсек болот.

Адабиятчы, эстетик Бегалы Тагаевдин бул монографиясы дал ушундай ар түрдүүлүгү менен окумуштуунун илимий изденүүлөрүнөн кабар берип турат да, бизди дагы дал ушул ийгилик-кемчиликтери менен өзүнө тартып турат. Сөз соңунда залкар жазуучубуздун көркөм дүйнөсүн изилдөө багытында дагы бир жакшы аракет, алгылыктуу кадам жасалган демекчибиз.

“Адабий Ала-Тоо”, 2007, июнь.

Газетчи Дзюйо

(Аңгеме)

– Таңкы газета!.. Таңкы газета, таңкы!.. Соңку жаңылыктарды билүүгө шашылгыла!.. – деп эки чоң көчөнүн кесилишине туруп алып, Дзюйо кыйкырып жатты.

Кээде көчөнүн ызы-чуусунда жапон баланын үнү угулбай калат. Бул порттук чоң шаардын эл эң көп жүрүүчү көчөлөрү боло турган. Дзюйонун үнүн автомобилдердин сигналдары, рикшалардын сак болууну эскерткен кыйкырыктары, полицейскийлердин ышкырыктары, тротуарда өздөрүн кожоюн сезишип, менменсине басышкан америкалык солдаттардын жаман жакшыны ылгабай сүйлөгөн сөздөрү жутуп алууда.

Майда бырыштарды бетине тараткан чоң ачылган оозду, газетчинин сурангансыган көздөрүн көрүп туруп, бирок анын кыйкырыгын укпоо кызыктай сезилет. Кез-кезде гана:

– Таңкы газеталар!.. жаңылыктар!.. өрт!..- деген сөздөр үзүл-кесил угулат.

Бирок Дзюйо талыкпайт. Ал кээде агымы үзүлбөгөн өйдө-төмөн өткөндөргө жол бошотуп койгону болбосо, күн бою бурчта турганы турган; өпкөсү көпкүчө кыйкырганы кыйкырган, ал газеталарды ушинтип бүткүчө сатат. Анан бир маалда кайрадан пайда болот: сумкасы жана кучагы толтура жаңы газеталар. Кечинде гана, шаарга ууру түн киргенде, дүкөндөрдүн витриналары электр жарыгы менен азгырмалуу жымындаганда жана деңиз булунунан нымдуу, жагымдуу сыдырым жел соккондо, Дзюйо шаардын алыскы четине жөнөчү.

Бели бүгүлбөй уюп, жыгачтай каткан жыңайлак буттары араң шилтенет. Дзюйо алсыз, ийкемге келбеген манжалары менен чөнтөгүндөгү бир нече майда тыйындарды сыйпалап койду. Эртең апасы базардан бир аз күрүч жана турп сатып алат, алар, демейдегидей, экөөнү тойгузбайт.

Эртең менен Дзюйо өзүнүн бурчуна туруп алып каадасынча:

– Таңкы газета! Газета!...- деп кыйкырат.

Ошентип күнүгө кыйкырмай.

Газеталарды кучактап бурчта турган бала шаардын тургундары үчүн демейдеги көрүнүш. Арык мойнунун тарамыштары көрүнгөн, чачтары үрпөйгөн, кийими жамаачылуу кара тору Дзюйого өткөн-кеткендер көңүл бурушчу эмес. Алар шашыла келишип, үн-сөзсүз, ага карап да койбостон, тыйынды кармата салышып, ошол эле жерден газетаны шаша-буша ача коюшуп, окуган бойдон караан үзүшчү. Адамдар дайыма кайдадыр шашып, дайыма эмненидир ойлонуп жүрүшчү. Ар биринин өз жашоосу бар эле. Анан калса ким менен кимдин иши бар? Газеталар сатпаган, бут кийим тазалабаган, жумшаган жакка чуркабаган, базардын таштандысын оодарыштырбаган жапон балдары азбы.

Дзюйо сергек бала болчу жана баамчылдыгы менен айырмаланчу. Ага ушул жерде, көчөдө туулуп, өскөндөй сезилчү. Ал адамдарды жазбай билчү. Мына жумушсуз киши келатат. Ал эч максатсыз каңгып жүрөт. Анын жүзүндө чарчагандыктын, кыйладан бери жана курулай иш издөөдөн аргасыздангандыктын мөөрү турат. Жумушсуздар көп. Алар газета алганда дароо кулактандырууларды карашат, анан жиндене чөнтөктөрүнө салышат да, андан ары жөнөшөт.

Дзюйонун апасы да жумушсуз. Ал фабрикада иштешчү. Бирок америкалыктар аны аскер кийимдерин чыгаруучу фабрикага айлантышты да, жумушчулардын көбүн көчөгө чыгарып салышты.

Тигинде жүк ташыгыч адам өтүп баратат – көмүрдүн чаңынан бүт капкара. Буттары чалыштап мас матрос баратат. А бул алдан тайган рикша сүйрөгөн арабада өтө асемдүү кимоночон, чачын шумдуктанта көп кабаттуу кылып жасаткан оорактуу айымбача олтурат.

– Ох! Өлүп кеткир! Бетин майлаганын карасаң...Бечара рикша аны тартып баратат, а ага эмне... олтурса болду да, - деп ойлоп койду да, Дзюйо асфальтка түкүрүп, ашказанынан жагымсыз бир сыздаган ооруну сезди. “Курсак ачты... Акча жок. Чыдайын”, - деп Дзюйо өзүн-өзү кайраттандырды.

Америкалык бирөө келатат. Дзюйю аны өлгүдөй жек көрөт! Ал калың ботинкасы менен бутту, сынарына карабай, басып кетиши мүмкүн. Дзюйю бир нече жолу алардын кемсинтүүсүнө туш болгон. Ал азыр да, демейдегисиндей, Дзюйюго кыйкырып кое бериши мүмкүн:

– Эмне турасың, түрү суук жылчык көз!..Жолду бошот! У, жапондун жарымжаны! Америкалык адам келатканын билип жүр, айбан...

* * *

Дзюйю – көчөдөгү бардык окуялардын кичинекей күбөсү. Анын сергек балалык көз алдынан эч нерсе жаздым өтчү эмес.

Бир жолу, – бул кеч күздө болгон эле, – сөөктөн өткөн нымдуу сууктан бүрүшүп, буттарын алмак-салмак солбуп, үшүгөндөн көгөрүп кеткен Дзюйю баягы өз бурчунда турду.

Кандайдыр бир жалпы коогалаңчылыктын белгиси билинип турду: адамдар өйдө-төмөн шашыла өтүшүп, бир нерсе жөнүндө тынчсыздана шыбырашышат, жумушчулар, аялдар, студенттер топ-тобу менен өтүүдө.

– Демонстрация болот! – деп Дзюйю биле койду. Анан бир аз убакыттан соң көчөгө эл шыкалып, батпай чыкты. Эл бир бүтүн дубал болуп келатты. Дзюйю, өзү да байкабай, бул жүрүшкө кошулду да, баары менен бирге кетти. Миңдеген көкүрөктөн үшкүрүк бирдей чыгып жаткансыды. Адамдардын жүздөрү бирдей чечкиндүүлүктү, бирдей каардуулукту билдирип турду.

– Тынчтык! Тынчтык!.. – деп демонстранттардын үнү жаңырды. Кызыл-тазыл кездемелердеги, плакаттардагы иероглифтерде: “Жапон эли согушту каалабайт!”, “Элге – эркиндик жана көз карандысыздык!” деп жазылган.

Дзюйюго көчө кайнап жаткан эбегейсиз зор казанга окшоп көрүндү. Терезенин текчесине чыгып алып, бир колу менен терезенин торун кармап, а бош колу менен баш кийимин бырыштыра кармап жана колун шилтегилеп, кайсы бир оратор сүйлөп жатты.

–... Биздин эл америкалык империализмдин таман алдында калды. Саткын Иосида Америка Кошмо Штаттары менен сепараттык тынчтык түзүп

жатат. Алар бизди жаңы дүйнөлүк согушка түртүүдө. Биздин территорияларды аскердик базалар үчүн пайдаланышмакчы, а элибизди болсо замбирекке бута кылышмакчы! Өлкө кыйроодон жана жумушсуздуктан онтоп жатат... Бизди кан төгүүчү согуштан бир гана биздин бекем тынчтык үчүн күрөшүбүз, тынчтыкты сүйүүчү совет эли менен бирге болушубуз сактап калат!..

Граждандар! Адамдар! Бардык ак ниет жапондуктар! Беш улуу держава менен бирге Тынчтык Пактысына кол койгула...- деген оратордун бийик үнү алда кайда угулуп жатты.

– Туура! Туура айтып жатат! – деген адамдардын жактырган үндөрүн укту Дзюйо.- Коммунисттер дайыма туура ишти колдошот, алар дайыма эл тарабында...

Ошол эле жерде калың элдин ар кайсы жеринде кол топтой башташты. Дзюйо өз жан дүйнөсүндө эмне болуп жатканын түшүнбөдү. Жүрөгү лакылдап согуп, оозунун ичи кургап чыкты... Ал өзүнө белгисиз, кандайдыр бир дене-бойду дүүлүктүргөн, албуут кубанычты араң кармап турду. Кыйкыргысы жана ыйлагысы да келди. Анткени анын атасы жана агасы согушта өлүшпөдү беле!

– Мен да... мен да тынчтык үчүн! Мен да өз колумду коюшум керек, - деп Дзюйо күбүрөй, кол жыйнап жаткан студентти карай күч менен кысыла жөөлөшүп, жакындай баштады.

– Сен али кичинесиң! Бир аз чоңоо түшсөң, анан кол коесүң. Шашылба, -деди ага студент.

– Кандайча! Мен деген жакында...- деп Дзюйо каршы болоюн деди эле, бирок көпчүлүк каптап кетти да, андан ары жылды.

– Тигини кара! Жүнү тирүү! – деди кимдир бирөө Дзюйону далыдан таптап. Жанында улгайган, көз айнекчен, жумушчунун комбинзонун кийген адам турду.

– Эч нерсе эмес, эч нерсе эмес! Сен капа болбо, - деди ал, - жакында америкалыктарды кубалап чыгабыз да, өз жерибизге өзүбүз кожоюн болобуз. А сен окуйсуңбу?

– Жок. Апам ишсиз калган. Атам менен агам согушта өлүшкөн, - жооп берди Дзюйю. Анын көздөрүнө жаш тегеренди жана бетинен ылдый жайылып ага баштады.

– Ыйлаба, ыйдан пайда жок! – деди көз айнекчен адам Дзюйюну кайраттандырып. – Каргыш тийген америкалыктар! Биз жеңебиз. Ыйлаба! Иш да болот, окуу да болот.

Анан, Дзюйюну бооруна кысып, кызуулана айтты:

– Сталин бар жана баарыбызга бакыт алып келүүчү эл бар!.. А колду сен жыйнасаң да болот...

Көз айнекчен адам айтып бүткөн жок. Сүрмөтоп каптап кетти да, алар ажырашып кетти; каптаган элдин эпкини кичинекей Дзюйюну кошо ала кетти. Кысылышта дем алуу оор, бирок эл менен бирге жүрүү ага ушунчалык жакшы, ушунчалык кубанычтуу болчу.

– Сталин! Сталин!.. – деп кайталады Дзюйю. – Көрсө, мен дагы, мен да кол жыйнай алат экемин. Биз баарыбыз согушту каалабайбыз!.. Кандай жакшы адам жанагы көз айнекчен адам! Баары бирге баратканда адамдар кандай күчтүү болушат!..

– Полиция! Поли...ци...я... а!.. – деген үн чыкты аңгыча туш-тараптан. – Америкалык солдаттар!..

Дзюйюго көчөлөр чайпалып жаткандай, үйлөр көчө баштагандай сезилип кетти. Шаштысы кетип, Дзюйю жүк ташуучу машиналар элдин көп топтолгон жерине жарып кирип барганын үрөйү учуу менен карады. Кыйкырган, онтогон үндөр... Полицейскилердин таякчалары эбелектейт. Солдаттар адамдарды кармап алышып, машинанын үстүнө ыргытышууда. А тигине жанагы студент! Ал бүт бойдон канжалаган. Жулунуп, алышууда. Бирок аны да машинанын үстүнө ташташты.

– Баары бир биз жеңбиз! Биз көппүз, – деп кыйкырууда ал. Дзюйо алдыга бой таштады, бирок жүк ташуучу машина эбак кетип калган.

* * *

Дзюйо баягы эле бурчта.

– Газета, - дейт өтүп бараткан адам кайдыгер, колун чөнтөгүнө салып.
-Алыңыз, мына газета, а бул жерге ... эгер сиз тынчтыкты жактасаңыз, колунузду коюңуз, - дейт Дзюйо, газета менен бирге беттери көптөгөн адамдардын колдору менен чааралакей болгон бир барак кагазды сунуп.

– Бул баракка согушту каалабаган, өз элин сүйгөн адамдар колдорун коюшат, - дейт Дзюйо, жаш үгүтчүнү таң калуу менен карап турган адамга. Өтүп бараткан адам кол коюп, баланын колун бекем кысты.

Ошентип таңдан кечке.

– Сиз балдарды жакшы көрөсүз да, сиз алардын жетим болуп калышын ... сиздин үйүңүзгө бомба түшүшүн каалабайсыз да, – дейт ал аялга, – анда колунузду коюңуз.

– Эгер сиз коңшуларыңызды-корейлерди өлтүрбөйм десеңиз, эгер биздин жерден америкалыктар кетсин десеңиз, колунузду коюңуз, – дейт ал башкаларга.

Эми алар баягы бөтөн өтүп бараткандар эмес эле, өз көйгөйү, жашоосу менен алек болушуп, ага көңүл бурбаган ал адамдар Дзюйого бөтөндөй көрүнгөн. Алар ага азыр ушунчалык жакын көрүнөт, алардын көздөрүндө канчалык мээрим, алпейимдик бар! Канчалык дем берүүчү кол кысуулар! Дзюйо эми жалгыз эмес. Анын достору көбөйдү – жумушчулар, мугалимдер, жаштар.

– Эй, бала, сен башты айлантпа! Эмне кылып жүргөнүңдү мен билбейт дейсиңби!.. Ыя? Же менде иштегенден тажап кеттиңби? Андай болсо эртең эле кубалап жиберем! – деп Дзюйонун кожоюну бир жолу опузалады. – Муну кара... Мурдунун суусун тарталбай жүрүп, саясат жүргүзгүсү бар!

Дзюйо унчукпады. Ал мындан корккон жок. Ал кожоюнун жек көрүү менен карады да, көтөрүнчөгүн алып, басып кетти.

Жаңы жыл алдында бир жума бою асман ачылбады. Салаңдаган карасур булуттарга жашырынган күн бир да жолу көрүнбөдү. Деңиз күр-шар этип, катуу толкуп турду. Майда жаан. Айлананы ным каптап, суук.

Бүгүн баары кол менен алып салгандай жок болду. Күн чайыттай ачык асманга өзүнүн алтын нурларын чачыратты. Чөөттөр күнгө жылт-жулт этип, көңүлдүү чагылышууда; терезелердин айнектеринде күн нуру ойноп, жалтылдайт; ишке эрте баруучулар шайдоот кадамдашат. Бирок кимдир бирөө алды-артын карабай, чөөттөрдү чачырата кечип, безилдеп чуркап келатат. Бул Дзюйю! Анын колунда бир таңгак газета.

Аңгыча алдынан жумушчулар көрүндү.

– Токтогула, токтогула! – деп кыйкырды Дзюйю. Ал демигип, айтар сөзүн араң сүйлөдү:

– Кубанычтуу кабар, кымбаттуу достор! Кубанычтуу кабар!.. Бизге... бизге... Жапон элине... Сталин, өзү... ал... куттуктоо жиберди! Окугула, окугула!.. Газета алгыла...

Андан ары эмне болгонун Дзюйю өзү билбей калды. Аны өпкүлөшүп, жулкулдата кучакташып жатышты. Мынча эл кайдан пайда боло калды! Анын көз алдында баары эбелектеп өтүп жатты: газеталар, адамдар, Сталиндин сүрөтү. Газеталар колдон колго өтүүдө. Адамдар Сталиндин жапон элине жиберген жаңы жылдык куттуктоосун он жолудан окушту. Газетчинин жан дүйнөсү кандай бакытты, кандай айтып бергис кубанычты сезді дейсиң. Жок, анын он төрт жылдык оор турмушунда мындай улуу окуя, мындан жарык күн болгон эмес!

– Премьер Сталин бизге боштондукту жана бакытты каалаптыр! Сталин бизге жумушсуздуктан кутулууну каалайт экен! – деген ар тараптан адамдардын толкунданган кубанычтуу үндөрү угулуп жатты.

– Сталин биздин тынчтык үчүн күрөшүбүздө ийгилик каалайт!

– Ишенгиле, ак ниет адамдар, биз сөзсүз жеңип чыгабыз – Сталин биздин жеңишибизди каалайт!..

АШЫМ

(Аңгеме)

Мындан эки жыл мурда эле Ашым колхоздун устаканасында балканы шайдоот шилтеп жаткан. Азыр ал айылдын сыйлуу аксакалы, пенсионер. Устаканада болсо анын шакирти Кубаткул иштейт.

Кубаткул карган Ашымдын чеберчилигин калтырбай алыптыр, устатынан шакирти өтөт деген ушул дешет колхозчулар.

- Башы иштеген жигит, - дейт аны Ашым, - мыкты уста... Жакында ал, тигил эмтээстен келип жүргөн инженер Савин экөө жаңы сеялка жасашат.

Ашым өзүнүн шакирти жөнүндө айтып жатканда угуп олтургандарды сыймыктануу менен карайт. Кубаткулдун ойлоп чыгарганы көпчүлүгүнө жаңылык деле эмес, анткени ал жөнүндө райондук газетада жазып чыгышкан. Ошентсе да жаңы сеялка жөнүндө жаңыртып айтуу Ашым жана анын татыктуу шакирти жана коңшу колхоздордун ой чордонунда калган өздөрүнүн колхозу үчүн угуучуларга сыймыктануу сезимин туудурат.

- Ооба, ооба... Алар аны сөзсүз жасашат, - дейт Ашым ишенимдүү сүйлөп. – Сеялкасын болсо балдар кагазга түшүрүшүптүр... Башкармага көрсөтүшүптүр, анан Москвага жөнөтүшүптүр, ал жакта чоң окумуштуу бар дешет...

Бир тынымдан соң кайра улантат:

- Мына ошондо көрөсүңөр...

Эл болсо устакананы Ашымсыз элестете албайт. Колхоздун устаканасын элестетип жатып, ар ким узун бойлуу, далысы бир аз эңкейиш тартып калган тери алжапкыччан, колдору тарамыштуу, жазы маңдай, сыйда сакалчан, келгендерге башын учураша сылык ийкеп коюп, дайыма чоктой кызарган темирди шашкалактай согуп жаткан карыяны көрүшчү. Ашым менен устакана ажырагыстай экени, экөө эки башка жашай алышпасы көрүнүп туруучу. Азыр деле, Ашым расмий түрдө түрдө эмгектенүүгө жөндөмсүз делгенден бери, аны дайыма устаканадан көрүүгө болот. Бирде Кубаткулга кеңеш берип жаткан болот, бирде ага бирдемеден жардамдашып

жатат, оңдолгон соколорду, малаларды карайт. Ошентип, Ашым өзү, өз эрки менен, эмне колунан келсе, ошону жасай берет. А эгер бир нерсе туура эмес жасалып жатса, дароо кийлигишет, ачууланат: “Бул, тууганым, эшек такалагандай эмес, баарын ниетти коюп жасоо керек. Бир буроо болсо да – бардык жерде көңүл керек!” – деген анын жемелеген үнү угулат.

Ал көчөнүн аягында, айланасына саябандуу бак-дарак олтургузулган ак тамда жашайт. Аялы Айша – звеньевой. Ашым өз тагдырына таарынбайт. Алар Айша экөө ынтымакта, бардар жашайт, колхоздо экөө тең сыйлуу адамдар. Карыянын бир гана кайгысы бар: Сталинграддын алдындагы согушта жалгаз уулу Сагын курман болгон.

- Ай, Кудай-ай... Ушундай да болобу, ыя? Каралдым балам. Өх!.. – Ашымдын түн уйкусу канча жолу бөлүнбөдү. – Каранаар-карманаар жалгыз уулум эмес беле...

Ашымдын жанын ушундай арылбас күйүт кыйнайт. Алкымы кайгы-муңга буулуп, карт адамдын байып бүткөн чолок жашы көз кычыгына жыйылат.

Мындай учурларда Ашым өзүн эч нерсе менен алаксыта жана соорото алчу эмес. Улам бир капталынан экинчи капталына оодарылат, уктоого аракет кылат, бирок эч нерсе жардам бербейт. Анын кайгысы учу-кыйры көрүнгүс, чалкып жаткан деңиздей эле, анын толкуну Ашымды каптап, аптыктырып тереңге алып жөнөөчү да, ал кайгы-муңга тумчугуп кетээр эле. Кээде ага көзгө сайса көрүнгүс караңгы, суук түндө мына азыр туруп алып, Сагынды издеп жөнөгөндөй сезилчү. Караңсалдай болуп, ың-жыңсыз жымжырттыкта, бузулуп талкаланган жерлер менен жапжалгыз, ак көйнөк-дамбалчан абышка уулун кыйкырып чакырып келаткан болот:

- Сагын, Сагын! Кайдасың? Үнүңдү чыгар...

Ашым уулун кайсы бир окоптон – колхоздун фронтовиктеринин айткандары боюнча элестеткен, – узун аңдын ичинен табат. Сагын тирүү экен. Ал атасын көздөй жай көтөрүлөт. Ашым уулунун кымбат, жанга жакын белгилерин көпкө, көпкө карап турат.

- Ооба, албетте уулу! Бул менин Сагыным. Ал өзгөрүлбөптүр дагы. Тигине: баягы эле үстүнкү эрдиндеги балапан жүнү, ээгиндеги баягы эле жарашыктуу меңи... Көздөрү гана эмнегедир баягы эмес: нурсуз жана чарчаңкы, жансыз сыяктуу.

- Жүрү, Сагын, кагылайын кулунум, - дейт Ашым. – Экөөбүз бүт дүйнөнү кыдырабыз. Эл көрсүн бизди. Жанагы мыкаачы Гитлерди табабыз да, мен аны муунтуп өлтүрөм. Биздин көптөн бери көрүшпөгөнүбүзгө ошол күнөөлүү...

Бир туруп Сагын сак-саламат жана тирүү, үйгө кайтып келгендей сезилет Ашымга. Анан кандай гана кереметтүү кыялдар жаралбайт Ашымда ушундай учурда! Анын тоюна колхоз бүт чогулган, ыр-бий, кубаныч, күлкү!.. Алар устаканага келишет. Солдат Сагын гимнастеркасынын бүчүсүн чечип, Кубаткул экөө чыңала кызарган металлды алмак-салмак урушат. Мына алар, анын эки баатыр уулу! Ушунун баары Ашымдын көз алдына кадимки чындыктай тартылат жана ал балкалардын урулганын даана угат:

-Тук-тук, ти-та-тах... Тук-тук, ти-та-тах...

Дөшүнүн үнү ырдагандай угулат. Ушул металлдын ыргактуу үнүн устанын жүрөгүнүн кагышы коштойт. Ал көкүрөктөн чыгып кете тургансып, кубанычтуу түрсүлдөйт жана ырдайт...

Ашымдын учкул кыялы алда кайда чабыттап, улам жаңы элестерди көз алдына тартат...

Мына үйлөнүү тою өтүп жатат... Сагын чырактай сулуу кызга үйлөнөт. Ашымдын көңүлүнө келини толду – чырайлуу да, ыймандуу. А бир мүнөттөн соң Ашым небересин эркелетип жаткан болот. Ооба, ооба, ушундай бир сонун, жутуп ие тургандай назик ымыркай. Ал тиши жок оозун ачып ушундай бир кызык күлөт...

Бул түшүбү же өңүбү? – Ашым ажырата албайт. Денесин кара тер басат. Карыя уста бирде ишенсе, бирде ишенбейт. Бирок аң-сезиминин тээ тереңинде ушунун баары канетсе да куру кыял экенин тынчы жок ою түкшүмөлдөйт.

- Жок, жок! Бул чындык, бул куру кыял эмес, - деп Ашым өзүн кара күчкө ынандырууга аракет кылат.

- Гав, гав... гав, р-р-р, - короодон иттин үргөнү угулат. Ал Ашымды чындыкка кайтарат да, кыялынын баары таңкы бозомук сыяктуу тарап жок болот.

- Атаганат! Демек... демек, баары жалган экен го! У-у, каргыш тийген дөбөт, каргыштан арылбагыр - ажыдаар Гитлер, - буркурап ыйлап жиберет Ашым. – Кайдан чыга калдың? Кайсы шайтандын шапалагы сени бул жарык дүйнөгө алып келди экен? А-а-а!

Сагындан башка да бир кезде устанын кызы болгон. Бул илгери болгон, анда али совет бийлигинин алгачкы жылдары эле. Ал жылдар аралыгында көп окуялар болуп өтү, анын баары Ашымдын эсинде калбады, бирок ал эч качан кызынын кайгылуу өлүмүн унутпайт. Ошол жылы айылдын балдары өтө жаман ооруга – котурга – кабылышты. Ириңдүү жара менен карт кыздын денесин жеп жатты. Дарылоонун колдон келген жөнөкөй жолдорунун баарын колдонуп көрүштү, жада калса ысык темир менен да каарып көрүштү, бирок бири да жардам бербеди. Ошондо, кыргыздар арасында белгилүү эшен Залым-кожо, чоң акы алып, балдарды дарылоого киришти.

Эл ичинде Залым-кожо ыйык деп эсептелчү. Ананчы, ал Меккеге барып келген киши! Анын бир эле сөзү ооруну калас кылат деп айтышчу.

Курсагы салаңдаган Залым-кожо устанын жалгыз коюн сойгузуп, бешбармак даярдоого буюрду. Анан Залым-кожо жылаңач кызды жаңы союлган койдун жылуу терисине думбалап ороду да, үстүнөн кык менен жаап коюуга буюрду. Ошентип кыз тумчугуп калды. Теринин жана кыктын салмагынан кыз тумчугуп өлдү. Кыз эшендин “укмуштуу дарылоосунан” өлдү. Бирок Залым-кожо буга чым деп да койгон жок. Бешбармак жеп жатып, эшен көп маанилүү жобурады:

- Жараткандын эркинен күчтүү эч нерсе жок, биз баарыбыз анын кулубуз. Маалы келгенде жараткан алла жаныбызды алат. Алла ырайым кылып, өзүнүн кулун – Ашымдын кызынын жанын жаннатка, чыныгы жашоо

өкүм сүргөн бейишке чыгарсын, утурумдук жалгандан жашырсын...
Оомийин!

Ошондон бери Ашым Залым-кожону жек көрчү жана бардык молдолорду жалганчы жана жандими деп эсептечү. Кийин Ашым көп өкүнүп жүрдү:

- Бул акмактан жардам суроого мени кайсы шайтан азгырды. Кийин орус докторлор келип, бардык балдарды айыктырды го, ошого күтпөгөнүмдү карачы. Ушу котур сыяктуу шүмшүк оорудан менин кызымды алар өлтүрөт беле!

Ушул оор кайгыдан кийин Ашым таң эрте туруп алып өзүнүн устаканасына жөнөчү. Ошол жерде гана, иште, өзүнүн айылдаштарынын арасында гана карыянын жаны жай алчу. Эмгек жана жандуу адамдар анын кайгысын унуткартып, күч-кайрат берип, жашоого кызыкчылык туудурчу.

- Анчалык эле мүңкүрөй бербейин, - деп ойлоду Ашым. – Ошончолук эле жалгыз-жарым эмесмин. Кубаткул менин көзүмдүн кареги менен тең айланып турат. Мен ага өз атасындаймын, ал мага өзүмдүн уулум Сагынымдай. Анан калса менин уулдарым, кыздарым азбы? Тиги парторг Черикти айтсам, кандай сезгич, баамчыл! Кимдин көңүлүндө эмне бар, Черик билет, иште да, кеңеш менен да жардам берет, оюн ортого салып турат. Же биздин башкарма Макеш. Ооруканага десең, дайыма машинасы менен жеткирет...

Карыя устага мектептин мугалимдери жана комсомолдору кызуу кам көрүшөт! Эх, азыркы жаштардын шайырлыгы ай! Бирде ырдап, бийлегендерин көргөзүү үчүн мектепке чакырышат, бирде газета окуп беришет, баарын түшүндүрүшөт. Корея жөнүндө, Түркмөн каналы жөнүндө айтып беришет. Карасаң, отун түшүрүп берип жатышкандары. Күзүндө балдар, Айша менен бирге машинага түшүп алышып, эмгек күнгө бөлүнгөн данды алып келишти. Короо көңүлдүү каңыр-күңүргө, ызы-чууга толду. Кумурскадан бетер, каптын четинен кармап алышып, балдар данды ташып жатышат.

- О, улактарым, көп экенсиңер го! – деп кыйкырат Ашым кубанычтуу.

* * *

Быйылкы күз күнөстүү, мээримдүү болду. Табияттын ажары ачылып, берекеси чачылып...; жер-жемиши жайнаган ал калбаат, бир калыпта дем алып жатты. Куяш булутсуз, ачык асманда мээримин чачыратып турду, сыдырым жел башы ийилген бариктерди эрине эзүүдө. Айлана жымжырттыкта талыкшып, үргүлөгөндөй абалда.

Бирок бул жымжырттыкты адамдар бузушту. Колхоздун кырманы тараптан молотилканын басылбаган үнү, көңүлдүү кыйкырыктар, кыздардын ырлары угулуп жатты.

Кырманда алтындай жалтылдаган буудай тоо болуп үйүлөт, жүк ташыган машиналар жүктүн салмагынан секин ыргала Ашымдын короосунун алды менен элеваторго өйдө-төмөн тынбай каттоодо. Кыйкырган, сүйлөшкөн үндөр аба жарат:

- Эй!.. Акмат, кана, самоходго жөнө, буйдалба...

- Иштет рубильникти... Эй! Сак бол!..

- Ха-ха-ха!.. Тентектер десе, суу куюп жиберешти...

Кээде ыр угулат:

- Берекелүү мол түшүм, мол түшүм, кампаларга тол, түшүм!..- деп кырмандагы кыздар безилдеп ырдашат.

Каарман эмгекке тоскоолдук жок! Ал канатын кеңири жайды, кандай иш болбосун анын колунан келет. Күн күндү алмаштырып, жылга айланат жана жашоонун бул ыргагын эч нерсе буза албайт. Ал өз кезеги менен чоң-чоң арыштап кете берет. Ал дүйнөдө бардыгынан зор, күчтүү.

...Ашым көлөкөдө олтуруп алып, тырмоокторго сап жасоодо. Бир айдан бери анын денеси салмактанып жүрөт. Карыянын буттары ооруйт, бели очорулат.

“Эмнегедир мага бүгүн эч ким каттабады, - ойлоп койду ал. - Айша иште, башкалардын деле чолосу жок - өнөктүк маалы”.

Түштө элдин көбү тер баскан жүздөрүн сүртүнүшүп, шашыла кырманга баратышат.

- Сало-ом-алейкум, Ашым-аке! Сак-саламат турасызбы, кадыр-көңүл тынчбы? – деп учурашышат да, жылмая баштарын ийкешип, өтүп жатышат. “Бүгүн кырманда эмне болуп жатат?.. Же чогулушпу? Ана, кызылчачылар да ошол жакка бурулушту”, - деп доңшуйт ал. – Ай, карылыгың да курусунчу!.. Ордундан турмагың да бир азап...

- Кошуна келин Умсун кызылчачы курбуларынан артта калып, чуркап баратат:

- Саламатсызбы, Ашым-аке.

- Бу кайда шашып баратасыңар?..

- Митингге, Чакырыкка кол коюуга.

- А? Эмне?.. Митинг дейсиңби? Кол койгонго?..

Бирок Умсун эбак узап кеткен. Ашым короонун ортосуна туруп алып, Умсундун артынан карап калды, анан башына келген ойдон селт эте түштү. Башына кан тээп чыкты, көзү караңгылады жана оору буттары менен темтеңдей түштү. Ал короодо кайсалактап таягын издеп жүрдү. Ага мынча күч-кубат кайдан пайда болду! Ашым бут алдында шыйпаңдаган итти тээп жиберди. Тооктор коопсуздана какылыкташып, дубалга чыга качышты. Таягын таап алган соң, ал дарбазадагы кичи эшикти ачты да, ээн көчөгө чыкты.

- Айылда илтипадга алынбай калган жалгыз адам мен болуп калдымбы? Же карыгандыктан башка тирүү адамдарга кошулуп, кол койгонго жарабай калдымбы? – деп тез баскандыктан демигип, кобурап келатты Ашым.

Карыянын башына ушундай баш аламан, ызалуу жана өктөлүү ойлор келе берди. Ашым эмнелерди гана ойлободу! Эгер Сагын тирүү болгондо аны тынчтыктын кагазын көрүүгө чакырышпай, унутуп коюшат беле? Же аны ушунча эле дармансыз чал деп эсептешеби? Чынында эле мага бир сөз айтып коюуга киши табылбадыбы!.. Же Ашым жыйырма жыл бою колхоздун

темир устасы болуп иштеген жок беле, же ар жылы Биринчи майда ага сыйлык тапшырышып, ыраазычылык билдиришчү эмес беле? Депутаттарды шайлоодо биринчи аны чакырышып, добуш салдырышчу эле го. Же пионерлердин от жагуусунун ардактуу мейманы катары аны чакырышчу эмес беле?..

Канжыга жол ушунча узак болуп көрүндү. Ашым бардык күч-кубатын үрөп келатты. Ал баргыча митинг тарап кетип, анан ал... андан аркы өзүнүн абалын элестетүүгө анын дарманы жетпеди. Ушул тажаткан узак жолдо ал өзүнүн бүткүл өмүр бою баскан турмуш жолун кайрадан өтүп келе жаткандай сезди. Ушул минуталарда анын көз алдында жашап өткөн жылдары өтүп жатты. Ана ал – жылаң аяк койчуман – коркконунан калтырап, байдын адашып калган козусун жар-жапсарлардан издеп таппай жүрөт...Коллективдештирүүнүн оор жылдары... Колхозго тракторлор келди – Ашым таңдан кечке “темир букалардын” артынан калбайт, алардын күчүнө акылы айран. Мына кечээги эле согуш жылдары. Сагынды узатуу. Анан күн-түн дебей талыкпастан иштеген оор күндөр... Ал – чал, а Кубаткул – боору ката элек жаш бала – канча аракет кылса да, оор барсканды көтөрүп шилтей албайт... Көмүр жок, темир жок... Кыйын мезгил... Мына эми кимдир бирөө өзүнүн суук колун сунуп, анын жасагандарынын, жеңип алгандарынын баарын, жада калса кыялын жана үмүтүн да алсам деп жаткандай сезилет устага.

- Тарт колунду! Тарт колунду, жүзү кара! Жетишет! Сен алчунду алдың, жутчуунду жуттуң – Сагынды жана көптөгөн башкаларды, эми калгандары жашасын. Калган адамдар жашасын!.. Жогол, жек көрдү! – демиге күбүрөйт Ашым.

Ал кайрадан ызадан муунат:

- Ушундай да болобу, ыя?.. Же карыган адамдарга болбойбу?.. Мындай законду кайдан алып жүрөсүңөр! Буга кандай укугуңар бар!..

Аңгыча кырманга чогулган эл да көрүндү. Кимдир бирөө кызыл кездеме менен жабылган столдун катарындагы көмкөрө коюлган жашикке

туруп алып, колун булгалап сүйлөп жатат. Бир байлам ак жоолуктар, тер далысына чыгып кеткен көйнөктөр көрүнөт; колхозчулар олуттуу карашып, баары бериле угуп жатышат. Кишилерди көрүп, эмнегедир Ашымдын таарынычы басаңдай түштү. Бирок ал таарынычын жашыра алмак эмес. Адамдар эмнегедир бирдей жалт бурулушту да, аны көрүшүп, таң калып калышты.

Демейде Ашымдын кара тору өңү азыр купкуу болучу, жаак эттери титиреп, кең көкүрөгү көрүнүп, көйнөгү жагжайып кеткен. Чалдын сумсайган жүзүнөн же тер, же жаш агып жатканын билүү кыйын эле. Ушул каарды, ушул ызаны, өзүнүн баа-баркын, өз укугун билген намыскөй адамды бир бүтүнгө бириктирип полотнодо берүү бардык эле сүрөтчүнүн колунан келе бербес эле...

Жыйылган эл үн-сөзсүз экиге жарыла берди да, Ашым түптүз жана чечкиндүү түрдө парторг Черикти беттеди. Черик түшүнө бербегенсип ордуна турду. Ашым бир нерсе айтууга, үнүнүн жетишинче кыйкырууга аракеттенди, бирок анын эриндери, анын эркинен тышкары, эпке келбей титиреп, кыйшайып кетти; ал көздөрүн бакырайтып, парторгду тиктеп, анын маңдайында таштай катып турду.

Баары кеп-сөзсүз, түшүндүрүүсүз эле түшүнүктүү болчу. Баары ошол замат ушул чалдын алдында күнөөлүүдөн бетер, ага кандайдыр бир жаман жана арам иш кылгандай уялышып, ыңгайсыздана көздөрүн ала качып калышты. Черик кыпкызыл болуп кетти. Эсине келе калып, ал Ашымды бекем кучактады да, бырыш баскан терлүү чекесинен өптү.

- Чыдап тура албадың го, ээ?.. Биз агитаторлорду оорунуулардын үйүнө: сага, Алтынай чоң энеге, Трофимге жибермекпиз да. Эми бизди кечирип кой, Ашым-аке, сенин чыдамсыздыгыңды эстен чыгарып коюппуз.

Чогулгандар дароо жеңилдей түшүштү, кобур-собур болушуп, Ашымды көздөй умтулушту. Баарынын жонунан оор жүктү алып салгандай болду. Ушул кыска убакыттын ичинде баары Ашымдын ызасын кошо тартышты.

- Таарынба, Ашым-аке. Митинг бүтөрү менен биз сага барганы жатканбыз...

- Биз али кол кое элекпиз. Колду сен биринчи коюшуң керек,- деп тегеректегендер биринен бири өтүп айтып жатышты.

Ашым парторгдун колунан калемсапты алды, сыя челекке малды да, ушул минутада кырманда өкүм сүргөн салтанаттуу тынчтыкта өз колун койду.

Кырманда болгондордун бардыгы кол коюп бүткөн соң, бир нече комсомолец Тынчтык Кеңешинин чакырыгын алышып, айылды көздөй чуркашты...

БИЗ АНДАН АРЫ БАРАБЫЗ

(Аңгеме)

Сиз Бейшеналы аксакалды билесизби? Жок, билбейсиз го. Ал - “Кызыл-Туу” колхозунда мураб болуп иштейт эмеспи. Билип коюнуз – жайында ал жалаң ак кийинип жүрөт: көйнөгү да, таар кенен шымы да, кыры саймалуу калпагы да – баары ак. Калпак алдынан күнгө тотуккан чап жаак, кара тору жүзү, кууш көздөрү, суйдаң сакалы көрүнөт. Көрүнүшү, кыймыл-аракети али тың.

Сиз аны кайсы бир негизги шлюздун жанынан көрөсүз. Бейшеналы иштиктүүлүк менен сууну арыктарга бөлүштүрүп жаткан болот, же аны талаадагы сугатчылардын арасынан табасыз.

Кышында Бейшеналыны колхоздон жолуктуруу кыйын – ал райондук суу чарбанын семинардык окуусуна катышат. Ананчы, билимин жогорулатуу карган адамдарга деле ашык болбойт. Ырас, Бейшеналы ансыз деле “суунун тилин” жакшы билет деп баары айтышат, бирок андан да көбүрөөк билүү керек. Мисалы, сугаттын жаңы системасын дейли, анан дегеле билип алчу жаңы жана керектүү нерсе азбы.

Мына ошол Бейшеналы Волга-Дондон кат алат. Анын уулу – экскаваторчу. О! Карган мураб менен Волга-Дон жөнүндө, же коммунизмдин башка курулуштары жөнүндө сүйлөшүп көрүңүз! Кадырыңыз жан болсун – баарын билет: жада калса сиз билбегендерди, билмек турсун укпагандарыңызды билет, анан ушундай бир суроолорду берет – жооп таба албай кыйналасың.

Анан калса ал сабатсыз болуп жатпайбы, газеталарды окуй албайт, бирок “Кызыл Кыргызстанга” жазылып койгон. Кечинде ага газетаны кызыл бурчтан окуп беришет, а эгер окуп берер бирөө жок болуп калса, клубдан “оозун ачып” жүргөн комсомолдордун бирин кармап алат да, окуп берүүгө, ал аз келгенсип, түшүндүрүп берүүгө мажбурлайт.

Анын уулунун каты ошентип жалпыга дайын болот да калат. Бейшеналы, сыягы, бирөөдөн бир нерсени жашырганды жаман көрсө керек.

“Уулуңуз Бейшеналиев Самсалы” деп аяктаган катты ачык окуганга буйрат. Демейде мындай деп кошумчалайт:

-Үнүндү катуу чыгарып, ачык, даана оку, баарына түшүнүктүү болсун. Биздин мураб мына ушундай. Дагы бир нерсени эскере кетүүнү унутпайлы, Бейшеналы өз айылында күү черткен чоң комузчу. Эгер сиз ага жолуңуз болуп жолугуп калсаңыз, анын күүлөрүн угуп, Бейшеналы комузда кандай кереметтүү мукам күүлөрдү жаратарын баалаңыз.

* * *

1915-жылы – Бейшеналы 22 жашка толгон жылы – угуп көрбөгөндөй катуу жут болду. Ачкадан адамдар жана мал өлдү. Айрыкча колунда жокторго кыйын болду.

Мына ушундай кезде бүткүл Талас өрөөнүнө белгилүү манап Боромбай канал чаптырам деп чыкты. Жарчылар бардык айылдарга жана конуштарга чапкылашып, жар салып жүрүштү:

-Эй-й! Тирүү калган жан барбы? Жармач жанын алакчылагандар калганбы? Чыккыла бери! Боромбай хандын амири менен чоң арык чабуу башталат! Кимде ким анын кол алдында иштесе ичээрине аш берет. Алсыздарга көрсөткөн марттыгы үчүн Алла таалам Боромбайдын зоболосун оболотсун!

Ошентип Бейшеналы башкаларга кошулуп таштай каткан, күн нуруна бышып бүткөн жерди кетмен менен казкылап кирди. Көк-Суу дарыясынын жээгинен баштап, Боз-Адырдын капталы менен дээрлик үч чакырым аралыкка арыктын нугу ийрелендеп дөңсөөнү карай кетет. Бул жерде ар бир кадам жер, ар бир шагыл таштын үймөгү, ар бир чукуп чыгарылган таштан өйдө кетменчилердин тери менен жашына сугарылган.

Бул жерге бир чөйчөк жарма жана бир үзүм загыра-нан үчүн келгендер чогулушкан. Алар Боз-Адырдын капталына сүлүктөй жабышып, тынбай иштеп жатышат. Каналдын келечекте суу жүрүүчү таманын тегиздеп, казып алынган зылдай таштарды замбилге салп, сыртка ташып чыгарышууда.

Боз-Адырдын этегинде, казындыдан төмөн, эски сайма алачыктар менен боз үйлөрдүн чоң айылы жайланышкан. Аларды аралап курсагы чердейген балдар, баштары жерге салынган дөбөттөр, оорулуу кемпирлер жүрүшөт. Бул жерден эч бир жылуу сөздү, кыз күлкүсүн, шаңдуу ырды укпайсың.

Бейшеналы каналдын нугун салып, алдыда иштейт. Бул абдан оор жумуш жана бул жерде эң карылуу кетменчилер иштешет. Эки жүз саржан ары семиз бээ аркандалып турат. Ар күнү таң эртең башкы башкаруучу жана “арык чабуунун” башкы билерманы Жолбун бээни иштеп жаткан жерден алыс алдыга алып чыгат да, мндай дейт:

- Мына, достор, бүгүн бээге чейин арык чапсаңар, аны силерге союшка берем... Силер жөнүндө мени ойлобойт дейсиңерби? Жаш эт жесеңер жаманбы...

Ошентип тозоктун күнү башталат. Болгон бардык күчүн жумшашып, кенедей тыным албастан тизе бүкпөй иштешип, чаң менен кум жутуп, артынан туз даамданган сасык тер ичишет. Алдыда болсо чымын-чиркейден шыйпанып коюп, аркандалган семиз бээ турат.

-Бүгүн ага чейин жетүү керек! Кандай гана болбосун жетүү керек! Кур дегенде бир жолу жаш эт жесек болот эле, - деп ойлойт кетменчилердин ар бири.

- Жолбун арамза. Бээсин шайтандын өзү да жетпөөчү аралыкка койду, - деп ойлошту кетменчилер, - бирок эстен танганча иштеп жатышат, курсактары курулдап, жооруган колдору канап чыкканына карашпайт, мына, максаттарына жетерине аз калды...бирок... жок. Бээ кол жеткис алыста. Алдан тайган дыйкандар куру жалак калышты.

- Ха-ха-ха! – деп табалап каткырышат байкоочулар,- карасаң буларды, жаш эт жегилери келет тура! Жешет – бука музоо тууганда! Шилекейиңерди жута бергиле. Ха-ха-ха. Турмука туш келип калгыңар бардыр.

Бейшеналынын жаак эттери түйүлдү. Жини келгендиктен жана ызадан ичи өрттөнүп бараткансыды. Ордуна тура калып тигинин майланышкан

жана тулдук бетине “былч” эттире бир ургусу келди. Бирок күч жок. Муундары коргошун куюп койгондой кыймылсыз, колдору түйүлбөйт муштумга – алакандары көөп чыккан, сөөктөрү сыздап ооруйт.

Арыктын нугу акырындап жантайманы бойлой көтөрүлүп баратты жана азыр илгертен бери эле Боз-Адырда жалгыз турган Моло-таш деп коюучу балбал ташка жетип калды.

-Эми кичинеден төмөн түшүү керек. Суу жогору көтөрүлбөйт, - деди Бейшеналы эмнегедир байкап. Ал ошондо эле ирригациянын анча татаал эмес сырын түшүнө баштаган.

Бирок Жолбун көздөрүн кесирлүү жүлжүйтүп, Бейшеналыны жек көрө карады:

- Акылың жетпегенден кийин айтып эмне кыласың! Моло-таштан жогору алып каза бергиле, калганын бара көрөбүз, шалтакбайлар!

... Сууну салтанаттуу кое берүүгө Боромбай өзү келди.

Боромбайдын үстүндө саймалуу анжиян чепкен, башында суусар тебетей, боз айгырдын үстүндө чалкалап сыймыктуу олтурат. Анын тумандаган көзү тургандарды кайдыгер сыдырып өттү да, Жолбунга келип токтоду.

-Таксыр!- деди Жолбун эки колун бооруна алып. – Алланын амири менен биз Чоң арыкты чабууну уланттык. Сиздин байлыгыңыз менен мартабаңыз ушул арык суусундай болуп сизге агып келет...

Молдо курандын узак сүрөөсүн баштады!

Жер кырдоодон чыгарылган чоң тешиктен атырылып чыккан суу арыктын түбү менен жайыла каптады. Тургандардын баары агымдын артынан жөнөштү. Алдыда боз айгырчан Боромбай жигиттери менен, артта – кедейлер кедендешип баратышты. Адамдар жансызга жан киргизген сууну кургак топурак кантип шабыратып жутуп алып, суунун алдында майда, чоң таштар калып жатканын үнсүз карап баратышты. Жок, алар бардыгын жеңүүчү эмгектин кубанычын сезишпеди! Эмнесине кубанышат?!

Жалаң кара жарма менен жүгөрү нан жеп, эптеп аман калгандарынабы. Боромбай ушул суудан пайдалангандары үчүн салык алганынабы, же алар алган өп-чап түшүм ушул арыкка салынган Боромбайдын тегирменинде каларлыгы үчүнбү?

Суу Моло-ташка чейин жетти да, андан ары кеткен жок. Суу токтоосуз келе берди жана капталдагы кыйла бийиктиктеги каналга топтолуп жатты. Суу каналдын жээктерин тиреп чыкты. Болбой койбос катастрофа коркунучу тууду.

Тургандардын баарын коркунуч басты. Жолбун эмне кылар айла таба албай, кетменчилерге кыйкырып жатты. Бирок кеч болуп калган эле. Жээктеги кырдалган топурак сууну шимирип болуп, эзиле баштады. Кимдир бирөө ачуу кыйкырып жиберди.

Суу кууш тешиктен укмуштай күч менен сыгылып чыгып, шаркыратмадан бетер күр-шар этип, алдына туш келгендердин баарын агызып, төмөн карай атырылды. Жараканын эки тарабынан тең дөбөлөнгөн топуракты суу жууп, канттан бетер эрий баштады жана “чулп” этип ылайланган агымга түшүп жатты...

Көз ирмемчелик селейүүдөн соң, Боромбай эсине келип:

- Боз үйлөрдү талкалагыла! Кереге-ууктарды, үзүк-туурдуктарды, чүпүрөк-сапырактарды алып келгиле... болгула!

Боромбайдын жигиттери кедейлердин үйлөрүнө жабылышты. Боз үйлөр качырап жыгылып жатты. Жигиттер колдоруна тийгендин баарын, тешикти жабууга керектүүнүн баарын сүйрөп келип жатышты.

Үйлөр тарапта – аялдардын, балдардын боздогон үндөрү, иттердин үргөнү, ата-жотосуна карабай сөгүнүү. Бирок жыра, ажыдаардын оозунан бетер, алдынан жолуккандын баарын жута берди. Жаалданган жырткычтай болуп, суу боз үйдүн кереге-ууктарын ташка уруп талкалап, эскилиги жеткен үзүк-туурдуктардын жана жууркан-төшөктүн далдалын чыгарды. Айланпаларда жаздыктардын пырлары чимирилип жатты.

Күкүктөгөн сууну эч нерсе менен токтотууга мүмкүн эмес эле. Кимдир бирөө бир нече кетменчини туура эле жырага түртүп жиберди.

- Жата кал, денең менен бөгө! Өлтүрөм! – деп Боромбай айкырды.

Бейшеналыны жана дагы бирөөнү сууда жан талаша чапчынып жаткандардын үстүнө күү менен түртүп жиберешти. Алардын оозу-мурдуна суу кирип, какап-чакап, чөгүп кетпөөгө аракеттенип кашатты тырмалашууда, анан, алдан тайып бүткөндө, кийиздер жана жууркан-төшөк менен кошо жалпы агымда тарбалаңдашып, капталдан төмөн карай агып жөнөшүүдө. Бейшеналы бардык күчүн жыйып, суудан чыкмай болду эле, бирок ары жактан Жолбун чуркап келип, оозго тепти...

... Ооба, Бейшеналы өз убгында көп эле азап тартты. Ак эмгегинин акысына анын эки кабыргасын сындырышты.

* * *

1952-жыл – жаш Самсалы Бейшеналиевдин 22 чыккан жылы совет элинин улуу жениши менен белгиленди. Волга-Дон каналынын курулушу аяктаарына жакындап калган. Самсалы иштеп жаткан 14 кубдук кадамдачу экскаватор – Водораздельный районунун акыркы казындысында. Мыкты экскаваторчу деп ишти акыркы жана жооптуу учуруна чейин жеткирүүнү ага тапшырышкан. Дагы бир нече сменадан кийин: “Биз бүтүрдүк!.. Ооба, биз али тарыхта боло элек ишти бүтүрдүк”, - деп кыйкырса болот.

Самсалы атасына абдан окшош. Атасыныкындай эле көздөрү кууш, өңү каратору, арыкчырай, бирок атасынан бир аз бойлуу жана далылуу.

Райондогу курулушчулардын ичинде Самсалы алдыңкы экскаваторчу деген кадыр-баркка ээ. Силер ойлобогула, ал али жаш, же да бирдеме болгондугу үчүн деп... Мына, анын машинанын кабинасында олтурганын карагылачы. Анын убактысы секунданын онунчу бөлүгүнө чейин эсептелген. Анын көңүлү бүтүндөй башкаруу пультуна бурулган. Сузгуч каналдын нугуна акырын дабышсыз түшүрүлөт жана көз ирмемден соң жогору көтөрүлөт да, абада бийик калкып, топуракты алыс алпарып таштайт. Анын

башкаруусунда тоодой топуракты томуктай көрбөй сузуп ыргыткан зор жана ийиктей ийкемдүү машина экенин билүү Самсалыга зор рахат алып келет.

“Атаке, - деп кат жазды жакында Самсалы Кыргызстанга, - биздин экипажга кубансаң болот. Жолдошторум мага жардам беришти. Мен 2000 кбм сузуудан баштагам, азыр сменада 9-10 миң кбм. топурак сузуп чыгарууга жетиштим. Машинанын механизмин мындан да жакшы өздөштүрүүгө аракеттенүүдөмүн. Биздин экскаватордун эсебинде азыр 2,5 млн. кбм. сузуп чыгарылган топурак бар...”

Бүгүн Самсалынын бөтөнчө кубанычтуу күнү – кечки гидротехникалык техникумдун экзамендик сессиясын жакшы аяктады. Ал жаш шаардын жаңы курулуштарын аралап, шайдоот баратат. Кеч кыйла кирип калса да, турмуш кайнайт. Миндеген белгилерден аны көрөсүң, угасың, сезесиң. Сен өзүң да ушул эбегейсиз улуу турмуштун бир бөлүгү экенинди сезесиң.

-Биздики! Биз жасагандардын баары жашап жатат, - деп Самсалы жылмыт.

- А! Мына биздин Самсалы, - деп аны көздөй басты инженер Журавлев, тигил бөлмөгө киргенде. – Олтур, сүйлөшөлү. Сен себеп менен комсомол жыйналышында болбой калдың, а биз мындай деп чечтик: баарыбыз бирге – сен, мен жана экипаж бүт Волга-Дон бүткөндөн кийин баралы дедик, кайда дебейсиңби...

- Башкы Түркмөн каналынабы?

- Туура, таптың! – деп кыйкырып жиберди анын өнөгү Василий.

- Кол алыштыкпы?

- Кол алыштык!

- Бирок эсинде болсун, Самсалы, - деп сөзүн улантты Журавлев, чекесин олуттуу тырыштырып,- машинаны чачып жана кайра жыйнаганга бизге 2 ай мөөнөт берип жатышат. А бизге андан да тезирээк болсо болот эле.

- Анда келгиле чогулуп чечели, балдар, - деп кызуулана сүйлөдү Смсалы, - 2 ай. Хм... Бул өтө узак. Эки эсе тездетели! Кандай дейсиңер?!.Бул

бизге жараша болот да, биздин иштешибизге жана каалообузга...
Жыйнайбыз.

Бекем кол кысышуу Самсалынын сунушун чын ниеттен экипаждын колдогонун билдирди.

* * *

Бейшеналы сууну башкы шлюздан бөлүштүрүп, атына минди да арык бойлой жай бастырды. Ал койнунан “Комсомольская правданын” жаңы санын сууруп чыкты да, андагы сүрөттү дагы бир жолу карады – Самсалы жолдоштору менен экскаватордун жанында турат. “Кадамдоочу экскаватордун алдыңкы комсомол экипажы” – ушинтип окуса керек эле ага клубдан.

- Менин кымбаттуу баатырларым, уулдарым! – деп күбүрөйт Бейшеналынын эриндери. – Силерди карап туруу канча кубаныч. Мунусу каратору, кара чач, тигилери болсо, карасаң, бойлуу, чачтары сары. Баары бир тууган - каны да, иштери да бир – жандары жана максаттары бир булардын...

Өзүнүн болсо эркегендиктен көздөрүнө жаш тегеренип кетти.

-Жакында курулуш бүтүп, уулубуз бизге учурашканы келет, - деп Бейшеналы оюн улайт.

- Ой-у-ууй, аксакал, токтоңуз! – деп кимдир бирөө арттан кыйкырат. Почточу жаш жигит атына камчы үстүнө камчы уруп, Бейшеналынын алдын торой чаап келатат.

- Сизге телеграмма. Молния...

- Эмне, эмне?

- Телеграмма Сизге, телеграмма.

Башында Бейшеналы түшүнө албады, анан капыстан кыйкырып жиберди:

- Оку!

- “Волга-Дон 3! 5 52”, - деп окуду почточу, демин зорго жыйып.

- Тезирээк оку .

- “Колхоз “Кызыл-Туу”... Бейшеналы.

Кыял ишке ашты 13,55те Волга менен Дон бирикти. Биз андан ары барабыз. Самсалы”.

Бейшеналы кубанганынан жүрөгү мына-мына токтоп калчудай, жана ал мындай улуу жаңылыкты эл менен бөлүшө албай калчудай сизди.

-Кел, алтыным, үйгө келип сүйүнчүндү ал, - деп айтканга Бейшеналы араң жарады. – Чу жаныбар!

Бейшеналынын аты анча деле катуу чуркабайт, бирок ошого карабай ал учкан куштан ылдам бараткандай сыяктанды, өзү болсо кубанычтын канатында учуп баратты, адам колу менен, анын уулунун жана бардык жакындарынын жана кымбат адамдардын, мейли тааныш жана тааныш эмес адамдардын колдору менен курулган Цимлянский деңизинин үстүнөн ак чардак болуп кайкып учуп баратты...

-Эге-е-е-й!... Го-го-оо! –деп Бейшеналы чыдабай кетип кыйкырып жиберди.

- Эге-е-е-й!..Го-го-го!-Бейшеналынын жашара түшкөн, демдүү үнү алыс жана бийик, тоолорду жана күндү карай, дарыяларга жана талааларга эркин шамал менен куюлушуп оболдойт. Мына, колунда телеграмма. Бул көптөн бери күткөн кабар, бүткүл өмүр бою айта албачу сөздү эки ооз жылуу, чоң сөз менен билдирген кабар.

- Волга менен Дон куюлушту...Биз андан ары барабыз, - деп Бейшеналы чаап баратат да, ушул сөздөрдүн терең маанисин түшүнүүгө аракеттенгенсип, тынбай кайталоодо.

- Биз андан ары барабыз! – деп ырдайт бет алдыдан соккон шамал.

- Биз андан ары барабыз! Тилегиңерге жеткиле, уулдарым! Алдыга бара бергиле, - деп колхоздун клубунда Бейшеналынын комузу жаңырат.

* * *

Уктуңарбы? Комуз ырдап жатат!..

СЫПАЙЧЫ

(Аңгеме)

Талас өрөөнүнүн кыргыздарында айтылып келаткан бир сөз бар. Илгери бир жигит Талас суусунун аркы өйүзүнө өтмөк болуптур, жайдын толук кези, иши шашылыш: аркы өйүздө күтүп жаткан колуктусун түн жамына алып кетмек экен. Кечинде жигит дарыянын жээгине келет да, эси эки болот: суу жээгинен ашып, бууракандап кирип жатат. Эски кечүүнүн изи да калбаптыр. Жигит эмне кыларын билбей, жээкте өйдө-төмөн чапкылайт-татынакай колуктусун колдон чыгарып жибереби!? Акыры айгырынын күчүнө ишенип, тобокел деп сууга кирет. Сууга кирери менен атты суу агызып жөнөйт, өзү болсо жээктеги бадалдарды кармап эптеп жээкке чыгат: коркконунан тиши тишине тийбейт. Сулуу колуктусу жөнүндө ойлогонго да алы келбейт. Кыбыланы баштанып, тизе бүктү да, алаканын жайып:

-О, Жараткан! Жанымды аман алып калгандыгың үчүн дагы бир атымды курмандыкка чалам!..- дейт.

Бир нече күндөн соң бечара дарыяга келип, көргөн көзүнө ишенбейт: баягы бууракандаган суу жок - тартылып калыптыр. Арыраактагы суусу тартылып кеткен жээктен атынын өлүгүн тапты. Ээрин шыпырып алды да, жонуна салып жөнөдү. Келатып караса: баягыда аз жерден өзү өлүп кала жаздаган жерден бир карган чал эшеги менен суу кечип кела жатат.

-Эй, чал! - деди жигит муштумун көрсөтүп, - ушу мен сенден жана сенин эшегинден кемминби? - деди да, жерге жата калып, буркурап ыйлап жиберди: ошол түнү ал жетпей калган колуктусун башка бир жигит өңөргөн бойдон айылына алып кеткен эле.

Бул окуяны сыпайчы Бекназар көп эскерет.

- Биздин дарыя менен тамашалашууга болбойт, тууганым! -дейт ал, мурутунан жылмая, эскертип. - Бүгүн анын суусу араң тизеден келет, эч кимге зыяны жок, а эртең жини шакардай кайнап чыгат - көпүрө агызат. Ал тирүү жан сыяктуу - аны түшүнүү керек.

Өрөөндү эбак жарык каптаган, а бул жер али күүгум тартып турат, капчыгайдан муздак илеп келет. Одур- будур таштар нымдуу, муздак. Туман дарыядан жогору көтөрүлүп, аска таштардын жаракаларына кирет, аскалардын боору менен жылып, эң бийик чокусуна чыгат да, көзгө илээшпей бийик учуп, булуттардын арасынан жай табат.

Капчыгайда эзелтен берки күрөш жүрүп турат. Эки зоонун ортосуна кысылган Талас дарыясы жанталаша эркиндикти талап кылат: ал укмуштай күч менен аскалардын капталын ургулайт, козголгус көкүрөгүнө жанчылат. Бирок арга канча! Аскалар мисирейип унчугушпайт, алар кыймылсыз, кайдыгер. Көбүктөнгөн толкундар аргасыз алсыздыктан ызалуу чабалактайт жана каары кайнаган жыландай артка чегинет. Дарыянын күңгүрөнгөн кооптуу агымынан бир туруп коркунуч, бир туруп өтүнүч угулат. Мына, жаңы күчүн жыйып, толкун кайрадан капчыгайдын аскалуу дубалына келип урунат, жана кайрадан оор үшкүрүнө артына чегинет. Ошентип түбөлүк күрөш.

Капчыгайдын койнунан бошоп чыгып, Талас агымын бир аз жайлатат, бирок анын бул жерде деле жаны жай албайт. Дарыя эми жаңы тоскоолдуктарга жолугат, эми аларды адамдар жасайт. Оң жээкте, суунун агымына кыйгач келтирилип, алыс аралыкка сыпайлар салынган: бул жерден оң жээктеги үч колхоз суу алат. Дарыя жыгандан аша берип бууракандайт. Анын бир бөлүгү негизги арыкка бурулат, анан - талаага.

Бул жакка дайыма таң атпай Бекназар келет. Капчыгайдан дарыянын күңүрт шаркыраганы угулат, салкын жел уруп турат. Суу менен шамалдан Бекназардын бети тотуккан, териси кургак, бет сөөктөрү чыгып турат. Бир аз кызарган кичинекей көздөрү түктүйгөн каштарынын алдынан өткүр карайт.

Бекназар атын тушап коюп, сүйгөн ордуна - суунун үстүнөн саландаган чоң жалпак ташка келатат. Ал кадамын шашпай жай таштайт, майпайып ыргала басат. Анын үстүндө кебез капталган жеңил чапан, төш чөнтөгүндө насбай салган чакча. Болотнай көйнөгүнүн жакасы булчундуу мойнуна

тыгыс жатат. Маасысынын кончунан камчысынын четин сабы кылаят. Бекназар коң олтуруп, суунун агымын көпкө жана кунт коюп карайт, капчыгайдын оозунан атырылып чыгып жаткан күркүрөгөн дабышка кулак тосот. Бекназар дарыяны китептей окуйт. Ал дарыядагы болуп жаткандардын баарын көрүп, билип турат.

“Чоп... чоп, чоп”, - дейт таштын алдындагы суу, майда кумду жууп салат да, кайра жыйнайт.

Бекназар – ата-бабасынан бери сыпайчы. Бул кесипти тиги чоң атасынан үйрөнгөн, ошондон тартып берилди да калды бул кесипке. Анын атасы ушул жерде, Таласта, суу ташкыны менен тендешсиз кармашта өлгөн. Өзү болсо нечен жолу өлүмдөн калды. Таластын суу алдындагы таштары эстеликке Бекназардын маңдайындагы терең тырыкты калтырышты. Аялы бул ишти ташта деп жүрүп чарчап бүттү. Алардын уруусунун бардыгы сөзсүз сыпайчы болушу керектигине Бекназар терең ишенчү. Сыпайчы анын оюнда чыныгы эркек, биринчи баба-дыйкан. Бекназар аталары калтыргандарга урмат менен мамиле кылчу, ата салтын ыйык сактачу. Ушул эле дейсиңби, аялынын шоруна, ал эбак , төрөлгөн күнүнөн тартып эле , он алтыга келип калган уулу Алымбекти сыпайчылыкка болжоп жүрөт. Бул - эң кымбат максаты, бул жашоосунун маңызы. Артына чыныгы сыпайчн калтыруу, демек бекер жашап өтпөгөнү, демек башкалар үчүн пайдалуу бир нерсе калтырганы. Ошентип Бекназар ичинде уулу менен сыймыктанып жүрдү, андан келечекте сыпайчынын белгилерин көрдү. Али бала кезинен тартып эле, мектептен бош болуп калган учурларда, Бекназар дайыма Алымбекти дарыяга ала кетип, “суунун тилин” үйрөтүүчү.

Бекназар уулун өзүнчө, катаал сүйүү менен сүйүүчү- андан кыңк этпестен баш ийүүнү талап кылуучу. Болбосо бала колдон чыгат да, бекерпоз болуп калат деп эсептечү ал.

Алымбек акылдуу жигит болуп өстү. Анын, атасы сыяктуу, денеси чымыр болчу, көздөрү энесиникиндей бакырайып чоң жана сулуу эле.

Алымбектин сабырлуу олуттуу көз карашы аны чоң кишиге окшотту. Калың үстүңкү эрдиндеги кара түк гана анын али боз улан экенин билгизип турду. Ал мурда эч качан атасына каршы сөз айткан эмес. Бирок аз күн мурун мектептен келип, Алымбек капыстан атасына мындай деди:

- Ата, биздин сыпайларга шлюз койсок жакшы болор эле. Билесизби, баягы чоң арыктын башындагы жантаймага.

- Шлюз дейсиңби? – деп кайра сурады Бектемир. – А сен шлюз деген эмне экенин билесиңби?

- Кантип билбейин! Физика мугалими анын эмне экенин бизге түшүндүргөн. Азыр болбосо да, согуштан кийин бардык сыпайларга сөзсүз шлюздар коюлат дейт ал.

- Кеп ошондо да, уулум, шлюз эске келчү убакпы азыр – согуш жүрүп жатат. Шлюзу жок эле оокат кылабыз.

- Аны жыгачтан эле койсо болот да. Үч колхоз биригип бир нерсе кылса болот да, - деп Алымбек өзүнүкүн бербеди.

Уулунун айткандары Бекназарга жакпады:

- Сен акылдуусунба, Алымбек! Сенсиз эле ал жөнүндө ойлогондор бар. Сенин ишиң – билип кой, мектебиңе барып, окууну окуу жана көзү тирүү кезинде атандын ишин үйрөнө жүр. Жайында жети жылдыкты бүтүп, ишке кириш. Водхозго корукчу болосуң. Бизде эң башкысы, уулум, тажрыйба, иш билгилик, көрө билүү. Кудайга шүкүр, сенин ата-бабаларың, мен, өмүр бою шлюзу жок эле Таласта жашап келдик.

Алымбек унчукпады жана атасын, көзүн бакырайтып, таң кала карады. Бекназар эртең менен сыпайларды кароого кеткенде, кошуналары тамашалап:

- Биздин Бекназар Таластын “тамырынын кагышын” тыңшаш үчүн кетти, - деп калышчу..

Чынында эле, баягы көнгөн ташынын үстүндө олтуруп, Бекназар куду тажрыйбалуу врачтан бетер, тоо суусунун дем алышын изилдечү. Талас – көчүп жүрүүчү дарыя. Суу кирген күндөрү ал нугун бир нече ирет өзгөртөт.

Бир туруп өзөндүн бир чети менен агып, ага таштарды, кумду, агындыларды үйүп салат, бирде башка четине ооп кетет. Мурдагы ордуна келсең, сай кургап, суусуз жаткан болот. Мына ошентип эр болсоң башкы нук кай жерден өтөрүн билип ал. Кээде суу келет деп сыпай курган жерге суу келбей башка нук менен агат, ошентип эмгегин текке кетти дей бер. Же тескерисинче, суу аз болгондо анын деңгээлин көтөрүү үчүн чоң сыпай курушат, суу капысынан бул жакка күчтүү агым менен келет да, бардык арыктар менен агып жөнөйт жана бардыгын түп-тамырынан бери агызып бүлдүрүп кетет. Дагы жакшы, сыпайлар мындай агымдын күчүнө туруштук бербей агып кетсе, болбосо жасалган бөгөттү, көпкө жана көгөрө өз колу менен курган нерсени атайын алып салууга туура келет.

Сол жээк дайыма Бекназарды жардамга чакырып турчу. Ал эч качан андан баш тартчу эмес, бирок бардык жерде ал айткандай жасоону талап кылчу.

Күн эчак чыккан, бирок ал кыйла көтөрүлгөндө гана капчыгайдын ооз жагын жарык кылды. Капталдан балапандары бөлүнүп калган кекиликтин армандуу чакырыгы угулду:

- Кек-лик, кек-лик! – деп ал тынбай чакырык салып жатты.

Бекназардын өңүндө кооптонуу турду. Дарыя бүгүн киргилт. Бекназар сууну кочуштап сузуп алды. Алаканда майда кумдар чарк айланып, түбүндө чопонун тунмасы калды. Суунун өркөчтөнгөн агымында түп-тамыры менен жулунган бадалдар термеле калкып өтүп жатышты. Демек суу кире баштады. Жакында сел жүрөт. Бекназар жалпы тосмонун негизин түзгөн үч буттуу бөгөттүн кычыраганын туйду. Суунун кысымы күчөдү. Чал дал ушундан кооптонгон. Дарыянын агымы барган сайын оң жээкке тартып баратканын ал байкады. А сел башталганда эмне болмокчу? “Анын бетин ары кылсын! – деп ойлоду Бекназар. – Сыпайларды суу алып кетсе кайра калбына келтирүү кыйын – эркектер жок, катындар менен бул иш колдон келбейт.”

Тамеки талаасынын үстүндө жыты аңкыган аба турат. Көзгө илээшпеген майда желимчилер ободо уюлгуйт. Бозомтук тарткан асманда күндүн көзү көрүнбөйт. Жан чыдагыс аптап. Күндүн ысыгынан жалгыз сактап калчу – суу. Бирок ошол сууну берген да Күн: Ала-Тоонун ак мөңгүлөрү тынымсыз эрип, Таласка суу жиберет.

Арыктарда суу көп, сугарууга үлгүрсөң эле болду. Бирок ал Бекназарды анча кубантпайт. Талас дарыясы талыкпай агып жатса да, талаалар суусуз калышы толук мүмкүн.

Бекназардын чочулаганы бекер эмес болчу. Түн ичинде күн күркүрөп, чагылган чартылдады.

- Ойгон, Алымбек, тур! – деди энесинин калтаарыган үнү. – Сыртта күн күркүрөп, жаан келатат! Атаң ат токуп жатат, сыпайга барасыңар. Түндө абайлагыла, атанды дарыяга киргенден кудай сактасын!

Терезе капкактар жабылды, чырактын сары тили бүлбүлдөдү. Аттанышты, түшүп калбас учун Алымбек атасынын белинен бек кучактап алды. Бекназар аңды-дөңдү карабай чаап жөнөдү, кээде Алымбектин бутуна тийгенине карабай, атты онду-солду камчыланды. Алымбек үндөбөдү – даттанып олтурчу кез эмес. Кыйгач жааган жаан бет алдыдан сокту. Шамал бактардын бариктерин каалагандай жулмалап, ышкырып жатты. Күндүн күркүрөгөнүнөн аба титирегенсийт, жандырылган ширенке жыттанат. Бүтүндөй колхозду бутуна көтөрсө да абалды сактап кала албасын Бекназар билди. Бирок мындайда үйдө олтура албайт да! Эртең колхоздор суусуз калышы мүмкүн деген ой аны түнгө карабай, сыпайларды көздөй чабууга мажбурлады. Алымбекти кошо ала баратканы бекер экенин да билди ал.

Бирок уулу, анын эң жакын адамы, ушул оор учурдагы кыйынчылыкты аны менен тең бөлүшүшүн каалады, Алымбек суунун ташкындаганын өз көзү менен көрсүн деди, адам эмгегинин баасын билсин, кырсык деген эмне экенин билсин деди. Алымбектин эрки бекем, мүнөзү катуу болушу керек. Мына ушундай гана кишилер, эр жүрөк, кайраттуу кишилер гана сыпайчы

боло алышат. Бекназар ушундай тарбияланып өскөн, Алымбек да ушундай тарбияланышы тийиш.

Алар жээкке келип, аттан түшүштү. Дарыя эмне болуп жатканын көрүү караңгыда кыйын болчу. Суунун күр-шарынан кулак тунат. Жапайы аркыраган күч чамынып-жулкунуп, күлдүрөтүп таштарды агызып, жээкке келип урунуп жатты. Кара нөшөр адам өтө алгыс дубал болуп тынбай куюп, асманды жылчыксыз ээлеп алган кара булут дарыя менен биригип калгансыйт. Бекназар тизе бүктү да, дарыяны бир топко карап турган соң, мындай деди:

-Али агызып кеткен эмес окшойт. Көрдүңбү, тигил чоң кырдоону? Сыпайлар ордунда турушат.

Капчыгайдын үстү жагында асманда чагылгандар биринин артынан бири жаркырап түшүп жатышат. Тоолордогу жаңырыктан кулак тунат. Капчыгайдын оозунан формасыз жалындаган от чыкканын көргөндө, Алымбек селт эте түштү. Азыр эле Бекназар көрсөткөн кырдама дубалдай болуп көтөрүлдү да, кайра ошол эле замат жалпая түштү.

- Ата-а-а! – деди ал каргылдана, атасынын колуна эркисизден жармашып.

- Болор иш болду, - деди Бекназар бөтөн, ындыны өчкөн үн менен. Чагылган жаркылдап, асманды аркы-терки тилди. Анын жарыгы караңгыдан жээкте үн-сөзсүз турган эки кишини чарпып көрсөттү.

- Эч нерсе эмес, уулум, - деп Бекназар уулун кучактады. Алымбек атасына ыктап, анын жүрөгүнүн какканын сизди. – Талас дарыясынан биз өз жерибизди алабыз, ошон үчүн бизди адам дейт.

Райондо дүрбөлөң түшүп калышты. Оң жээктеги колхоздор суусуз калышты. Таң эртең колхоздун башкармалары жана Бекназар райаткомдо болушту. Ишти кечиктирбөө керектиги баарына белгилүү эле.

Сыпайларды калыбына келтирүү үчүн канча күн керек деп сурашты Бекназардан.

-Эгер адамдар жана материалдар жетиштүү болсо – эки күн! – деп ишенимдүү жооп катты ал.

Бекназардын айтканы негизсиз эмес болчу. Түнүчүндө суу, көрсө, сол жээкке ооп кетиптир да, мурда сыпайлар турган жердин суусу тайыздап калыптыр. Бул абалды алда канча жеңилдетти, адамдар агып кетүүдөн коркпой иштей алышмак.

Кечке жуук жээкте бүтүндөй бир айыл пайда болду.

Бекназар адатынча таштын үстүндө үн-сөзсүз олтуруп алып, Таластын ылайланып өкүрөндөгөн агымынан көзүн албайт.

-Алымбек, барып тигил бригадирден билчи, - деди ал уулуна, - МТСта

-Алымбек, барып тигил бригадирден билчи, - деди ал уулуна, - МТСтан сым берип жиберешмек эле.

Алымбек бир нече кадам алыстаган соң, ал уулун кайра чакырды:

-Токто!- деди да, жакын басып келип, Алымбектин ийinine колун койду. – Иш кыйын. Эртең башкаларга үлгү бол... Сен көнгөнсүң, алар, мүмкүн, биринчи жолу келип олтурушат... Сен менин уулумсуң... Сыпайчынын уулусуң...

Жээкте от күйүп жатты. Түтүн тарап, от учкундары обого көтөрүлүп, кайра өчүүдө. Четтеги отту жаштар тегеректеп алышты. Дарыя бойлой, Таластын агымын утурлай Токтогулдун ыры жаңырат:

Айланган тоонун бүркүтү...

Түн. Айлана мемиреп тыптынч. Жылдыздар жымындашып, тээ бийиктен дарыяны карашат. Капчыгайдын үстүндө ай каалгыйт. Ал Таластын албуут агымына момурап кулак төшөөдө. Алымбек кашат жакта карандаган караандарды карай басты. Бекназар райаткомдун башчысы экөө бир нерсе жөнүндө акырын сүйлөшүп жатышты. Асманда жылдыз жарк этип жанды да, куйругун чубалжытып барып, капчыгайга кирип кеткенсиди. Үкү кайдадыр дабышсыз учуп, жок болду.

* * *

Таң атары менен дарыянын бою көңүлдүү кобур-собурга жана чабылган балталардын үнүнө толуп кетти. Жээкте сыпайлардын даяр пирамидалары турду. Алар устундардын жогору жагынан бекем байланган кадимки эле үч аяктар.

-Жогору жагын ороп байла! Сымды чытырата тарт! – деп Бекназардын үнү бирде тигнден, бирде мындан угулат. – Эмне карайсың? Туура жыгачты төмөн байла! Эй, таштарды бул жакка таштагыла!

Күн чыга келди, болуп көрбөгөндөй көрүнүшкө жылмая карады. Бекназар – көйнөкчөн, шымынын багалектери түрүлгөн, буттарынын булчундары буржуюп чыгып турат.

- Кана, алдык! – деп Бекназар команда берди.

-Алдык! – деп калгандар жалпы колдоп кетишти да, сууга биринчи үч аякты алып жөнөштү. Алымбек ортоңку туура жыгачты чымыркана ийни менен тиреп баратат. Жээктеги майда таштар буттун таманын жагымсыз кытыгылайт.

Биринчи сыпайды арыктын куйганына коюшту. Калгандарын бирдей аралыкта жээктен улам алыстата коюп баратышты. Үч аяктардын аралыгына бөгөттөрдү коюуну Бекназар өзү башкарды. Боолонгон самандарды жана жаңы кыйылган бадалдарды атка жүктөп келип жатышты. Таштарды конвейер менен колдон колго өткөрүп беришип, устундарды көтөрүп келишүүдө. Мына ушулардан акырындап бөгөт пайда болуп жатты. Бекназар сыр бербей кыйкырып коюуда, бирок ичинде жүрүп жаткан ишке ыраазы, кубанычы чексиз.

Түштөн кийин арыктын куйганындагы суу көтөрүлдү. А кечинде суу арыкка жылжып келе баштады. Бирок алдыда али негизги жана алда канча оор иш турган: сыпайларды дарыянын ортосуна чейин коюуну улантуу керек эле, ансыз арык толбойт.

Кийинки күнү иш жайыраак жүрдү. Суунун катуу агымы бир нече жолу четте турган эки сыпайды агызып кетти.

-Эч нерсе эмес, эч нерсе эмес! Башыңарды жерге салбагыла. Да бир жолу байкап көрөлү, - деп Бекназар элди шердентип жүрдү. - Тиги майданда, балдардын айткандарына караганда, чабуул бир жолу оңунан чыкпай калса, экинчи жолу, үчүнчү жолу чыгышат...

Суу күлдүрөтүп чоң таштарды агызып жатты. Жигиттердин биринин бутуна таш катуу тийди. Алымбек менен Бекназар аны жээкке алып чыгышты. Жигиттин буту көгөрүп, шишип чыкты.

Арыкка суу толду, адамдардын көңүлү да кубанычка толуп чыкты. Суу талаага кайтарылып берилди. Бирок Бекназар ишти токтотууну ойлогон жок. Анын көрсөтмөсү боюнча жогору агымга карай жарым айлана түрүндө бөгөт коюуну улантып жатышты.

- Эртеңкибизди ойлошубуз керек, - дейт Бекназар.- Суу сол жээкке өтү, бул жерде азы калды. Ташкындан кийин дарыя тартылат, мына ошондо суу жетишсиз болот. Ишти баштагандан кийин, таштабайлы, дагы да кыйналып жүрбөгөндөй бололу.

Эч ким каршы болгон жок. Сыпайларды куруу бүт бойдон Бекназарга ишенип берилди. Алымбек өзүнүн оюн айткысы келди:

-Ата, мүмкүн, ушул деле жетишээр. Арыкта суу толтура, эгер ташкын күчөсө, жаман болушу мүмкүн.

Уулунун бул айткандары өткөндө шлюздар жөнүндөгү айтылгандарды дароо Бекназардын эсине салды. Ал Алымбекти тааныбай турду, уулунда Бекназарга чоочун, кандайдыр бир жаңы нерсе бар эле. Бирок ал эмне – атасы биле албады.

-Бул эмне дегениң, уулум? Чоңойгондон кийин улууну сыйлабай койсо болот экен да? Бир туруп шлюз, бир туруп дагы бирдеме...

Атасынын үнүнөн Алымбек бирнчи жолу таарынычты даана сезди. Байкоосудан карган адамдын жанын кейитип алганы үчүн ал кулагына чейин кызарып уялды. Бирок атасынын шлюздар жөнүндө эстегени анын уялганын жокко чыгарды.

- Шлюздарсыз ишибиз бүтпөйт, атаке! Арыкты да, сыпайларды да сактап калуу үчүн сөзсүз шлюз керек.

- Ары бар, - Бекназардын үнү каргылдады. – Иш үчүн мен жооп берем. Тагдыр Бекназарды жазалады. Иш аяктап калган күүгүм ченде жана эл шатыра-шатман жолго чыгууга камынып жатканда Талас дарыясы кире баштады. Капчыгайдан жин ургандай атырылып, кум, тал, теректерди агызып, кара күрөң тарткан көбүктөнгөн дарыя ээ-жаа бербей, өкүрөң атып келатты. Сол жээкти жайпап, ал кайра дарыянын ортоңку нугуна түштү. Адамдар дарыядан чоочуркай көздөрүн алышбай, капталда топтошуп турушту. Алардын көз алдында агымдын нугу акырындап сол жээкке ооду. Баарында үн-сөз жок. Эмне кылышты эч кимиси билбейт. Көп өтпөй бөгөт суу алдында калды жана үч аяктардын учтары гана сороюп суудан чыгып турду. Арыктагы суу жээктен ашып кетти. Эми кур дегенде арыктын өзүн сактап калуу керек эле. Бирок ал үчүн сыпайларды бузуу керек. Бекназар ага бара алмак эмес, куру бекер адамдардын өмүрүн тобокелге салууга болбойт. Арык дарыядан бөлүнүп, оң тарапка кеткен жерде катастрофа болду. Суу жээкти жууп кетти жана эч күч токтото алгыс сел төмөн дарыяга умтулду. Талас суу берген жок, ал аны акыркы тамчысына чейин калтырбай өзүнө кошуп алды, ал арыктын жээгинин баарын бузду жана шаркыратма менен жарларды жемирип баратты. Ушунун баары ушунчалык тез болгондуктан адамдар али нес болуп карап турушту.

Бекназар топтошкон элдин ортосунда турду. Ал тил, ооздон калган сыяктанды. А кишилер болсо андан кандайдыр бир арга болор деп үнсүз күтүштү, канткен менен ал эски сыпайчы да. Бирок Бекназар унчукпады, жана эч ким ага эч үн катпады, эч ким аны жемелөөгө даабады. Бардык болуп өткөндөр өтө эле коркунучтуу жана жөнөкөй болчу.

Алымбек болсо дегеле байкалбай кала берди – мындайда кимдин эсине келет. Ал таноолору кыпчылып, өңүндө кан-сөлү жок – купкуу болуп турду. Башкалар дале болсо үмүт менен карашкан атасына, анын бир нерсе өзгөртүүгө алсыз экенине, өзүнүн колунан эч нерсе келбей турганына жаны

кейиди. Эки күн бою жан этин жеп атышып, дарыядан бөлүп алган суу кайра Таласка кетип жатат. Дарыяда тигинче суу агып жатканына карабай, талаада суу жетпей тамеки, бак-дарактар, эгин кургап жатканы кандай өкүнүчтүү. Алымбектин ою уйгу-туйгу болуп, мындай каргашанын себебин издеп жатты. Эгер шлюздар болгондо эч чыгым тартпай эле суунун ашыгын агызып жиберүүгө болбойт беле? Ошондо арыкты да сактап калууга болбойт беле? Бирок бул жөнүндө атам эмне үчүн ойлонбойт, бул жөнүндө башкалар эмне үчүн ойлонушпайт?

Бекназар башын жерге салып, терс бурулду да:

- Баары кудайдын буйругунан, - деди.

Эл оор күрсүндү.

-Жок! – деди кимдир бирөө кескин. Тургандар күтүүсүздүктөн селт дей түшүштү. Алымбек түз басып, атасына жакындады. Анын ирмелбеген көздөрүнөн, өрөпкүй дем алганынан кайтарылгыс күч жана чечкиндүүлүк сезилип турду.

- Жок!- деп катуу кайталады Алымбек. – Буга сиз күнөөлүүсүз, ата!

Тургандар эмне дээрин билбей калышты.

-Биз шлюздарды курмайынча, сиздин сыпайларыңыздан кутулмайынча, дайыма алсыз болобуз.

Алымбектин айткандары Бекназардын кулагына жеткенден кийин анын башына кан тээп, маңдайындагы тырыгы жана мойну кочкул-кызыл болуп чыкты, деми кысылды.

-Эмне? – Бекназар Алымбекти көздөй атырылып, кетменди шилтеп жиберчүдөй жогору көтөрдү. Алымбек солк этпеди. Кетмен көтөрүлгөн бойдон турду. – Жогол, иттин гана баласы! Элдин көзүнчө... атасына! .. Өлтүрөм!..

Турган кишилер Бекназардын алсыз колунан кетменди жулуп алышты.

...Талас дарыясынын күүгүмдөгөн жээги ээн. “Чоп, чоп, чоп...” – таш алдындгы суу майда кумду бирде жээкке шилеп чыгарса, бирде кайра артка агызып шарпылдайт.

“Эмне, Бекназар! Уят болдуңбу?” – деп күр-шар этет Талас. – “Башыңды ак баскан кезде сени өз уулуң мазактады. Эми эл ичине жаман сөз тарайт... Сен мени багындыра албайсың, а сенин уулуң башкача, өзүнчө баш ийдиргиси келет мени! Бирок ал да мени баш ийдире албайт!” – деп көбүктөнгөн Талас табалагансыйт.

Бекназардын башы улам барган сайын жерге кире берди. АТалас болсо дале тынчыбайт:

“Эх, сыпайчы! Канча жолу мен сенин капталыңды ийледим. Тагдырыңа ыраазы бол - эмгиче тирүү жүрөсүң. Көшөргөнүңдөн пайда жок. Мен сага багынбайм. Тигине, уулуң да тилиңди албай кетип калды. А сен аны бул жерде калтырып, мени менен күрөшсө, сенин ишиңди улантса, сендей сыпайчы болсо дегенсиң. Ал болсо кете берди. Ал мындан алыс кетти. Сен карыдың, колдоруң эми сага баш ийишпейт...”

“Чоп, чоп, чоп...” – суу таш алдында шарпылдайт.

* * *

Андан бери төрт жыл өттү. Таластын көп суусу агып кетти, Бекназардын турмушунда да көп өзгөрүүлөр болду. Чал арыды- карыды, түнттүгүнө тартып, үйүндө олтуруп калды. Калып ишиңди иштей бер дешип колхоздон көп суранышты, бирок Бекназар таптакыр баш тартып койду. Өзү менен өзү болуп, эч ким менен иши жок.

-Баягы дарыядагы окуядан кийин картаң сыпайчы кескин өзгөрүп кетти, - дешип акырын сөз кылып жүрүштү кишилер.

Каникул сайын Алымбек келип, атасы менен көпкө сүйлөшүп, кучактап, акырегинен жытгачу, - баары бир Бекназардын уулуна таарынычы жазылбады.

Жазгы утурум. Водхоздун гидротехниги Алымбек Бекназаров атасына шашып келатат. Мүмкүн, бүгүн, күн ачыкта, чалды кайра ишке келүүгө макулдатар, аталык мээримин ойготор.

-Ишти баштап жатабыз, ата! Биз менен жүрүңүз: мага жардамдашасыз, - деди Алымбек. – Мүмкүн, кайра ишиңизге барарсыз?

- Жок, уулум, - деди Бекназар башын көтөрбөй, - менсиз эле бүтүрөсүңөр. Сен азыр билимдүүсүң, ал жерде мага эмне бар.

Алымбек капалуу кетти, а Бекназар капчыгайды көздөй жүк ташыган машиналарды, ыр менен өтүп жаткан адамдарды узата карап, өрүктүн көлөкөсүндө олтурду.

Эл бараткан жакка барууга анын көңүлү тартпай койду дейсиңби? Бирок кишилердин арасында болууну, ишти сагынганын Бекназар өзүнө да айткысы келген жок. Анын колдору иш суранып турду, олуттуу, оор ишти суранып турду. Огородду тырмалап жүрүү анын ишиби? Жок. Ал чыныгы ишти чаңкап турат, кур дегенде да бир жолу, көзүнүн тирүүсүндө, Таластын баш бербеген жапайы күчтөрү менен кармашкысы келет. Бирок намысы, менсинүүсү ал жөнүндө ойлоого да жол бербейт.

Бир жолу эртең менен Бекназар капыстан жердин болуп көрбөгөндөй дүңгүрөгөнүн укту. Үн качыгай тараптан угулду. Чал чамасы жетишинче шашкалактап тамдын үстүнө чыкты да, калтыраган алаканы менен маңдайын серепчилеп жарылуу чыккан тарапты карады. Ал улам-улам бозоргон чаң асманга көтөрүлүп жатканын көрдү. Ал жакта кандайдыр бир зор, түшүнүксүз окуя болуп жатты.

- Бул эмне болуп жатат? – деди Бекназар өзүнө өзү. – Булар тыякта эмне кылып жатышат?

Анын жүрөгү кысылды. Ал өзүн өзү аяп кетти, тегерек-четте эмне болуп жатканын билбеген кичинекей адамдай сизди өзүн. Таластын жээгинде адамдар бир нерсе кылган болуп жатышат, бирок ансыз, Бекназарсыз жасап жатышат.

- Жок, мен билем! Мен көрөм! – деди да, ал шаты менен тез төмөн түшө баштады.

Аялы жумушта болчу. Бекназар таягын алды да, байкалбастан, огородду аралап, капчыгайга шашылды. Дөңдүн алдынан чал олку-солку боло түштү. Ал ачык, түз баруудан тартынды.

“Шылдың кылышат... Эмне келди? Чакырганда – болгон жок эле?..” дешет.

Бекназар жашырынып дөңгө чыкты да, таштын далдасынан акырын көз жиберди. Мурдагы жерди ал тааныган жок. Жээкте эл көп жана уу-дуу болчу. Таш, кум, топурак жүктөлгөн самосвалдар тынбай өйдө-төмөн өтүп жатышты.

“А тетиги, сыягы, экскаватор го! Ал жөнүндө бекеринен бардык жерде айтып жатышпаса керек... Машина деп ушуну айт, жерди сузганын кара”, - деп Бекназар тамшанып карап жатты.

Баягы айрылышка чейин бүт арык бетондолгон. Арыктын башына жана жантайма тарабына шлюздар коюлуп, баары кызыл сыр менен сырдалган.

- Мына иш деп ушуну айт! – деп Бекназар таң калды. – Ойлоп тапкандарын карабайсыңбы! Эми Талас да багынып калды.

Ушунун баарын жакындан караганга, өз колу менен кармалап көргөнгө чыдамы жетпей турду, бирок ал эмнегедир аны байкабай иштеп жаткан тердеген, күнгө күйгөн адамдардан коомайсыды жана уялды. Бекназар байкалбай акырын кетүүгө камынып калганда Алымбектин үнүн уга койду. Уулу кимдир бирөөлөргө бир нерсе түшүндүрүп, көрсөтүп жатты, анан чоң боз ташты таянып алып, кичинекей китепчеге бир нерсени белгилеп жатты.

Аны көрө коюп, Бекназар алдыга умтулду. Ал шашылды. Анын бут алдындагы майда таштар шыгырап боор ылдый куюлду. Ал Алымбекке тез жакындап келатты.

- Сен жакшы иш баштапсың, Алымбек, - деп шыбырады Бекназар, тери куюлган бетин аарчып. – Биздин укум-тукумубуз бүт сыпайчы болушкан, бирок мындай сыпайчы болгон эмес... Сен – чыныгы сыпайчысың!..

Кайракта

(Аңгеме)

Чормонов МТСтин башкы агрономунун кабинетинен ачуулуу чыкты. Бөтөнчө эч нерсе деле болбогондой сыяктанган. Болгону “Орто-Сай” колхозунун кайрактагы айдоосунун өлгөндүгү жөнүндөгү актыга МТСтин жаңы башкы агроному кол койбой койгон.

Мурдагы агроном өз убагында акт түзбөптүр, ал эми тракторлор бригадасынын бригадири Чормоновго жыйынтыктап эсеп-кысап чыгаруу үчүн ал зарыл болчу. Тийиштүү адамдардын, анын ичинде колхоздун башкармасынын да, колдору эбак чогултулган. Күтүүсүз тоскоолдук эмнегедир минтип жаңы агроном тараптан болуп олтурат. МТСтин директору өзү актыны сөзсүз бекитээрине Чормонов кенедей да күмөн санабайт, анткени Чоң-Арык районунун кызматкерлерине бул кайрак айдоонун тарыхы бештен белгилүү болчу.

Эми минтип жаңы агроном Кожомкулов күтүүсүздөн актыга кол койбой олтурат. Мындай болорун Чормонов эч качан күткөн эмес. Бөтөнчө Кожомкуловдун: “Мен аны өзүм көрүшүм керек”, дегени анын намысына тийди. Ал, Чормонов, күйүүчү майды үнөмдөгөнү, тракторлорду иштетүүдө жогорку натыйжаларга жетишкендиги үчүн жыл сайын сыйлыктарды жана грамоталарды алып жүргөн алдыңкы бригадир болсо, буга чейин облустун бир жеринде олтуруп кагаз толтуруп жүргөн жаңы агроном сөрөйдүн аны капарга албагандыгы ачуусун катуу келтирди.

Чормонов өзүн кармана албай, каалганын ары жагындагы Кожомкулов уксун деп, үнүн катуу-катуу чыгарды:

-Мен муну жөн калтырбайм! Мен алдыңкы адамдардын кадыр- баркын тебелөөгө жол бербейм! Жардам бергендин ордуна биздин агроном... Бюрократ! – Ушул сөздөрдү айтып, Чормонов, эшикти “тарс” жаап, бөлмөдөн чыгып кетти. Контордо иштеп олтургандар эмне болуп кетти

дегеншип, бири-бирин карап калышты. Мындай абалда алар Чормоновду биринчи ирет көрүп олтурушат.

Буга Кожомкулов башкалардан беш бетер таң калды. Чормонов менен болгон сүйлөшүү ага жагымсыз таасир этти. Бул күндөрдө ансыз эле ага оор болду. Чиеленишкен жана эчактан бери бузулуп келаткан которуштуруп себүү ишин түшүнүп чыгуу эле канчалык түйшүктү талап калды! Кагазда жазылгандар менен иш жүзүндөгүлөр дал келбейт. Аңгыча Чормонов менен минтип...

“Түшүнбөй турам, Чормоновду иште алдыңкы, эстүү адам катары айтышпады беле. Мүмкүн менден кетип жаткандыр,- деп ойлоду Кожомкулов.

Сыртта күзгү муздак шамал далбаланган боз булуттарды удургутууда. Кырдын этек жагы гана – күңүрт тарткан, таштак кашат - көрүнөт.

* * *

Эртең менен МТСтин короосунан ат минип чыгып, Кожомкулов түш ченде жер картасында “Б-1” деген белги коюлган пунктка жетти. Бул “Орто-Сай” колхозунун кайрак талаасы болчу.

Жакында жаап өткөн алгачкы кар ачык талаада эрип кеткен, бул жерде болсо алателек кар калган.

Мындан бир нече жыл мурда институтта Кожомкулов кайрак жерлер жөнүндөгү курсту окуган, кайрак жерде өстүрүүчү өсүмдүктөрдүн агротехникасы эсинде, бир сөз менен, теориялык жактан түшүнүгү бар. Бирок өзүн кайрак жер боюнча адисмин деп эч качан эсептеген эмес. Ал турсун азыр да өзүнүн участокко келгенинен бир майнап чыгарына анча ишенген жок. Атын бадалга байлап коюп, бороздорду кароо менен акырын басып, айдоонун ортосуна чейин келди.

Айдалды деген аты бар талааны отоо чөп басып калыптыр. Кадам сайын ала, айдоо аягына чыгарылбаган.

-И-ии, айдабай эле, чийип өтүшкөн тура, - деди агроном нааразы боло, кезек топурактарды буту менен жанчып. – Чормонов агротехниканын бардык эрежелери сакталган деди эле го. Мүмкүн бул жерде эле ушундайдыр?

Кожомкулов эки саат бою айдоону карап чыкты, аны узун туурасына чейин кыдырды, бирок бардык жерде баягы эле көрүнүш.

-Оңбогурлар! Ушундай да кылышабы! – агроном нааразы боло берди. – Жок, бул жерде кеп жамгырда эле эмес. Топурак жарамдуу, нымдуулугу жетишерлик. Даана эгиндин жери ушул да! Болуптур, жазгы буудайга жарабасын, эмне үчүн арпа себишпеди? Себеби эмнеде? Өтө кургакчыл жылдарда деле кайрак жерден, аз болсо да, түшүм алышчу эле го?

Кожомкулов массивдин өйүз тарабына чыкты. Атынан түшүп, жерди шилеп, ача баштады жана араң дегенде бир нече баш дан тапты. Алар чүрүшүп, жарылып келаткан калыбында катып калышыптыр. Агроном тизе бүгө олтуруп, ойлуу түрдө алаканында бир ууч топуракты ушалай берди.

-Ассаламу-алейкум! Эмне, бир нерсе жоготтуңбу? – деди бирөө капасынан арттан.

Кожомкулов селт эте түштү, өйдө болуп, артына бурулду. Анын бет маңдайында кыдыйган эшектин үстүндө бети жайык олчойгон жигит олтурду. Ал бекем аппак тиштерин бажырайтып, жайдары жылмайды.

- А сен эмне, жардамдашайын дедиң беле?

-Жардам керек болсо, качпайм. Карыялар бекеринен айтпайт эмеспи: “Жолдо кыйналып келаткан жолоочуга жардам кылсаң, пайгамбарым сени унутпайт” деп.

-Саламатпы, тууганым, - деп бейтааныш жигит, эшегинен түшүп, колун сунду.

Кожомкуловго жигиттин жайдарылыгы жакты. “Кайдагы бир бекерпоздордун бири го,” – деп ойлоп койду ал.

- Бул жерге буудай айдалган имиш, бирок чыкпай калган дешет, - деди агроном. – Кур дегенде уругун табамбы дегем, таба албадым. Үч даана гана дан таптым. Чымчыктар жеп кетишсе керек.

-Туура айтасың, андай чымчык бар, андай чымчык бар! – деди бейтааныш жигит сөзүн кайманалата созуп, анан Кожомкуловдун планшетине көзүн салып, сурап калды: - Сен, сыягы, бул жерден болбосоң керек? Мурда көрбөгөнсүп турам.

- Бул жерден эмесмин. МТСке жакында келдим, агрономмун.

- Агроном? – жигит кайра сурады. – Жакшы, жакшы – башын жактыра ийкегиледи жана жайдары тамашалады: – О! Агрономдун башына чөп сындырып коюш керек экен. Бул талаада агроном дегеле болгон эмес.

- А сен аны кайдан билесиң?

- Билбегенде анан! Качандыр бир кезде мен өзүм бул жерди айдагам.

- Өзүң айдагансыңбы? – деп Кожомкулов тигинин сөзүн бөлдү.

- Ооба, айдагам. Мен анда тракторист болчумун. Азыр деле жакын жерде турам. Тээ-тигил Талды-Булак капчыгайында, мындан он чакырымча алыс. Үй-бүлөм бар. Корукчу болуп иштейм, күзөтчү десе болот, - деп түшүндүрдү ал. – Ал жакта бизде чабынды жерлер.

- Демек сен Орто-Сайдансыңбы?

- Ооба, ортосайлыкмын. Атым –Эралы.

Көрсө мындан эки жыл мурда Эралы Чормоновдун бригадасында тракторист болуп иштептир. Мурдагы жылы жазында Эралынын трактору кайракты айдоого жиберилет. Бул ишке кайдыгер карагандыгын Эралы мойнуна алды: бир нече жылдан бери кайрак жер түшүм бербей келген. Андыктан кандай айдаганың баары бир эмеспи! Эралы бир гана нерсеге таң калды: Чормонов аны жылыга үзгүлтүксүз айдалып келаткан жерге жиберип олтурат.

- Бул эмнең? – деп каршы болду Эралы. – Же башка жер жокпу? Карачы, дыңы бузулбай канча жер жатат. Жыйналыштарда жердин түзүлүшүн сактайлы, которуштуруп айдоо керек дейбиз, а иш жүзүндө эмне болуп жатат? Анан жетекчилик деле мындай көрсөтмө бербесе керек.

- Сен бул жерде кайдагы которуштуруп айдоону айтып жатасың! – деп кагып койду аны Чормонов. – Айтканды жаса. Сенин начальнигиң мына

менмин. Мага күйүүчү майдын үнөмү керек! Дың жерди бузууда биз майды ушунча коротобуз, төлөөгө сенин башыңдагы чачың да жетпейт.

Эралы айтышкысы келген жок: канткен менен да бул иште Чормоновдун көрбөгөн балаасы калган эмес.

Бирок ушундан кийин Чормонов таптакыр түшүнүксүз иш жасады. Ал өз колу менен соколордун тетигин жерди тайыз айдоочу өлчөмгө койду.

- Мен койгон өлчөмгө тийүүчү болбогула! Үчүнчү ылдамдык менен кубала, - деп бригадир катуу буюрду да, башка тракторлор иштеген талаага кетти.

Анан үрөн себүү башталганда, үрөндүн нормасы да азайтылды.

- Эмне үчүн норманы азайтып жатасың? “Кайрак түшүм бербейт, кайрак түшүм бербейт!” деп дайыма кыйкырабыз да турабыз. Күнөө өзүбүздө...

Чормонов кытмыр жылмайды:

- Эмне кыйкырасың? Ушуну түшүнбөгүдөй баласыңбы? Мындан баары бир эч нерсе чыкпайт. Жөндөн-жөн эле үрөндү да, күйүүчү майды да корото берүүнүн кереги эмне? Эгер төмөн жакта кимдир бирөө ушундай кыла турган болсо өз колум менен муунтуп өлтүрмөкмүн. А бул жерде эмне? Кайсы бир жерде адамдар олтуруп алышып, кагаз жазышат да, эмне талап кылууну өздөрү билишпейт. А бул болбогон нерсе экенине аларды кантип ынандырасың. Сенин ишиң үнөмдөгөнүң үчүн акча алыш. Түшүндүңбү?

Эралы тракторду от алдырып, эки айланып чыкты, бирок баары бир ичинде жактырган жок: “Мындай алдамчылыктын кимге кереги бар? Андан көрө баарын таштап, кете берем. Ушундай акчасы менен курусун!..”

Бирок кете бере албады.

Колхоз ишти кабыл алып жатканда, Эралы баарын айтайын деп ойлоду. Бирок бир нече күндөн кийин аны боз үйгө чакырышты. Ал жерде Чормонов колхоздун башкармасы экөө олтурушкан экен. Кабыл алуу жана текшерүү актысына эбак кол коюлуштур. Актыны окуп бүтүп, Эралы кол коюудан баш тартты, бирок андан кол кой деп суранышкан да жок.

- Сенин колунсуз деле иш бүтөт, - деди Чормонов арамза жылмайып.- Айдоо-себүү аяктады, директорго арызыңды жазып, бригададан кете берсең болот.

Эралы баары бир Чормоновдун бетин ачууга аракеттенди, колхоздун башкармалыгы аны колдойт деп үмүттөндү, бирок кийин ал түшүндү, кайрак жердин өлгөнү колхозго баары бир экен, анткени айдоо жерлер жыл сайын табият кырсыгынан жапа чеккен катары керектен чыгарылып жүрүптүр. Анын үстүнө колхоздо мынчалык алыска жумушчу күчүн алагды кылгылары келбеди. Ошентип жыйналыштардын биринде Эралы чыгып сүйлөгөндө, аны эч ким колдогон жок.

Чормоновдун даңкы, МТСтин мыкты бригадири катары, чыга берди. Чынында эле, көзгө баары көрүнүп турган өрөөндө Чормонов мыкты иштеди. Күйүүчү майды үнөмдөдү жана эч нерсе жасалбаган кайрак жерден иштеги жогорку көрсөткүчтөр белгиленип жатты. Акыркы убактарда колхоздун бригадири экөө, кайран байлык пайдасыз жок болгон жатпайбы демиш болуп, кайрак буудайдын үрөнүнүн жарымын акырын менчиктеп алышты. Эралы кайрылбаган жер калган жок, ага эч бир жерде ишенбей коюшту. Райондо кайрак жер менен эч кимдин иши жок экенине Эралынын көзү жетип бүттү.

“Областка чейин барам, - деп чечти Эралы, - мүмкүн мени ошолор түшүнөр!”

Бирок Чормонов кайдандыр бир нерсенин жытын алып калыптыр. Бригадирдин сөзү менен чогулган айылдын кадырлуу үч аксакалы Эралыга келип: эгер урукташ тууганы Чормоновду жайына койбой турган болсо, анда бардык туугандар аны жек көрөрүн катуу айтып билдиришти.

– И-и, анан эмне болду? – деп чыдамсыздана сурады Кожомкулов, - Эралынын айткандарын кунт коюп угуп олтуруп.

– Эмне болсун. Ал акмак менен мен, албетте элдешкен жокмун. Ушундан кийин мен баарына кол шилтеп салдым. Булардан алыс бир жакка кетким келди. Эртедир-кечтир, мен болбосом, менден акылдуураак бирөө

келип, иштин аныгына жетет, деп ойлодум. Иштен бошотуу жөнүндө арызмды бердим.

Эралы аттанууга камынды эле, Кожомкулов токтотуп калды:

- Кое тур, Эралы! Кайрак жер жакшылап иштетпегендиктен түшүм берген жокпу? Же чынында эле кайрак жер жараксызбы?

Эралы дароо жооп берген жок.

- Ким кандай ойлорун билбейм. Бирок мен ишенем, жолдош агроном, бул жер түшүм бериши керек. Менин кошунам айтат, качандыр бир кезде бул жерди соко менен айдап, түшүм алчу экен. Токто, токто, - Эралынын жүзү кандайдыр бир ойдон улам жадырай түштү. – Жүрү, тиги жерге баралы, өзүң көрөсүң...

Ал Кожомкуловду колдон алып, айдоодон отуз кадамча ары жактагы жарчага ээрчитип барды. Жардын таманында буудайдын солуп бараткан сабактары өнүп турду. Бул эбак чымчыктар жеп койгон кадимки эле буудайдын баштары болчу.

- Кара, айдалбаган жерде да буудай баш алып жатат го!

* * *

Күн батышка кыңайды. Эки унаачан адам – бири атчан, экинчиси эшекчен – жол менен жай бастырып келатышты.

Кайрак жерге күздүк буудай, тоюттук күн карама, чөптөрдү эксе болорун Кожомкулов Эралыга айтып келатты.

- Каралбай калган жерлерди өздөштүрүү керек. Жүздөгөн гектар жерлер жатат. Аман болсок, Эралы, баарын өз колубуз менен жасайбыз. – Анан мындай деп кошумчалады: - Буга көп жагынан биз, агрономдор, күнөөлүүбүз...

...Институтту бүткөндөн кийин Кожомкулов областтын башкармалыгынын дан өсүмдүктөр боюнча агрономдук кызматына орношту. Ал, келечекте бир бөлүмгө башчы болууну кыялданып, үч жыл бою көп

столдордун бирин ээлеп олтурду. Талаа, жер семирткич, которуштуруп айдоо дегендер ал үчүн кагазда гана болучу.

Аңгыча унаачандар жолдун кесилишине келип жетишти. Эралы коштошо баштады.

- Жакшы кал, жолдош агроном. Мен оңго, а сен болсо түз кетесиң.

- Жакшы бар! Жакында көрүшөбүз. Эми биз бирге иштешебиз.

Кыйла узап кеткенден кийин Кожомкулов капыстан ыр жаңырганын укту. Бул ырдап жаткан Эралы болчу. Анын бийик, шаңдуу үнүн шамал алыс таратууда.

- Оо-ой, мингеним тору аргымак!..

- Аргымагыңа баракелде, - деп күлдү Кожомкулов, узун кулак көк эшекти элестетип.

Агроном кетип баратып, көпкө жылмаюусунан жазган жок.

Мазмуну

Алгы кеп

БИРИНЧИ СӨЗ. Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери.

(монография)

ЭКИНЧИ СӨЗ. Адабият институтуна апарган жол *(макала)*

ҮЧҮНЧҮ СӨЗ. Ар бир адам-бир заман *(макала)*

ТӨРТҮНЧҮ СӨЗ. Алтындын алааматын айткан алтын мурас *(макала)*

БЕШИНЧИ СӨЗ. Олуттуу эмгек *(рецензия)*

АЛТЫНЧЫ СӨЗ. Трагедиялуулуктун жайынча изилдениши

(рецензия)

Тиркемелер

Гезитчи Дзюйо (аңгеме)

Ашым (аңгеме)

Биз андан ары барабыз (аңгеме)

Сыпайчы (аңгеме).....

Кайракта (аңгеме)

АЛАХАН Садык

(Тиллебаев Садык Алаханович)

Айтматов тууралуу алты сөз

(монография, макалалар, рецензиялар)

Редактор *Сайрабүбү Исаева*

Сүрөт редактору

Тех.редактору

Корректору

Компьютердик калыпка салган

АЛАХАН Садык

(Тиллебаев Садык Алаханович)

Шесть статьи об Айтматове

(монография, статьи, рецензии)

Редактор *Сайрабүбү Исаева*

Худ.редактор

Тех.редактор

Корректор

Компьютерная верстка

Терүүгө 28.04.2023-жылы берилди. Басууга 14.07.2023-жылы берилди. Офсет кагазы. Кагаздын форматы.....Kyrgyzfnt ариби. 13,0 физ. Басма табак, 13,0 учеттук басма табак. Нускасы 500 даана, заказ №47. Келишим баада.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун басмаканасы. Бишкек шаары, Манас проспектиси, 101.